THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO'S. 11 12 & 15.

॥ श्रीः ॥

मीमांसाश्लोकवार्त्तिकम्

श्रीमत्कुमारिलभट्टपादविरचितम्

श्रीपार्थसारथिमिश्रप्रणीतया

न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया

समलङ्कृतम् ।

FASCICULUS I-III. १-३

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,

Banaras

श्रीगणेशाय नमः ।

तन्त्रवार्तिके

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः

(तर्कपादः)

श्लोकवार्तिकाभिधः ।

विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे ।
श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे ॥ १ ॥
अभिवन्द्य गुरूनादौ शिष्यधीपद्मिनीरवीन् ।
तत्प्रसादात् करिष्येऽहं मीमांसाश्लोकवार्तिकम् ॥ २ ॥
तद्विद्वांसोऽनुगृह्णन्तु चित्तश्रोत्रैः प्रसादिभिः ।
सन्तः प्रणयिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयवः ॥ ३ ॥

श्रीसरस्वत्यै नमः ।

न्यायरत्नाकरः ।

श्लोकवार्तिकमारिप्सुस्तस्याऽविघ्नसमाप्तये ।
विश्वेश्वरं महादेवं स्तुतिपूर्वं नमस्यति ॥ १ ॥

विशुद्धेति । विशुद्धं मीमांसया संशोधितं ज्ञानमेव देहो यस्य । त्रिवेद्येव दिव्यं चक्षुः प्रकाशकं यस्य । सोमस्य अर्धं स्थानं ग्रहचमसादि तद्धारिणे इति यज्ञपक्षे ऽपि संगच्छते ॥ १ ॥

विद्यागुरूणां स्तुतिनमस्कारौ कुर्वन् वार्तिकारम्भं प्रतिजानीते अभिवन्द्येति ॥ २ ॥

संप्रति लोकयात्रामाद्रियमाणो विदुषामनुनयं करोति तदिति ॥ ३ ॥

न(१)चात्रातीव कर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः ।
दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥ ४ ॥
कुतो वा गृह्णते दोषं सूरयो मद्विधोक्तिषु ।
नेष्यते यः परस्थोऽपि स स्वयं गृह्यते कथम् ॥ ५ ॥
निर्दोषत्वैकवाक्यत्वं क्व वा लोकस्य दृश्यते ।
सापवादा यतः केचिन्मोक्षस्वर्गावपि प्रति ॥ ६ ॥
आगमप्रवणश्चाहं नापवाद्यः स्खलन्नपि ।
न हि सद्वर्त्मना गच्छन् स्खलितेष्वप्यपोद्यते ॥ ७ ॥
यथाकथंचिदारब्धा त्रयीमार्गाऽनुसारिणी ।

परीक्षकाणामिदानीं माध्यस्थ्यमर्थयते न चात्रेति । दोषैकदृष्टिपराणामसन्नपि दोषः प्रकाशते अतो मध्यस्था(२) भूत्वा परीक्षध्वमिति ॥४॥

दुर्जनानिदानीमुद्धतोक्त्या दमयति कुत इति । परस्थानपि दोषाननिच्छन्तस्तत्परिजिहीर्षायां यतमाना मद्विधाः कविप्रवराः कथं स्वग्रन्थे दोषान् संगृह्णीयुः अविद्यमानांश्च दोषान् कथं सूरयो गृह्णीयुः, मूर्खास्तु काम गृह्णीयुरपीति ॥ ५ ॥

संप्रति शिष्यजनमनुशास्ति निर्दोषत्वेति । यद्यपीमं ग्रन्थं दुर्जनाः कतिपये दूषयिष्यन्ति तथापि न दोषवत्त्वं मन्तव्यम् । न हि क्वचिदपि सर्वस्य लोकस्य निर्दोषत्वसम्प्रतिपत्तिर्भवति । तथा हि । तिष्ठतु तावदन्यद्, यावत्यन्तार्निर्दोषौ परमपुरुषार्थात्मकौ मोक्षस्वर्गौ तत्रापि नास्तिकाः सापवादाः, भीमः खल्वयमपवर्गः बह्वत्र भद्रकं लुप्यते, वरं हि संसारः, यत्र कियानपि तावत्सुखलेशो ऽनुभूयते, इति मोक्षेऽपवादः । तथा स्वर्गेऽपि, 'किं स्वर्गेण चिरसाध्येन मरणव्यवहितेन, वरमत्रत्यमेव भोजनशय्यादिसुखमिति । अतो न कैश्चिद् दूषितमिति मत्वा सदोषत्वं मन्तव्यमिति ॥ ६ ॥

संप्रति उपेत्यापि सदोषत्वं संग्राह्य एवाय ग्रन्थ इत्याह आगमेति । सन्मार्गो ह्ययं वेदानुसारः सन्मार्गेण गामिनां च सत्यपि स्खलने नापवादो युक्तः । तेन वेदव्याख्यानात्मकस्य ग्रन्थस्य भूयिष्ठगुणस्याल्पो दोषः सन्नप्युपेक्षणीय इति ॥ ७ ॥

किञ्चाल्पसारा बहुदोषा यथा कथंचिदतिक्लेशेन समारब्धा वाग्वृ

---

(१) 'नवा' इति लिखितपुस्तकेपाठः । (२) मध्यस्थी भूत्वेति पा. ।

वाग्वृत्तिरल्पसाराऽपि श्रद्धानस्य शोभते ॥ ८ ॥
मीमांसाशास्त्रतेजोभिर्विशेषेणोज्ज्वलीकृते ।
वेदार्थज्ञानरत्ने मे तृष्णाऽतीव विजृम्भते ॥ ९ ॥
प्रायेणैव हि मीमांसा लोके लोकायतीकृता ।
तामास्तिकपथे कर्तुमयं यत्नः कृतो मया ॥ १० ॥

अथाऽतो धर्मजिज्ञासा[१] ॥ १ ॥

"अथातो धर्मजिज्ञासा" सूत्रमाद्यमिदं कृतम् ।
धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् ॥ ११ ॥
सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्य चित् ।

त्त्रयीमार्गानुसारिणी चेच्छ्रद्दधानस्य शोभतएव किं पुनरस्मादृशानामत्यन्तनिर्दोषा वाग्वृत्तिरित्याह यथाकथञ्चिदिति ॥ ८ ॥

ननु वेदं व्याचिख्यासोस्ते किं मीमांसाव्याख्यया वेद एवोपक्रमादारभ्य व्याख्यायतामत आह मीमांसेति । वेदवाक्यानि मीमांसागतन्यायवशेन निरूपितानि मनोहराणि भवन्ति । नोपदेशरूपेण व्याख्यातानि । तेन मीमांसाव्याख्यायामेव तृष्णा वर्धतइति ॥ ९ ॥

ननु मीमांसायाश्चिरन्तनानि भर्तृमित्रादिरचितानि व्याख्यानानि विद्यन्ते किमनेनेत्यत आह प्रायेणेति । मीमांसा हि भर्तृमित्रादिभिरलोकायतैव सती लोकायतीकृता नित्यनिषिद्धयोरिष्टाऽनिष्टं फलं नास्तीत्यादिबहुपसिद्धान्तपरिग्रहेणेति । तामास्तिकपथे कर्तुं वार्तिकारम्भयत्नः कृतो मयेति ॥ १० ॥

एवं समर्थितारम्भं वार्तिकमारभमाणः सूत्रतात्पर्यं तावद्दर्शयति अथात इति । धर्माख्यो योऽस्य शास्त्रस्य विषयः प्रतिपाद्यः तदेवास्य प्रयोजनमिति वक्तु शास्त्रादौ इद सूत्र कृतम् । धर्मजिज्ञासायां हि कर्तव्यतामुक्त्वाऽऽरभ्यमाणं शास्त्रं नूनं तत्प्रतिपादनार्थमिति गम्यते, अतस्तदर्थमिदं सूत्रम् । आद्यमिति प्रयोजनाभिधानस्यावसरं दर्शयति ॥ ११ ॥

किमर्थं पुनः प्रयोजनकथनमत आह सर्वस्येति । सर्वस्याऽल्पायास-

---

(१) अथ, गुरुकुलस्थितिपूर्वकवेदाध्ययनानन्तरम् । अतः, यतोऽध्ययनस्य अर्थज्ञानं फलम् अतः । धर्मस्य, वक्ष्यमाणलक्षणस्य । जिज्ञासा, तत्साध्यो विचारः । कर्तव्य इति शेषः । इति सूत्रार्थः । सु० ।

यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यते ? ॥ १२ ॥
मीमांसाख्या तु विद्येयं बहुविद्यान्तराऽऽश्रिता ।
न शुश्रूषयितुं शक्या प्रागनुक्त्वा प्रयोजनम् ॥ १३ ॥
विद्यान्तरेषु नाप्येतद् यद्यभीष्टं प्रयोजनम् ।
अनर्थप्रापणं तावत्तेभ्यो नाशङ्क्यते क चित् ॥ १४ ॥
मीमांसायां त्विहाऽज्ञाते दुर्ज्ञाते वा ऽविवेकतः ।
न्यायमार्गे महान् दोष इति यत्नोपचर्यता ॥ १५ ॥
तस्मात्प्रयोजनं पूर्वमुक्तं सूत्रकृता स्वयम् ।
यत् तेनोक्तं वदेयु(१) स्तद् भाष्यकारादयः कथम् ॥१६॥
सिद्धार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।

साध्यस्यापि शास्त्रस्य कर्मणो वा प्रवृत्तिसिद्धयेऽवश्यं वक्तव्यमेव प्रयोजनम् ॥ १२ ॥

विशेषतो मीमांसाया बहुप्रयाससाध्यत्वादित्याह मीमांसेति । मीमांसा हि व्याकरणादिशास्त्रान्तरवशेन व्युत्पन्नपदपदार्थस्य वाक्यार्थसन्देहनिवृत्त्यर्था, बहूनि विद्यान्तराणि उपायभूतान्याश्रिता, बह्वाया ससाध्या, नास्यां प्रयोजनमनुक्त्वा प्रवर्तयितुं शक्यमिति ॥ १३ ॥

अपरमपि मीमांसायां विद्यान्तरेभ्यः प्रयोजनाभिधानोपयोगं दर्शयति विद्यान्तरेष्विति । विद्यान्तरेष्वनुक्ते प्रयोजने यदि नाम न प्रवर्तेरन् तथाप्यल्प एव प्रत्यवायः तेषामल्पविषयत्वात् ॥ १४ ॥

मीमांसा तु सर्ववाक्यगतन्यायनिरूपणात्मिका तेनास्यां यो न्यायमार्गस्तस्मिन्नज्ञाते दुर्ज्ञाते वा विवेकाऽभावान्न किं चिज्ज्ञायेत । अतो महान् दोष इति प्रयोजनदर्शनेन प्रयत्नेनोपचरितव्येति ॥ १५ ॥

उपसंहरति तस्मादिति । किमिति पुनः स्वयमुक्त न भाष्यकारादिभिर्वक्ष्यमाणं प्रतीक्षितमत आह यत्स्वेनेति । स्वयमनुक्ते प्रयोजने प्रयोजनान्तरमपि भाष्यकारादयो वदेयुरिति सम्भावयन् स्वोक्तमेव कथ ते वदेयुरित्येवमर्थं स्वयमुक्तवान् ॥ १६ ॥

अत्र चोदयति सिद्धार्थमिति । ज्ञातप्रयोजनं ज्ञातसम्बन्धं च शास्त्रं श्रोतुं श्रोतारः प्रवर्तन्ते । तस्मात् प्रयोजनवदेव सम्बन्धोऽपि शास्त्रारम्भहेतुभूतः शास्त्रादावेव वक्तव्यः । 'अनेन सम्बन्धेनेदं शास्त्रमायात'

---

(१) यत्स्वेनोक्तमिति लि० पु० पा० । यत्तेनोक्त गृह्वेयुस्तदिति क्वचित् पा. ।

शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥ १७ ॥
शास्त्रं प्रयोजनं चैव सम्बन्धस्याश्रयावुभौ ।
तदुक्त्यन्तर्गतस्तस्माद् भिन्नो नोक्तः प्रयोजनात् ॥१८॥
'सिद्धिः श्रोतृप्रवृत्तीनां सम्बन्धकथनाद्यतः ।
तस्मात् सर्वेषु शास्त्रेषु सम्बन्धः पूर्वमुच्यते ॥ १९ ॥
यावत् प्रयोजनेनास्य सम्बन्धो नाभिधीयते ।
असम्बद्धप्रलापित्वाद् भवेत् तावदसंगतिः' ॥ २० ॥
इह त्वाक्षिप्य सम्बन्धं भाष्यएवाऽभिधास्यते ।
धर्मप्रसिद्ध्यसिद्धिभ्यां,(१) तस्मान्नान्योऽभिधीयते ॥२१॥

मिति । यथा शास्त्रान्तरेषु 'अथातो धर्मं व्याख्यास्याम' इत्यादिषु शिष्यप्रश्नानन्तर्यरूपसम्बन्धोऽभिधीयते । अन्यथाह्यसङ्गताभिधायितां सूत्रकारस्याशङ्क्य श्रोतारो नातीव तद्वचने श्रद्दधीरन्निति ॥ १७ ॥

परिहरति शास्त्रमिति । नात्र जैमिने शास्त्रारम्भे शिष्यप्रश्नानन्तर्यादिरूपः सम्बन्धो हेतुः । किन्तु योऽयं पूर्वोक्तेन प्रयोजनेन सह शास्त्रस्य साध्यसाधनसम्बन्धः स एव शास्त्रारम्भहेतुरिति विनैव शिष्यप्रश्नादिना स्वयमेव भगवान् जैमिनिर्लोकहितार्थं धर्मज्ञानसाधनभूत शास्त्रमारब्धवान् । स चायं सम्बन्धः सम्बन्धिनोरभिधानादेवार्थाज्ज्ञात इति न कण्ठेनोक्तः ॥ १८ ॥

पुनश्चोदयति सिद्धिरिति द्वयेन । अथोक्तो ऽयं सूत्रकारेण सम्बन्धो भवद्भिर्व्याख्यातृभिः कथनीय उपपादनीयः । अत एव हि शास्त्रान्तरेषु सम्बन्ध उपपाद्यते । यावद्ध्ययं सम्बन्धः प्रयोजनेन सह साध्यसाधनरूपो नोपपाद्यते तावदस्याऽनुपपत्तिं मन्यमानाः श्रोतारोऽसम्बद्धप्रलापित्वं सूत्रकारस्य मन्यमानाः शास्त्रस्याऽसङ्गतिमेव मन्येरन् । अतोऽयं सम्बन्ध उपपादनीयः । सम्बन्धान्तरं वा वक्तव्यमिति ॥ १९ ॥ २० ॥

परिहरति इह त्विति । भाष्यकारैरेवाऽयं सम्बन्धो धर्मप्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यामाक्षिप्य समाधास्यते, अतो नेदानीमस्माभिरुपपाद्यते । न च सम्बन्धान्तरमभिधीयते ॥ २१ ॥

---

(१) धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धोवा ? सचेत्प्रसिद्धो न जिज्ञासितव्यः । अथाऽप्रसिद्धो ? नतराम् । तदेतदनर्थकं धर्मजिज्ञासाप्रकरणम् । अथत्राऽर्थवत् । धर्मं प्रति हि विप्रतिपन्ना बहुविदः इ० (शा० भा० सू० १)

न चाप्यत्राऽथशब्देन शास्त्रसम्बन्ध उच्यते ।
सम्बन्धं क्रिययोर्ह्येष ब्रूते शास्त्राच्च ते पृथक् ॥ २२ ॥
योऽप्ययं शास्त्रसम्बन्धो वर्ण्यते कैश्चिदादितः ।
क्रियाऽऽनन्तर्यरूपो वा गुरुपर्वक्रमोऽपि वा ॥ २३ ॥
तदतद्भावयोस्तस्य विशेषो नोपलभ्यते ।
श्रोतुर्विधौ निषेधे वा ज्ञाने वा शास्त्रगोचरे ॥ २४ ॥
तस्माद् व्याख्याङ्गमिच्छद्भिः सहेतुः सप्रयोजनः ।
शास्त्रावतारसम्बन्धो वाच्यो नान्यस्तु निष्फलः ॥२५॥

केचित्तु सौत्रेणैवाथशब्देनाध्ययनक्रियानन्तर्यरूपः शास्त्रसम्बन्ध उक्त इति मन्यन्ते। तान्निराकरोति न चापीति। किमिति नोच्यतेऽत आह सम्बन्धमिति। अध्ययनजिज्ञासाक्रिययोर्हि सम्बन्धमथशब्दो ब्रूते, ते च क्रिये शास्त्रादत्यन्तभिन्ने। न हि जिज्ञासाशब्दो मीमांसापर्यायः येन शास्त्रसम्बन्ध उच्येत। सन्नन्तत्वसाम्यात्तु तयोरेकार्थत्वभ्रमो भवताम्। श्रोतृक्रिया हि ज्ञानेच्छा जिज्ञासा, वक्तृक्रिया तु विचारात्मिका मीमांसा, कुतस्तयोरैक्यम्?। न चाध्ययनानन्तरं जैमिनिना शास्त्रं प्रणीतम्। अतोनानेन शास्त्रसम्बन्ध उच्यत इति। मा भूदानन्तर्यं शिष्यप्रश्नदेवताराधनरसायनादिक्रियानन्तर्यरूपो गुरुपर्वक्रमात्मको वा सम्बन्धः शास्त्रस्योच्यतामिति चेत्, तदपि तावज्जिज्ञासाशब्दस्य शास्त्रवचनत्वाऽभावादेवायुक्तम् ॥ २२ ॥

निष्प्रयोजनश्चायं पक्ष इत्याह योऽपीति ॥ २३ ॥

न ह्येवं सम्बन्धतद्भावाऽतद्भावयोः श्रोतॄणां शास्त्रश्रवणे प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा शास्त्रगोचरं वा ज्ञाने काश्चिद्विशेषः। विधिनिषेधाभ्यां तत्कार्यभूते प्रवृत्तिनिवृत्ती लक्षयति। पर्वाऽवच्छेदः, गुरुपर्वणां क्रमो गुरुपर्वक्रमः। तद्यथा 'ब्रह्मा प्रजापतये मीमांसा प्रोवाच सोऽपीन्द्राय सोऽप्यादित्याय स च वसिष्ठाय सोऽपि पराशराय पराशरः कृष्णद्वैपायनाय सोऽपि जैमिनये स च स्वोपदेशानन्तरमिमं न्यायं ग्रन्थे निबद्धवानिति। सोऽयमेवंविधः सम्बन्धो निष्फलो निर्हेतुकश्च। न ह्यस्मिन् सम्बन्धे किञ्चित् प्रमाणमस्तीति ॥ २४ ॥

उपसंहरति तस्मादिति। वेदव्याख्यात्मकस्य मीमांसाशास्त्रस्याङ्गभूतं सम्बन्धमिच्छद्भिः सप्रमाणकः सप्रयोजनकश्च सम्बन्धो वाच्यः

लोकइत्यादिभाष्यस्य(१) षडर्थान् संप्रचक्षते ।
भाष्यकाराऽनुसारेण प्रयुक्तस्यादितः पृथक् ॥ २६ ॥
सर्वव्याख्या मुपालम्भं प्रत्याख्यानं तथाऽपरे ।
परिसंख्यास्तुस्नी केचिदथशब्दस्य दूषणम् ॥ २७ ॥
साधारणी विशिष्टा च सूत्रव्याख्या द्विधा मता ।
विशिष्टा प्रतिसूत्रं या सर्वार्था त्वियमुच्यते ॥ २८ ॥
प्रवृत्तिस्तु पदेष्वेव निवृत्तिः सूत्रसंश्रया ।
वेदवाक्याऽविरुद्धेषु न तु सर्वेषु केषु चित् ॥ १९ ॥

स च पूर्वोक्त एव । अन्यस्तु निष्फलो न वाच्यः । शास्त्रमवतारयतीति शास्त्रावतारः ॥ २५ ॥

भाष्यमिदानीमनुसन्धत्ते लोके इति । ननु यत्रैव भाष्यं सङ्गच्छते स एवार्थः । कथं षडर्थत्वमत आह भाष्येति । सर्वत्रैव भाष्यं सङ्गच्छतइति भावः । ननु सन्निधिविशेषादेतत्सूत्रगताऽथशब्ददूषणमेवार्थो नार्थान्तरमत आह प्रयुक्तस्यादित इति । शास्त्रादौ प्रयुक्तमिदं भाष्यम् । अत सर्वव्याख्यादीनामेतदेव स्थानमिति न स्थानतो विशेषलाभः । तथापि सकृदुच्चरितस्य कथमनेकार्थत्वमत आह पृथगिति । नैते समुच्चीयन्तेऽर्थाः किन्तु पृथक्पृथगेतानर्थान् व्याख्यातार प्रचक्षते के चिदन्यं के चिदन्यमिति । किञ्चाऽनेकार्थत्वमपि पौरुषेयस्य सम्भवत्येव श्वेतो धावतीत्यादिवत् । तदिद प्रयुक्तग्रहणेन सूचितं वेदितव्यमिति ॥ २६ ॥

तानेव षडर्थान् उपदर्शयति सर्वव्याख्यामिति ॥ २७ ॥

सर्वव्याख्यां विवृणोति साधारणीति । सर्वसूत्रसाधारणीयं व्याख्या लोकइत्यादिना क्रियते ॥ २८ ॥

अत्र भाष्ये सूत्रेषु पदानि प्रसिद्धार्थान्येवेत्यवगन्तव्यमिति प्रवृत्तिमुपदिश्य नाऽध्याहारादिभिरेषां कल्पनीयोऽर्थ इति निवृत्तिरुपादिष्टा । तत्र एषामिति सर्वनाम्ना पूर्वप्रकृतप्रधानपरामर्शात् सूत्राणां च सप्तम्या पदविशेषणार्थत्वात् प्रधानभूतानां पदानामेव परामर्शात् प्रवृत्तिवन्निवृत्तिरपि पदविषयेति प्रतिभाति, तथा न मन्तव्यमित्याहप्रवृत्तिरिति ।

---

(१) लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि यानि पदानि तानि सति सम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यम्, नाऽध्याहारादिभिरेषा परिकल्पनीयोऽर्थ परिभाषितव्यो वा । एव वेदवाक्यान्येव एभिर्व्याख्यायन्ते । शा० भा० सू० १

अध्याहारस्य वाक्येषु व्यत्यासस्य च संभवः(१) ।
तेनैषामिति सूत्राणां पारार्थ्ये सत्यपि ग्रहः ॥ ३० ॥
एवशब्दोऽल्पवाच्यत्वादस्याऽऽवृत्तौ तु गौरवम् ।
प्रसिद्धत्वादवाच्यं चेन्न दोषः पुङ्गिरामयम् ॥ ३१ ॥
व्याख्याङ्गत्वाऽभिमानेन योऽध्याहाराद्यपेक्षते ।

सति सम्भवे इत्यस्यार्थमाह वेदवाक्येति । यदेतत्प्रसिद्धार्थग्रहणम् अध्याहारादिवर्जनञ्च तन्न सर्वेषु किन्तु केषु चिदेव वेदवाक्याविरुद्धेष्वित्यन्वयः ॥ २९ ॥

किमिति पुनर्निवृत्तिः सूत्रसंश्रयेत्यत आह अध्याहारस्येति । प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधः, न चाध्याहारव्यवहितकल्पनयोः पदे प्राप्तिः, न्यूनपदाप्रयोगात् । नियतक्रमत्वाच्च प्रकृतिप्रत्यययोः । विपरिणामगुणकल्पने तु यद्यपि पदाधारे तथापि पदानामेव संहतानां वाक्यत्वाद्वाक्याधारतापि सम्भवति । तेन निषध्यानां सर्वेषां प्राप्तिः सूत्रेष्वेव सम्भवतीति परार्थानामपि तेषामेव परामर्श इति ॥ ३० ॥

एवं साधारणव्याख्यां कृत्वा किं पुनरस्याः प्रयोजनमित्याशङ्क्य भाष्यकारेणोक्तम् 'एवं वेदवाक्यान्येवैभिर्व्याख्यायन्त' इति। अस्यायमर्थः। एवं साधारणव्याख्यायां कृतायामनयैव ज्ञातार्थैः सूत्रैर्वेदवाक्यान्येव व्याख्येयानि भविष्यन्ति न पुनः सूत्राण्यपीति । तत्र विशेषव्याख्यानस्यापि करिष्यमाणत्वात् कथमेवशब्द इत्याशङ्क्याह एवशब्द इति । अनयैव गतार्थप्रायेषु पश्चादल्पमेव वक्तव्यं भवतीति अल्पत्वादसत्त्वमुपचर्य एवशब्दः प्रयुक्त इति । इतरथेत्यादि प्रसज्येतेत्यन्तं भाष्यं(२) तस्यार्थमाह अल्पेति । भाष्ये व्याख्येयानीत्यत्र प्रकृत व्याख्यानं परामृशति अस्येति । अस्य व्याख्यानस्य वदे सूत्रे चावृत्तौ सत्यां यत्गौरवं स्यादितीतरथेत्यादिना भाष्येणोक्तमिति । अत्र चोदयति प्रसिद्धत्वादिति । सति सम्भवे प्रसिद्धार्थग्रहणम् अध्याहारादिवर्जनञ्च प्रसिद्धमेवेति मन्दफलं साधारणं व्याख्यानमिति । परिहरति न दोष इति । प्रसिद्धवचनत्वं पुंवाक्यानां गुणो न दोष इति ॥ ३१ ॥

अथैतेनाऽपरितोषस्तत एवं वक्तव्यमित्याह व्याख्येति । शास्त्रान्तरेषु

(१) सम्भवात् मुद्रितपु० पा० ।

(२) इतरथा वेदवाक्यानि व्याख्येयानि स्वपदार्थाश्च व्याख्येया इति प्रयत्नगौरवं प्रसज्येत । शा० भा० अ० १—पा० १—सू० १ ।

स्वसंज्ञां वापि तस्येदं शास्त्ररूपं निरूप्यते ॥ ३२ ॥
वृत्त्यन्तरेषु केषां चिल्लौकिकाऽर्थव्यतिक्रमः ।
शब्दानां दृश्यते तेषामुपालम्भोऽयमुच्यते ॥ ३३ ॥
अथात इत्ययं लोके नाऽऽनन्तर्ये प्रयुज्यते ।
तस्मात् तादर्थ्यमेतस्य परिभाषादिभिर्भवेत् ॥ ३४ ॥
'प्रसिद्धहानिः शब्दानामप्रसिद्धे च कल्पना ।
न कार्या वृत्तिकारेण सति सिद्धार्थसंभवे ॥ ३५ ॥
सूत्रार्थे क्लिश्यतश्चैवं(१) दूरे वेदार्थनिर्णयः ।
तत्र यत्नस्य भारत्वं वक्तृश्रोत्रोः प्रसज्यते' ॥ ३६ ॥
न व्याख्यास्यति सूत्राणि चोदनार्थपरत्वतः ।
यत् तस्य परिहारोऽयं प्रत्याख्यानेन चोच्यते(२) ॥३७॥
'प्रयासो वेदवाक्येषु कार्यः सूत्रेष्वनेन किम् ।

सूत्राणामध्याहारपरिभाषादिभिर्व्याख्यानं दृष्ट्वा व्याख्यानस्यैवेदमङ्गमिति यो मन्यते तस्य । तं प्रतीदं शास्त्ररूपम् अनेन भाष्येण निरूप्यते, अध्याहारादिकं नास्मिन्नपेक्ष्यत इति ॥ ३२ ॥

उपालम्भपक्षं परिगृह्णाति वृत्त्यन्तरेष्विति । केषाञ्चिद्भवदासादीनां वृत्त्यन्तरेषु ॥ ३३ ॥

कीदृशः पुनरुपालम्भ इति तत्स्वयं दर्शयति अथात इति । पदद्वयमर्थद्वयवाचि लोकप्रसिद्धमपि भवदासेनैकपदीकृत्यानन्तर्यमात्रार्थे व्याख्यातं तच्चायुक्तमित्युपालम्भ इति ॥ ३४ ॥

अत्रैव भाष्य योजयति प्रसिद्धहानिरिति द्वयेन ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

प्रत्याख्यानपक्षं परिगृह्णाति न व्याख्यास्यतीति । भाष्यकारो हि सूत्राणि पठित्वाऽनन्तरं वेदवाक्यान्युदाहृत्य तदर्थनिर्णये यत्नं करिष्यति । न सूत्रव्याख्याने । तेनैवमाशङ्का भवति, यदेतत्केवलं चोदनार्थपरो भूत्वा सूत्राणि न व्याख्यास्यति तत्किमनर्थत्वादेषा, माहो स्विदर्थापरिज्ञानाद्, उताऽव्याख्येयत्वादिति, तत्परिहारोऽयं प्रत्याख्यानेनैवोच्यते न व्याख्येयानीति ॥ ३७ ॥

प्रत्याख्याने कारणमाह प्रयास इति भ्या मन्तेन । फलवन्ति हि वेदवा-

---

(१) क्लिश्यते इति लि० पु० पा० । (२) वोच्यते इति लि० पु० ।
२ न्या० श्लो०

फलवत्त्वाऽफलत्वाभ्या' मेभिः करणसंमतैः ॥ ३८ ॥
चोदनार्थ उपेतव्यो नोभयं यत्नगौरवात् ।
पदार्थानां प्रसिद्धत्वाद् व्याख्येयं नावशिष्यते ॥ ३९ ॥
'एवं' शब्दादिको ग्रन्थः पक्षे चास्मिन् समर्थ्यते ।
'पदच्छेदाद्यभावेन प्रत्याख्यानमतिस्त्वियम् ॥ ४० ॥
ब्रवीत्येव हि सूत्रार्थ' मतिरिक्तादि चेष्यते(१) ।
नन्वशक्तमिदं सूत्रं सम्यक् सूत्रितमित्यपि ॥ ४१ ॥
सूत्रे चागमकत्वादि प्रत्याख्याने विरुध्यते ।
न चोपायाऽनभिज्ञेन शक्योपेयाऽवधारणा ॥ ४२ ॥

क्यानि धर्मप्रमापणात्, अतस्तेषु सफलो व्याख्याप्रयासः। सूत्रेष्वफलत्वात्किं प्रयासेनेति । अतस्तैरुपायभूतैश्चोदनार्थ उपेतव्यः व्याख्येय इत्याह एभिरिति । तदिदमेव 'वेदवाक्यान्येव एभिर्व्याख्यायन्ते' इत्यादिनाभाष्येणोक्तम् ॥ ३८ ॥

अथ मा नाम केवलानि सूत्राणि व्याख्यायन्तामुभयन्तु किमितिनोपेयतइत्याह नोभयमिति । तदिदमितरथेत्यादिना भाष्येणोक्तम् । ननूपायभूतानि सूत्राण्यविज्ञाय कथं तैर्वेदवाक्यान्युपेतुं शक्यन्तेऽत आह पदार्थानामिति। सत्यम्, ज्ञानव्यार्थानि सूत्राणि न तु तान्यव्याख्यातदुर्ज्ञानानि। पदार्थास्तावल्लोकप्रसिद्धास्तत एव च वाक्यार्थोऽपि प्रसिद्ध इति न किंचिद्व्याख्येयमवशिष्यते।तदिद 'लोके' इत्यादिनोक्तम्॥३९॥

अस्मिंश्च पक्षे सर्वथैव सूत्राणामव्याख्यानादेव यत्नगौरवशब्दौ समञ्जसावित्याह एवशब्दादिक इति। प्रत्याख्यानपक्षं तावद् दूषयति पदच्छेदादीति पादत्रयेण। स्थूलदृशामेषां पदच्छेदाद्यकरणादव्याख्यानभ्रान्त्या प्रत्याख्यानमतिः। निपुणतस्तु निरूप्यमाणे ब्रवीत्येव सूत्राणां तात्पर्यतोऽर्थमिति न प्रत्याख्यानोपपत्तिः। किञ्च न्यूनातिरिक्ते सूत्रेष्वपेक्षतइत्याह अतिरिक्तेति। अत्रैवोदाहरणान्याह नन्विति। चोदनासूत्रे 'नन्वशक्तमिदं सूत्र'मिति न्यूनत्वं चोदयित्वा परिहरिष्यति तथा च 'अर्थैकत्वादेकं वाक्य साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्, (जै०सू०अ०२पा०१सू०१४) इत्यत्र किमर्थमुभयं सूत्रितमिति अतिरेकं चोदयित्वा परिहृत्य सम्यक् सूत्रितमिति वक्ष्यति। 'विशये प्रायदर्शनात् , (जै०सू०अ०२पा०३सू०१६)

(१) चेक्षते इति लि० पु० ।

नाऽन्यतो वेदविद्भ्यश्च सूत्रवृत्तिक्रियेष्यते ।
प्रत्याख्यानस्य हेतुश्च पदार्थानां प्रसिद्धता ॥ ४३ ॥
योक्ता सा वेदवाक्यानां तुल्यार्थत्वान्निवारयेत् ।
वाक्यार्थे तत्र सन्देहाद् व्याख्यानं चेत् प्रवर्तते ॥४४॥
सूत्रेष्वपि समानत्वात् प्रत्याख्यानं न युज्यते ।
न व्याख्यातव्यमित्येव प्रत्याख्याने च सिध्यति ॥४५॥
दुष्टव्याख्यानिषेधेन तदपेता न वार्यते ।
अस्य दृष्टविरुद्धत्वात् फल्गुत्वाच्चापि पूर्वयोः ॥ ४६ ॥
मध्यमे चातिदौर्जन्यात् परिसंख्यैव युज्यते ।
वैदिकं जैमिनीयं च यत्र वाक्यं विरुध्यते ॥ ४७ ॥
यथाश्रुतगृहीतेऽर्थे तत्रेदमुपदिश्यते ।

इत्यत्रागमकं सूत्रमिति न्यूनतां चोदयित्वा परिहारं(१)च वक्ष्यति, तदिदं सर्वं प्रत्याख्याने विरुध्यतेति । किञ्चोपायभूतानि सूत्राण्यनभिज्ञाय कथं तैर्वेदवाक्यार्थो ज्ञायते अतस्तान्यपि व्याख्येयानीत्ययुक्तं प्रत्याख्यानमित्याह न चेति ॥ ४० ॥ ४२ ॥

मा नाम सूत्रैर्वेदार्थो ज्ञायताम्, अन्यतस्तु ज्ञास्यतइत्यत आह नान्यत इति ।

यत्तु ज्ञातव्य एव सत्यं सूत्रार्थः न तु व्याख्येयः प्रसिद्धत्वादिति, तदनुभाष्य परिहरति प्रत्याख्यानस्येति । अत्राशङ्कते(२)वाक्यार्थे इति ॥४३॥४४॥

परिहरति सूत्रेष्वपीति । भाष्यमपीदं नातीव प्रत्याख्याने समर्थमित्याह न व्याख्यातव्यमिति । प्रत्याचिख्यासुर्न व्याख्यातव्यमित्येवावक्ष्यत्, अध्याहारादिभिर्न कल्पनीयोऽर्थ इति दुष्टव्याख्याया एव निषेधाद्दोषापेता व्याख्या न वार्यतइति ।

तदेवमस्य प्रत्याख्यानपक्षस्य प्रत्यक्षदृष्टव्याख्याविरुद्धत्वात् पूर्वयोश्च सर्वव्याख्योपालम्भयोर्मन्दफलत्वेन फल्गुत्वान्मध्यमस्य चोपालम्भस्य दौर्जन्यापादकत्वाद् न्यायाभासप्राप्तवेदवाक्याऽन्यथाकरणनिवारणेन महाफला ऽनुक्तदुर्ज्ञाता च परिसंख्यैवास्य भाष्यस्यार्थ इत्याह अस्येति ।

---

(१) न्यूनताबोध्यं परिहारमिति क्वचित् पा० । (२) शङ्कयते इति क० पा० ।

अध्याहारादिभिः सूत्रं वैदिकं तु(१) यथाश्रुतम् ॥ ४८ ॥
नेयं विरोधेऽन्योन्यस्य वैदिकानां भवन्तु ते ।
यथा धर्मावबोधस्य प्रमाणं वैदिकं वचः ॥ ४९ ॥
तदर्थनिर्णये हेतुर्जैमिनीयं तथैव नः ।
वाक्यसामर्थ्यतुल्यत्वात् तथा पदतदर्थयोः ॥ ५० ॥
अध्याहारादिभिर्मुक्ता व्याख्या सर्वत्र युज्यते ।
असम्भवादवश्यं या विरोधेऽन्यतरस्य तु ॥ ५१ ॥
अन्याय्यकल्पना (२)सापि विकल्पेन प्रसज्यते ।

परिसंख्याविषयं स्वरूपं चाह वैदिकमिति नेय मन्तेन । यत्र वेदसूत्रयोर्यथाश्रुतगृहीतार्थयोर्विरोधस्तत्र वेदं यथाश्रुतं व्याख्याय सूत्रमध्याहारादिभिर्नेयमिदमनेन भाष्येणोपदिश्यते इति ।

ननु सूत्रवशेन वेदाऽन्यथाकरणमपि दृश्यते । 'वेदो वा प्रायदर्शनात्' (जै०सू०अ०३पा०३सू०२) इति सूत्रे ऋगादिशब्दानां लक्षणया वेदपरत्वव्याख्यानादत आह विरोधे इति । नेदं सूत्रविरोधाद्वेदाऽन्यथाकरणं किन्तु वैदिकेनैवोपक्रमेण विरोधात् । तेन वैदिकानामेव मिथो विरोधे भवन्तु दुर्बलस्य लक्षणादयः । वेदसूत्रविरोधे तु सूत्रस्यैवाऽन्यथाकरणमिति ।

ननु प्रधानभूतवेदाविरोधे गुणभूतानां सूत्राणामन्यथाकरणं प्रसिद्धमिति मन्दफलैव परिसंख्याऽत आह यथेति । सत्यमेवं न्यायः, तथापि न्यायाभासात्सूत्रकारबहुमानाच्चैव श्रोतारो भ्राम्येयुः 'नास्माकं वेदसूत्रयोः कश्चिद्विशेषः । यथैव हि धर्मावबोधस्य वैदिकवाक्यं प्रमाणं तथैव वेदार्थनिर्णये सूत्रमेवास्माकं प्रमाणमिति । न चान्योऽपि कश्चिद्वेदसूत्रयोर्विशेषः, येन सूत्राणामध्याहारादिकं युज्येत न वेदानाम् । अतः सर्वत्र वेदे सूत्रे चाध्याहारादिनिर्मुक्तैव व्याख्या युज्यतइत्याह वाक्येति ।

ननु यत्रोभयोर्यथाश्रुतग्रहणाऽसम्भवस्तत्र गुणत्वात्सूत्राणामेवाऽन्यथाकरणमत आह असम्भवादिति । येयमुभयोर्यथाश्रुतार्थाऽसम्भवेनाऽन्यतरस्याऽन्याय्यकल्पना साऽप्यगृह्यमाणविशेषत्वादुभयोर्विकल्पेनैव प्रसज्यतइति ।

अथ वा सूत्राणि वेदार्थज्ञानोपायत्वात्प्रथमोपनिपातीन्यसञ्जात-

---

(१) व्याख्येयं चेति लि०पु०पा० (२) अन्यायकल्पनेति लि०पु०पा० ।

प्राथम्येनावरुद्धत्वादुपायवशतोऽथ (१)वा ॥ ५२ ॥
यथाश्रुतेन सूत्रेण न्याय्यां बाधेत चोदनाम् ।
तेन वेदाऽविरोधस्य(२) सति सम्भवइत्ययम् ॥ ५३ ॥
विधीयतेऽर्थः, शेषं तु यथाप्राप्तमनूद्यते ।
'शेषभाजां भवेल्लोप' इत्यध्याहारकल्पना ॥ ५४ ॥
'विप्रकर्षात्' पशोश्चेति विभक्तिः परिणम्यते ।

विरोधित्वाद् यथाश्रुतानि गृहीत्वा तद्वशेन चोदनामेव न्याय्यामबाध्यां बाधेत । अतस्तन्निवृत्तयेऽर्थवत्येव परिसंख्येत्याह प्राथम्येनेति ।

अत्रैव भाष्यं योजयति तेनेति । यदेतत्प्रसिद्धार्थग्रहणमध्याहारपरिभाषादिवर्जनं च यत्तगौरवभयादाश्रयणीयं प्राप्तमित्यनूद्य, तत्सर्वं वेदाऽविरोधसम्भवे सति नासतीत्ययमर्थो भाष्येण विधीयते । वेदग्रहणं न्यायस्याप्युपलक्षणार्थम् । सति सम्भवे कर्तव्यमित्येवं विधिरूपस्य वाक्यस्याऽसति सम्भवे नेत्येवं निषेधपरत्वात्परिसंख्यात्वमिति

क पुनरसम्भवादध्याहाराद्याश्रितमिति तदुदाहरणानि दर्शयन् अध्याहारोदाहरणं तावदाह शेषभाजामिति । दर्शपूर्णमासयोः प्रधानार्थस्याऽवदानस्य नाशदोषापहारेषु सत्सु शेषादवदानं पूर्वपक्षीकृत्य हविरन्तरोत्पादने सिद्धान्तिते शेषकार्यार्थं गृहीतस्याऽवदानस्य नाशादौ सति किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां सूत्रम् 'अपि वा शेषभाजां स्यात्' (जै०सू०अ०६पा०४सू०३) इति । अत्र किं स्यादित्यस्याऽनिर्देशाद् अनन्तरोक्तं हविरन्तरोत्पादनं सम्बध्यते । तच्चाऽयुक्तम् । न हि प्रतिपत्तिर्द्रव्यं प्रयुङ्क्ते । अथ तद्व्यावृत्तिसमर्थादपिवाशब्दात्तत्रत्यपूर्वपक्षोक्तं शेषाऽवदान सम्बध्यते, तदप्ययुक्तम् । शेषस्य प्रतिपत्त्यन्तरगृहीतस्य नष्टाऽवयवपूर्वप्रतिपत्तिसम्बन्धाऽभावात् । तस्माल्लोप एवास्यां दशायां युज्यते इति। लोपपदाध्याहारः कल्पयिष्यते ॥ ४५ ॥ ५४ ॥

विपरिणाममुदाहरति विप्रकर्षादिति । ज्योतिष्टोमे सौत्येऽहनि सवनीयः पशुः सवनीयाश्च पुरोडाशाः । तत्र पशुतन्त्रस्य पुरोडाशेषु प्रसङ्गार्थं पशुतन्त्रमध्ये पुरोडाशानां विधानं प्रतिपादयितु सूत्रम् 'पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात' (जै०सू०अ०१२पा०२सू०३२) इति । अत्र तन्त्रमध्ये विधानं साध्यत्वात्प्रथमार्हं न पञ्चम्यर्हमिति पञ्चमी प्रथम-

---

(१) वशग इति लि०पु०पा० । (२) वेदाविरुद्धस्येति मु०पु०पा० ।

पदेन व्यवधानं तु 'लोके सांनियमा'दिति ॥ ५५ ॥
सूत्रेण व्यवधानं तु पानव्यापदि कल्पितम् ।
पशुसामान्यविध्यादौ सूत्रमेवाऽन्यथा कृतम् ॥५६ ॥

या विपरिणम्यते । तथा विप्रकर्षोऽपि वपायाः प्रातःसवनइत्यादिप्रत्यक्षवचनसिद्धत्वाद्धेतुत्वेन पञ्चमीमर्हति न प्रथमामिति पञ्चम्या विपरिणम्यते । तदयमर्थः । पशोश्च विप्रकर्षात् तत्तन्त्रमध्ये पुरोडाशानां विधानमिति ।

अथ व्यवहितकल्पनामुदाहरन् पदव्यवधिं तावदुदाहरति पदेनेति । लौकिकवाक्यवद्वैदिकवाक्यमपि पौरुषेयमित्युक्ते वैषम्यप्रदर्शनार्थं सूत्रम् 'लोके सन्नियमात् प्रयोगसन्निकर्षः स्यात्' (जै०सू०अ०१पा०१सू०२६) इति । अत्र लोकइत्यस्य पदस्य सन्नियमप्रयोगपदव्यवहितेन सन्निकर्षपदेन सम्बन्धः । लोके चक्षुरादिसन्निकर्षादर्थस्य तद्विषयःशब्दप्रयोगः सन्नियम उपपद्यते । न तु वेदे । अतीन्द्रियार्थत्वादर्थस्येति । तदिद विपरिणामोदाहरणमपि सम्भवत्तस्योदाहृतत्वाद् व्यवहितकल्पनाया एवोदाहरणमिति ॥ ५५ ॥

सूत्रव्यवधिमुदाहरति सूत्रेणेति । अश्वप्रतिग्रहेष्टिर्लौकिके अश्वप्रतिग्रहे वैदिके वेति संशये 'दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्यात्' (जै०सू०अ०३पा०४सू०३४) इति पूर्वपक्षमुक्त्वा 'अर्थवादो वाऽनुपपातात्तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत' (जै०सू०अ०३पा०४सू०३५) इति सिद्धान्तितम् । ततः 'सौमेन्द्रं चरुं निर्वपेदिति सोमपानव्यापदि विहितश्चरुर्लौकिके वैदिके वेति संशये 'पानव्यापच्च तद्वत्' (जै०सू०अ०३पा०४सू०३८) इति सूत्रम् । तत्र सूत्रत्रयव्यवहितो लौकिकपक्षस्तद्वदिति प्रत्यवमृश्यते इति ।

सूत्राऽन्यथाकरणमुदाहरति पश्विति । ज्योतिष्टोमे पशुधर्मविधिः किं त्रयाणामपि पशूना साधारणः, अथ वा सवनीयस्यैव, अथ वाऽग्नीषोमीयसवनीययो, रुताऽग्नीषोमीयस्यैवेति संशये 'तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाऽविशेषात्' (जै०सू०अ०३पा०६सू०१८) इति सूत्रम् । तदिदं सर्वपशूनां समानो विधिरित्यस्याद्यपक्षस्य प्रतिपादकमपि सत् 'स्थानाच्च पूर्वस्य' (जै०सू०अ०३पा०६सू०१९) इत्यादिसूत्राऽसङ्गतिप्रसङ्गात्तत्सङ्गतिसिद्ध्यर्थमाद्यपक्षमुत्सूत्रं कृत्वा सवनीयस्यैवेत्यस्मिन पक्षेऽन्यथा कृत्वा योजितं 'तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः स्याद्यदि प्रकरणे विशेषो न भवेत्, भवति तु प्रकरणे विशेष' इति ॥ ५६ ॥

'अग्नयश्च स्वकालत्वाद्देयधर्मोऽपयातनम्(१) ।
व्याख्यानं(२) वाक्यभेदेन' 'गुणकल्पास्त्वमी कृताः॥५७॥
औत्पत्तिकस्तु गव्यस्य तथोष्णिक्ककुभोरिति ।
दर्शनाच्च विशेषस्य तथाऽभ्युदयइत्यपि' ॥ ५८ ॥

वाक्यभेदमुदाहरति अग्नय इति पादत्रयेण । 'ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वात्' (जै०सू०अ०३पा०७सू०३९) इत्येतत्सूत्रं वाक्यभेदमाश्रित्याऽधिकरणान्तरं व्याख्यातम् । तथा 'अभ्युदये दोहापनयः सधर्मः स्यात्प्रवृत्तत्वात्' (जै०सू०अ०९पा०४सू०४१) 'शृतोपदेशाच्च' (जै०सू०अ०९पा०४सू०४२) इति सूत्रद्वयेनाऽभ्युदितेष्टौ दधिशृतयोर्देयस्वधर्माः कर्तव्या इत्युक्त्वा 'अपनयो वाऽर्थान्तरे विधानात् चरुपयोवत्' (जै०सू०अ०९पा०४सू०४३) 'लक्षणार्था शृतश्रुतिः' (जै०सू०अ०९पा०४सू०४४) इति सूत्रद्वयेन देयधर्माणामपयातनमुक्तम् । तदिदं पूर्वयोः सूत्रयोरनयोश्च वाक्यैकभावेनैकाधिकरण्यादभ्युदितेष्ट्यामेव देयधर्माऽपयातनमुच्यतइति प्रतिभासमानमपि ततो भित्त्वाऽधिकरणान्तरं पशुकामेष्टिविषयं व्याख्यातम् ।

गुणकल्पनायामुदाहरणानि दर्शयति गुणकल्पास्त्विति सपादेन । औत्पत्तिकसूत्रे लक्षणयोत्पत्तिशब्देन स्वभावाभिधानम् । 'गव्यस्य च तदादिषु' (जै०सू०अ०८पा१सू०१८) इत्यत्र गव्यशब्देन गोविकारतदवयववाचिना 'गावो वा एतत्सत्रमासत' इत्यर्थवादोदितगोसम्बन्धमात्रेण गवामयनस्याभिधानम् । तदयमर्थः । गवामयनस्य विध्यन्तः संवत्सरसत्रेष्वतिदिश्यत इति । तथा सामिधेनीविवृद्धावागम्यमानानाम् ऋचां सर्वासां 'समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरा निवेश' (३)इति पूर्वपक्षमुक्त्वा 'या एव धाय्याशब्दितास्तासामेव तत्र निवेशो नाऽन्यासामआगन्तूनामन्ते निवेश इति सिद्धान्तमुक्त्वा तल्लिङ्गमिदमुच्यते 'उष्णिक्ककुभोश्चान्ते दर्शनात्' (जै०सू०अ०५पा०३सू०६) इति । अत्रोष्णिक्ककुप्शब्देन 'त्रिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यदुष्णिक्ककुभा'वित्यर्थवादात्कारणे कार्यवदुपचारात् त्रिष्टुबुच्यते । तदेष सूत्रार्थः । त्रैधातव्यायामधाय्याशब्दिता 'अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्थे'ति त्रिष्टुबन्ते दृश्यते 'त्रिष्टुभा परिदधाती'ति । तस्मादधाय्याशब्दितानामन्ते निवेश इ

(१) धर्मावपातनमिति क्वचित् पा० । (२) व्याख्यातामितिलि०पु०पा० ।
(३) शा०भा०अ०५पा०३सू०४ ।

सूत्रकारप्रशंसा वा 'लोक'इत्यादिनोच्यते ।
प्रसिद्धैरभिधानाद्धि न शिष्याः क्लेशिता यतः ॥ ५९ ॥
भवितव्यं तु तेनेति प्रागस्मादेकवाक्यता ।
वेदाध्ययनवाक्याद्वा तेनाथेत्यस्य दूषणम् ॥ ६० ॥
प्रसिद्धार्थपदैः शक्यः सूत्रैर्वेदार्थनिर्णयः ।
न च सोऽस्त्यथशब्दस्य विना ते पूर्वकर्मणा ॥ ६१ ॥
प्रसिद्धार्थं पदं युक्तं तच्च नास्तीति दूषणम् ।
प्रसिद्धोऽप्यथशब्दादेः किं पदार्थोऽत्र वर्ण्यते ॥६२॥
प्रदर्शनार्थमित्येके केचिन्नानार्थवाचिनः ।
समुदायादवच्छिद्य भवदासेन कल्पितात् ॥ ६३ ॥

ति । तथा दर्शनाच्च विशेषस्य तथाभ्युदये इत्यत्र अभ्युदयशब्देनाऽभ्युदयसाधनभूतो द्वादशाहो लक्ष्यते । तदयमर्थः । द्वादशाहे अर्द्धिनः पादिनस्तृतीयिन इति समाख्याविशेषदर्शनात्तदनुरूपः प्रकृते दक्षिणाविभागः सर्वर्त्विजां न समो न प्रयासानुरूप इति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

स्तुतिपक्षमिदानीं परिगृह्णाति सूत्रकारेति । कीदृशी पुनः प्रशंसेति तां दर्शयन् भाष्य योजयति प्रसिद्धैरिति ॥ ५९ ॥

उपयोगमान्द्यात् स्तुतिपक्षमनादृत्य सम्प्रत्यथशब्ददूषणपक्षं परिगृह्णाति भवितव्यमिति । 'भवितव्यं तु तेने'त्यतस्तत्तु वेदाध्ययनमित्यतो वा प्रागेकवाक्यभूतेन 'लोक'इत्यादिना भाष्येणाऽथशब्ददूषणमुच्यतइति ॥ ६० ॥

प्रथमावधिना भाष्यं योजयति । प्रसिद्धार्थेति ॥ ६१ ॥

परावधिना योजयति प्रसिद्धार्थमिति । 'भवितव्यन्तु तेने'त्यस्याऽर्थकथनं प्रसिद्धार्थं पदं युक्तमिति । तच्च नास्तीति चाभिप्रायपूरणमिति । अत्र चोदयति प्रसिद्धोऽपीति । सर्वव्याख्यादिषु पञ्चस्वपि पक्षेषु प्रसिद्धार्थग्रहणस्योक्तत्वात् अथशब्दादीनां पदार्थकथनं किमर्थमिति ॥ ६२ ॥

परिहरति प्रदर्शनार्थमिति । परिहारान्तरमाह केचिदिति । नानार्थमपि पदद्वयमेकीकृत्याऽऽनन्तर्यमात्रार्थतया भवदासेन कल्पितं पृथक्कृत्याऽवयवस्यैवाथशब्दस्याऽष्टमाद्याथशब्दवदानन्तर्यार्थत्वं स्वयुक्त्या वर्णयितुं पदार्थकथनमिति ।

शक्तितोऽवयवश्चैव वर्णयन्त्यष्टमादिवत् ।
न चात्र चोदनाव्याख्या गौरवं तत्र चोदितम् ॥ ६४ ॥
यद्वाऽऽक्षेपो यथोक्तस्य वृत्ताभावादसम्भवात् ।
यदि लोकप्रसिद्धार्थग्रहणं क्रियते पदे ॥ ६५ ॥
स नास्त्यत्राऽथशब्दस्येत्यध्याहारादिकल्पनम् ।
वेदाऽध्ययनवृत्तत्वं स्नानस्योत्कर्षकल्पना ॥ ६६ ॥
नाऽव्याख्यातेऽथशब्दार्थे ज्ञायते तेन वर्ण्यते ।
अनर्थकेऽथ वाऽन्यार्थे प्रसिद्धिर्बाध्यते ध्रुवम् ॥ ६७ ॥

परिहारान्तरमाह न चेति । उभयव्याख्यायां हि यत्नगौरवम् । न चात्र चोदना का चिदपि व्याख्यायते । सूत्रमपि चेन्न व्याख्यायेत नि-र्विषयमेव भाष्य स्यादिति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

परिहारान्तरमाह यद्वेति । यत्प्रसिद्धार्थग्रहणं तदेव 'तत्र लोक' इत्यादिना भाष्येणाऽथशब्दस्य वृत्ताभावेनाऽऽनन्तर्यार्थत्वाऽसम्भवेना-ऽऽक्षिप्यते । कृते चाक्षेपे तत्समाधानाय युक्तमेव पदार्थकथनमिति ।

आक्षेपभाष्यं 'तत्र लोक'इत्यादिक(१) व्याचष्टे यदि लोकेति ॥ ६५ ॥

परिहारान्तरमाह वेदाध्ययनेति । नेदमथशब्दव्याख्यानं तत्स्वरूप-परम् । किन्तु अथशब्दव्याख्याने सति चोद्यपरिहारक्रमेण वेदाध्यय-नवृत्तत्वं स्नानस्योत्कर्षकल्पना च वक्तव्या भवति तदर्थमिदं व्याख्या-नम् । अव्याख्याते ह्यथशब्दे विवक्षितमपि तदसङ्गतत्वान्न वक्तुं शक्येतेति ।

अत्र पञ्चसु पक्षेषु यत्नगौरवपर्यन्तं पृथग् वाक्यम् । तत्र लोक इत्यादि तु वाक्यान्तरमथशब्ददूषणार्थम् , तस्य चावधिद्वयं पूर्ववद् द्रष्टव्यम् । तत्र भवितव्यमित्यादेः पूर्वेण दूषणग्रन्थेनैकवाक्यभूतस्य यो ऽर्थः स व्याख्यातः। प्रथमावधिपक्षे तु भवितव्यमित्यादिः परिहारग्रन्थः। तस्यार्थमाह अनर्थके इति । अथशब्दस्यानर्थक्येऽर्थान्तरवाचित्वे वा प्रसिद्धिबाधादानन्तर्यार्थत्वे स्थिते तद्बलेनैव किमप्युपपादकं कल्पनी

---

(१) तत्र लोकेऽयमथशब्दो वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियार्थो दृष्टः । न चेह कि चिद् वृत्तमुपलभ्यते, भवितव्यन्तु तेन । यस्मिन् सत्यनन्तर धर्मजिज्ञासाऽवकल्पते तथा हि य प्रसिद्धपदार्थकः स कल्पितो भवति । तत्तु वेदाऽध्ययनम् , तस्मिन् हि सति साऽवकल्प्य-ते । शा०भा०अ०१पा०१सू०१ ।

तस्माच्छुताऽर्थसिद्ध्यर्थं वृत्तं किमपि गम्यते ।
विशिष्टलिङ्गविज्ञानाद्विशिष्टे लिङ्गिनीक्षिते ॥ ६८ ॥
सूत्रेणाऽसम्भवं मत्वा नैतदित्यब्रवीत्परः ।
आनन्तर्योपदेशेन तद्दृष्टार्थतयाऽपि च ॥ ६९ ॥
वेदाध्ययनमाक्षिप्तं किमसूत्रितचोदना ।
येन वृत्तेन जिज्ञासा विना नैवोपपद्यते ॥ ७० ॥
तदानन्तर्यमुक्तं हि दृष्टार्थमवकल्पते ।
क्रियमाणा च जिज्ञासाऽनियमाद्यस्य कस्य चित् ॥७१॥
क्रियेताऽनन्तरैवेति व्यर्थं तदुपदेशनम् ।
संकल्पादिभिरप्येषा विना सत्यं न सिध्यति ॥ ७२ ॥
साधारण्यात्तु तेऽप्यत्र नोपदेश्याः कथंचन ।
तस्माद्धर्मबुभुत्सायामसाधारणकारणम् ॥ ७३ ॥

यमिति सामान्योत्तरम् । 'तत्तु वेदाध्ययन' मिति विशेषो दर्शितः । यदा तु 'भवितव्यमिति' दूषणभाष्यं तदा तु वेदाध्ययनमित्येवोत्तरमिति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

अपरमपि 'अन्यस्यापि' इति चोद्यभाष्यं(१) तदयुक्तम् । धर्मजिज्ञासात्मकलिङ्गबलेनैव वेदाध्ययनस्यैव लिङ्गिनो वृत्तत्वनिर्णयादत आह विशिष्टेति । सत्यमेवम्, तथापि सूत्रेणाऽस्यार्थस्याऽसम्भव मत्वा चोदितवानिति।

एतदेव विवरितुं पृच्छति आनन्तर्येति । सूत्रेणैवानन्तर्योपदेशात्तस्य च दृष्टार्थत्वाद् वेदाध्ययनमाक्षिप्तमेवेति असूत्रितत्वोपालम्भो न युक्त इति। यथा च दृष्टार्थतया वेदाध्ययनाक्षेपस्तथा दर्शयति येनेति ॥६८॥७०॥

यथा चानन्तर्योपदेशेन तदाक्षेपः तथा तमुपदर्शयति क्रियमाणेति । यत्किञ्चिदानन्तर्यं तावद्धर्मजिज्ञासायाः स्वभावत्वादनुपदेश्यम् । अतस्तदुपदेशे तावत्क्रियाविशेषानन्तर्यमेव विवक्षितमिति निश्चिते दृष्टार्थतया वेदाध्ययनानन्तर्यं निश्चीयतइति ।

ननु सङ्कल्पोऽपि दृष्टोपकार्येव । तदानन्तर्यमिदं कस्मान्न भवति अत आह सङ्कल्पादिभिरिति। सर्वक्रियासाधारणत्वात्ते नोपदेश्या इति । उपसंहरति तस्मादिति ।

---

(१) नैतदेवम् । अन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा युक्ता, प्रागपि च वेदाऽध्ययनात् । शा०भा०अ०१पा०१सू०१ ।

निर्वृत्तं सूत्रकारेष्टं तच्च नाध्ययनादृते ।
अन्यस्यापीत्यनेनैव वेदपाठे प्रबाधिते ॥ ७४ ॥
प्रागपीति न वक्तव्यं तत्राऽप्यन्यस्य सम्भवात् ।
पूर्वेणैव हि लब्धार्थे 'तादृशीं' त्वित्यनेन किम् ॥ ७५ ॥
वक्ष्यमाणमनालोच्य सम्भवेत्परिचोदना ।
'न तावत्साध्यते ऽद्यापि चोदना धर्मसाधनम् ॥ ७६ ॥
इह वा कानि वाक्यानि विवरिष्यति जैमिनिः ।
धर्ममात्राभिधानाद्धि बुद्धादिवचनान्यपि ॥ ७७ ॥
पठित्वा धर्मजिज्ञासेत्यन्यस्यापीति चोदना' ।
'यद्वा भवतु नामेदृक् सूत्रं वेदमधीत्य तु ॥ ७८ ॥

अपरमपि "प्रागपि च वेदाध्ययना"दिति चोद्यभाष्यं, तदाक्षिपति अन्यस्यापीति । यदैव ह्यन्यस्यापीति वेदाध्ययनमतन्त्रीकृतं तदैवाविशेषेण प्रागपि प्रसक्तिरुक्तैवेति 'प्रागपी'ति पुनरुक्तमिति । तादृशींत्वित्यादिपरिहारभाष्यं च "तत्तु वेदाध्ययनमि"त्यनेन पुनरुक्तमित्याह पूर्वेणेति । तत्रापि हि तस्मिन्सति सा ऽवकल्पते" इति जिज्ञासाऽनुपपत्त्यैव वेदाध्ययनाक्षेप उक्तः । अत्रापि वेदाध्ययनमन्तरेण न सम्भवतीति तावन्मात्रमेवोच्यते । अतः पुनरुक्तमिति ॥ ७४॥७५ ॥

एवमाक्षेपे सति चोद्यं तावत्समाधत्ते वक्ष्यमाणमिति । एतदेव विवृणोति न तावदिति द्वयेन । न हि अद्यापि वेदार्थ एव धर्म इति ज्ञातं, नापि वेदवाक्यान्येव जैमिनिर्विचारयिष्यतीत्येतदपि ज्ञायते, धर्ममात्रं तु श्रुत्वा चैत्यवन्दनादीनामपि धर्मत्व भगवांश्चोदितवान्, अन्यस्यापि बुद्धवाक्याऽध्ययनादेरनन्तर धर्मजिज्ञासा युक्तेति नैकान्ततो वेदाध्ययनानन्तर्यं तस्या इति । अत्र च पक्षे "प्रागपि च वेदाध्ययनात्" इति भाष्यं भिन्नक्रमं योजनीयम् । अपि च प्राग्वेदाध्ययनात् धर्मजिज्ञासा कर्त्तव्या अतो नाऽध्ययनानन्तर्यं तस्या इति । तथा हि । हानोपादानार्थं जिज्ञासा प्रागेव हानोपादानाभ्यां कर्त्तव्या । अतो धर्मं जिज्ञासित्वा वेदार्थ एव धर्म इति ज्ञात्वा पश्चाद्धर्माऽवबोधाय वेदोऽध्येय इति।

वक्ष्यमाणाऽऽलोचनेऽपि सम्भवत्येव चोद्यमित्याह यद्वेति चतुर्भिः । 'वेदमधीत्याथाऽतो धर्मजिज्ञासा' इतीदृशमिदं सूत्रमङ्गीकृत्यैव चोद्यम् । अत्रहि द्वयमीप्सितम् । अधीत्यैव नाऽनधीत्येति । तथाऽनन्तरमेव

जिज्ञासाऽनन्तरं कार्येत्यत्रापि द्वयमीप्सितम् ।
नाऽनधीत्य न चाप्यन्यत्कृत्वेत्येतन्न लभ्यते ॥ ७९ ॥
वक्ष्यमाणवचोभङ्ग्योर्वाक्यभेदप्रसङ्गतः ।
अधीत्यैवेति हि विधौ स्नानादेरप्यनन्तरा ॥ ८० ॥
भवेद्धर्मस्य जिज्ञासा नाऽनन्तर्यविधिस्तदा ।
आनन्तर्यविधाने तु या वेदाध्ययने कृते ॥ ८१ ॥
इत्येवमनुवादत्वात्प्रागप्येषा प्रसज्यते ।
बुद्धवाक्यादिपाठस्य 'तादृशीं' त्वित्यपाक्रिया ॥ ८२ ॥

नान्यत्कृत्वेति । तच्चैकस्मिन् वाक्ये न लभ्यते । "वेदमधीत्येत्येकस्यां विधीयतेऽनूद्यानन्तर्यं, विपरीतमन्यस्याम्" इति वक्ष्यमाणभाष्योक्तवचोभङ्गिद्वयप्रसङ्गेन वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अत एकस्मिन्नेव विधातव्ये यद्यधीत्यैवेति विधीयते तत्रेदं चोद्यम् । अन्यस्यापि स्नानादेरनन्तरं धर्मजिज्ञासा युक्ता । न हि तदानीमानन्तर्यस्य विधिरिति । अथ त्वनन्तरमेवेति विधिः ततो या वेदमधीत्य जिज्ञासेत्येवमध्ययनपश्चाद्भाविनीं जिज्ञासामनूद्य तस्या एवानन्तर्यं विधीयते । ततश्च प्राग्वेदाध्ययनाद् धर्मजिज्ञासा न केन चिद्वारितेति प्रागपि वेदाध्ययनात्स्यादिति चोद्यम् ।

एवं चोद्याभिप्रायं व्याख्याय 'तादृशीं' त्वित्यादि (१)परिहाराभिप्रायमाह बुद्धेति । यत्तावद्वक्ष्यमाणाऽनालोचनेनाऽन्यस्यापि बुद्धवाक्यादिपाठस्याऽनन्तरं धर्मजिज्ञासेति चोद्यं, तस्य 'तादृशी'मित्यनेन 'वेदवाक्यानामनेकविधो विचार इह वर्त्तितव्य' इति वक्ष्यमाणप्रदर्शनेनोत्तरम् । यदपि हानोपादानार्थं जिज्ञासा प्रागेवाध्ययनात्कर्त्तव्येति चोद्यं, तस्याप्येतदेवोत्तरम् । अनेकविधवेदवाक्यविचारार्था जिज्ञासा न प्रागध्ययनात्सम्भवतीति ।

नन्वनवगते वेदार्थस्य धर्मत्वे कथं तदर्थं वेदाध्ययने प्रवर्त्तन्ते, हितकारिभिः पित्रादिभिः प्रवर्त्तिताः प्रवर्त्तन्त इत्यदोषः । यदपि वचोव्यक्तिद्वयाऽसम्भवादन्यतरग्रहणे चेतरस्याऽविधानाच्चोद्यं, तत्रान-

(१) तादृशीं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्याऽथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः, या वेदाऽध्ययनमन्तरेण न सम्भवति । कथम्? वेदवाक्यानामनेकविधो विचार इह वर्तिष्यते । शा. भा. अ. १ पा. १ सू. १ ।

प्रागपीति च चोद्यस्य सामर्थ्याद्विदलाभनः ।
'नैवेतयोर्वचोभङ्ग्योरेकोऽप्यर्थो विधीयते ॥ ८३ ॥
अपि चेत्यादिकेनोक्त' किं त्वित्येतद्विधीयते ।
आनन्तर्यं परस्ताच्च नापि शिष्म इतीह तु ॥ ८४ ॥
के चिदध्याहरन्त्यस्य सूत्रस्याऽन्यपरत्वतः ।

न्तर्यविधान परिगृह्णीताम । तत्परिग्रहाच्चान्यस्यापीति चोद्यं नावतरति ॥ ७६ ॥ ८२ ॥

यत्तु तथा सत्यधीत्यैवेत्यविधानात्प्रागपि स्यादिति चोद्यं, तस्यापि 'तादृशी'मित्येतदेवोत्तरमित्याह प्रागपीति । कथमित्याह सामर्थ्यादिति । वेदवाक्यविचारो हि नाऽनधीतवेदस्य सम्भवति । अतः सामर्थ्यसिद्धत्वादध्ययनस्याधीत्यैवेत्यविधावपि न प्राक् प्रसक्तिः ।

अत्राऽपर 'मपि च' इत्यादि भाष्यं(१) तस्यार्थमाहनैवेत्युक्त मन्तेन । एते वचोव्यक्ती । तयोरेकोऽपि श्रौतोऽर्थो न विधीयते । तदिद 'मपि चे'त्यादिना 'वक्ष्यती'त्यन्तेन भाष्येणोक्तमिति । किं तर्हि विधीयते ? तत्राह किं त्विति । 'किन्त्वधीते वेदे' इत्यादिना 'एवमर्थ उपदेश'(२) इत्यन्तेनोक्तं, गुरुकुलवासाऽवसानस्य समावर्त्तस्य निवारणमस्मिन्सूत्रे विधीयत इति । अस्मिंश्च वाक्ये के चिदध्याहरन्तीत्याह आनन्तर्यमिति । "नैव वयमिह वेदाध्ययनात्पूर्वं धर्मजिज्ञासायाः प्रतिषेध शिष्म" इत्यस्यानन्तरं नापि परस्तादानन्तर्यं शिष्म इत्यध्याहरन्ति । अध्याहारे कारणमाह अस्य सूत्रस्येति । गुरुकुलवासनिवृत्तिव्यावृत्तिपरत्वात्सूत्रस्य । तत्परत्वमेव कुतः, कथ चेदं सूत्रं गुरुकुलनिवासनिवृत्तिव्यावृत्तिं दर्शयति ? न हि तदनुरूपाणि सूत्रे पदानी-

(१) अपि च नैव वयमिह वेदाऽध्ययनात् पूर्वं धर्मजिज्ञासाया प्रतिषेध शिष्मः (परस्ताच्चानन्तर्यम्) । न ह्येतदेक वाक्य पुरस्ताच्च वेदाध्ययनाद्धर्मजिज्ञासा प्रतिषेधिष्यति, परस्ताच्चानन्तर्यं प्रकरिष्यति । भिद्येत हि तथा सति वाक्यम् । अन्या हि वचनव्यक्तिरस्य पुरस्तात् वेदाध्ययनाद्धर्मजिज्ञासा प्रतिषेधति । अन्या च परस्तादानन्तर्यमुपदिशति । वेदमधीत्येत्येकस्यां विधीयते अनूद्यानन्तर्यम्, विपरीतमन्यस्याम् । अर्थैकत्वाच्चैकवाक्यतां वक्ष्यति । शा भा अ, १ पा १ सू. १ ।

(२) किन्तु अधीते वेदे द्वयमापतति, गुरुकुलाच्च समावर्तितव्यम्, वेदवाक्यानि च विचारयितव्यानि । तत्र गुरुकुलान्मा समावर्तिष्ट, कथं नु वेदवाक्यानि विचारयेदित्येवमर्थोऽयमुपदेशः । शा. भा. अ. १ पा. १ सू. १ ।

न वार्यतेऽनधीतत्वं नाऽनन्तर्यं विधीयते ॥ ८५ ॥
सामर्थ्यसिद्ध्यदृष्टार्थप्रसङ्गात्तेन लक्षणा ।
आनन्तर्यवचोव्यक्तिराश्रितैवात्र लक्ष्यते ॥ ८६ ॥
श्रुतार्थं त्वपरित्यज्य(१) लक्षणार्थो विधीयते ।
प्रतीता धर्मजिज्ञासा वेदाध्ययायादनन्तरा ॥ ८७ ॥
तत्कालस्याऽवरुद्धत्वात्स्नानाभावं हि लक्षयेत् ।
विरोधो युगपत्प्राप्तेर्दौर्बल्यं वेदबोधनात्(२) ॥ ८८ ॥

त्यत आह न वार्यतइति । न तावदधीत्यैवेत्येतद्विधातव्यं सामर्थ्यसिद्धत्वादित्युक्तम् । आनन्तर्यस्वरूपमप्यदृष्टार्थत्वान्न विधेयम् । न हि न्यायशास्त्रे युक्तमदृष्टार्थविधानम् । अतोऽन्यपरत्वमेव । लक्षणया च तत्परत्वं सिद्ध्यतीति । तमिममध्याहारपक्षं दूषयति आनन्तर्येति । भाष्ये तावदानन्तर्यवचनव्यक्तिरत्राश्रितैव निषेधस्य श्रुतत्वाद् गम्यते ॥ ८३ ॥ ८६ ॥

न चैवमदृष्टार्थत्वमित्याह श्रुतार्थं त्विति । एतदुक्तं भवति । श्रुतार्थद्वारा हि लक्षणा अजहत्स्वार्था । तस्मादानन्तर्यवचनव्यक्तिमाश्रित्यैव श्रौततदर्थपरिग्रहे सत्यदृष्टार्थत्वाऽपाताल्लक्षणागम्यो गुरुकुलवासनिवृत्तिव्यावृत्तिरूपोऽर्थो विधीयत इति । केन पुन सम्बन्धेन तद्व्यावृत्तिर्लक्ष्यतेऽत आह प्रतीतेति । स्नानजिज्ञासे हि मिथो विरुद्धे । स्नानशब्देन ह्यत्र सकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तिर्लक्ष्यते । अतो गुरुकुलवासस्याऽपि निवृत्तिः स्यात्सा च विचारविरोधिनी विचारस्याप्यध्ययनवद्गुर्वधीनत्वाद्, विरोधिसत्ता च विरोध्यन्तराऽभावव्याप्ता । तेनाध्ययनानन्तरकाले जिज्ञासा प्रतीता सती सती कालस्य स्वेनाऽवरुद्धत्वात् स्वविरुद्धस्य स्नानस्याभावं लक्षयतीति ।

ननु विरोधे सति लक्षयेन्न त्वत्रास्ति विरोधः पर्यायेणोभयसम्भवात् , अत आह विरोध इति । सत्यं पर्याये न विरोधः, युगपत्तु प्राप्तौ विरोधोऽस्ति, स्नानं हि वेदाध्ययनानन्तरमेव प्रतीयमानमुत्कर्षकारणाभावादनन्तरमेव प्राप्तं, धर्मजिज्ञासाऽप्यथशब्देन तस्मिन्नेव काले प्रतीयमाना तेन विरुध्यते । ननु सत्यपि विरोधे वाचनिकत्वेन

(१) श्रुतार्थं तु परित्यज्येति लि० पु० पा० ।
(२) वेदबाधनात् इति लि० पु० पा० ।

स्नानस्य तेन बाधः स्याद्धर्मजिज्ञासया बलात् ।

स्नानस्य बलीयस्त्वान्न बाधो युक्तः, धर्मजिज्ञासैव तु न्यायप्राप्ता दुर्बलत्वात्तु बाधितव्या । तदिदं यद्येवमित्यादिना न चाम्नायो नामातिक्रमितव्य इत्यन्तेन भाष्येण(१) चोदितम् ।

तत्परिहारभाष्यम् अतिक्रमिष्याम इत्याद्यर्थवादतां वक्ष्यती(२) त्यन्तम्, तस्यार्थमाह दौर्बल्यमिति । स्नानस्यैवात्र दौर्बल्यम् तदाश्रयणे समस्तस्यैव वेदस्याऽर्थावबोधार्थतयाऽध्ययनोपात्तस्य तदसाधनत्वेनानर्थक्यापत्तेः । तदिदमुक्तं "वेदमर्थवन्तं (प्रयोजनवन्तं) सन्तमनर्थकमवकल्पयेम" इति । नन्वदृष्टार्थता भविष्यति, कथमानर्थक्यमित्यत उक्तम्, "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम" इति ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

किं च एकस्यापि वेदवाक्यस्य बाधे स्मृतिरप्रमाणं भवति । किं पुनः समस्तस्यैवानर्थक्यापत्तौ । तस्मात्स्नानस्यैव स्मार्त्तस्य धर्मजिज्ञासया बलवत्त्वाद्बाधः । स्वाध्यायविधिना ह्यर्थावबोधायाऽध्येतव्यो विहितो वेदो विचारमन्तरेण तादर्थ्याऽसम्भवाद्विचारमाक्षिप्य तद्विरुद्धं स्नानं बाधते इति ।

एवं "स्मृतिविरोधाद्विचारो न कर्त्तव्य" इत्येतच्चोद्यं विचार एव स्मृतिं बाधतइत्येव परिहृतम् । इदानीं विरोधाभावादपि न स्मृतिर्विचारं बाधते इति दर्शयितुं भाष्यम्, न चाधीतवेदस्येत्यादि नानन्तर्य (३)इत्येतदन्तम् । तस्यार्थः । स्नानस्याध्ययनोत्तरकालमात्रं स्मृतावुक्तम्, उत्कर्षकारणाभावे त्वनन्तरं स्यात् । वेदाविरोधेन त्वानन्तर्ये बाधितेऽपि न स्मृतेर्विरोध इति ।

अपरमपि "दृष्टार्थता चाध्ययनस्यानन्तर्ये व्याहन्येत, लक्षणया

(१) यद्येव न तर्हि वेदाध्ययनं पूर्वं गम्यते । एव हि समामनन्ति, 'वेदमधीत्य स्नायाद्' इति । इह च वेदमधीत्य स्नास्यन् धर्मं जिज्ञासमान इममाम्नायमतिक्रामेत् । न चाऽम्नायो नामाऽतिक्रमितव्य । शा भा अ. १ पा० १ सू १ ।

(२) तदुच्यते, अतिक्रमिष्याम इममाम्नायम् । अनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं सन्तमनर्थकमवकल्पयेम । दृष्टो हि तस्यार्थ कर्माऽवबोधन नाम । न च तस्याऽध्ययनमात्रात् तत्रभवन्तो याज्ञिका. फलं समामनन्ति । यदपि च समामनन्तीव तत्रापि 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्' इत्यर्थवादतां वक्ष्यति । शा०भा० अ० १ पा० १ सू० १ ।

(३) न चाऽधीतवेदस्य स्नानानन्तर्यमेतद् विधीयते । न ह्यत्रानन्तर्यस्य वक्ता कश्चिच्छब्दो ऽस्ति, पूर्वकालतायां क्त्वा स्मर्यते नानन्तर्ये । शा० भा० अ० १पा०१ सू १

'दृष्टार्थत्वादिसंयुक्तं वाक्यं लक्षणया त्विति ॥ ८९ ॥
पुनरुक्तया गतार्थत्वात्त्यक्तं कैश्चि'त्तदुच्यते ।
यद्यप्यस्य भवेद्वाच्यमानन्तर्यमसंशयम् ॥ ९० ॥
तथापि पूर्वतामात्रं लक्षयेदविरोधतः ।
ग्रन्थग्रहणमात्रे च कृते स्नानं विरुध्यते ॥ ९१ ॥
अधीत्येत्यधिगम्येति व्याख्याने त्वविरोधिता ।
यस्त्वेवमविरोधित्वं कुर्वन्नाप्लवनं वदेत् ॥ ९२ ॥
अदृष्टायाऽथ वाऽप्यन्यः संस्कारस्तस्य चोत्तरम् ।
इहाऽस्नानादिनियमो यः कृतो ब्रह्मचारिणः ॥९३॥

त्वेषोऽर्थः स्यात्(१)" इति भाष्यद्वयम्, तत्र प्रथमं 'दृष्टो हि तस्यार्थ' इत्यनेन पुनरुक्तत्वाद् 'लक्षणयेति वा ज्ञानार्थत्वात् कैश्चिद्व्याख्यातृभिः परित्यक्तम्, तत्तावदुपन्यस्यति दृष्टार्थत्वादिति कैश्चिदन्तेन। स्वयं तु समर्थयते तदुच्यतइति। पूर्वभाष्ये आनन्तर्यं काश्चिद्वस्य न वाच्यमित्युक्तम्, इदानीं तु तस्यानन्तर्यं वाच्यं यद्यपि, तथापि श्रौतार्थपरिग्रहे ऽध्ययनस्य दृष्टार्थता व्याहन्येतेति तदविरोधाय पूर्वकालतामात्रमेवार्थो लक्षणया ग्रहीतव्य इत्युच्यतइति । अपरमप्यविरोधकारणमाह ग्रन्थेति। इण् गतावित्यस्यैव रूपमित्यर्थः । एतच्चैवमपि सम्भवतीत्येतावन्मात्रेणोक्तम् ॥ ८९ ॥ ९१ ॥

परमार्थतस्त्वध्ययनप्रकरणात्समुदायप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वाच्चाध्ययनमेवार्थो नाऽधिगतिः ।

'न चेद स्नान'मित्यादिभाष्या(२)ऽर्थमाह यस्त्वेवमिति। एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाऽविरोधस्मृतेर्दुर्बलाप्लवनमात्र ज्योतिष्टोमादिवत्फलार्थं दीक्षितस्नानवत् संस्काररूपं वा स्नानं स्मृत्यर्थं यो मन्यते तस्योत्तरमिदं भाष्यमिति। तदवोत्तरं दर्शयति इहेति द्वयेन। ब्रह्मचारिधर्मस्याऽस्नानादिनियमस्याऽनिर्दिष्टावधेरवधिमपेक्षमाणस्याऽवधिविधिरयमपेक्षितत्वात्। नाऽऽप्लवनमात्रविधानमनपेक्षितत्वात्। अतः स्नानशब्देन स्वविरुद्धस्याऽस्नानस्य तत्सहचारिणां च धर्माणां निवृत्तिर्लक्ष्यते, वेद-

(१) शा० भा० अ० १ पा० १ सू० १।

(२) न चेद स्नानमदृष्टार्थं विधीयते, किं तु लक्षणया ऽस्नानादिनियमस्य पर्यवसान वेदाऽध्ययनसमकालमाह.। शा० भा० अ० पा० १ सू० १।

अवधित्वमनाश्रित्य सोऽवसानमपेक्षते ।
ततोऽपेक्षावशात्स्नानमस्नानादिनिवर्तनम् ॥ ९४ ॥
विरोधसाहचर्याभ्यां दृष्टार्थत्वेन लक्षयेत् ।
तस्मादध्ययनस्नानजिज्ञासाक्रमवाचिनाम् ॥ ९५ ॥
दृष्टार्थत्वाय(१) शब्दानामेवं व्याख्येयमाश्रिता ।
स्नात्वा जिज्ञासमानोऽपि ननु वेदं न बाधते ॥ ९६ ॥
तेनाऽविरोधिता तस्ये 'त्येव वदत उत्तरम् ।
यथैवाऽध्ययनात्स्नानं स्मर्यते समनन्तरम् ॥ ९७ ॥
तथा ततः परोऽप्यन्यः पदार्थोऽन्यः परस्ततः ।
ततश्चावश्यकर्तव्ये बाधे स्मार्तस्य कस्य चित् ॥९८॥
योग्यत्वादागते काले प्राथम्यात्स्नानबाधनम्' ।

मधीत्य स्नायात्. अस्नानादिकं वर्जयेत्, अध्ययनसमाप्तिरेव तस्या ऽवधिरिति। सर्वधर्माणां चाध्ययनाङ्गत्वात्तत्समाप्तौ निवृत्तिर्न्यायप्राप्तैव, न्यायमूलत्वाच्च स्मृतेर्लक्षणार्थत्वमदोष इति ।

प्रकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यध्ययनवाचिनः शब्दस्यार्थावबोधनार्थत्वं यद्व्याख्यातं, यच्च स्नानशब्दस्याऽस्नानादिनिवृत्तिपरत्वं, यच्च जिज्ञासाक्रमवाचिनोऽथशब्दस्य गुरुकुलनिवृत्तिव्यावृत्तिपरत्वं, तत्र सर्वत्र दृष्टार्थत्वं कारणमिति।

अत्र चोदयति स्नात्वेति । स्नात्वापि ह्यर्थे जिज्ञास्यमाने वेदस्याऽऽनर्थक्यं न भवति,अतः स्मृत्यविरोधार्थमेवं क्रियताम् इति। परिहरति एवं वदत इति बाधन मन्तेन।भवेदप्येवं यद्यविरोधो भवेत्। एवमप्यस्ति विरोधः, 'स्नात्वा भार्याम् उपगच्छेदि'ति स्नानानन्तरं गार्हस्थ्यविधानात्। ततः परमपि 'कृष्णकेशोऽग्नीनादधीते' त्यादिश्रुतेराधानादि कर्त्तव्यम्, तदवश्यकर्त्तव्ये कस्य चिद्बाधेऽध्ययनानन्तरमुपनिपतितो विचारस्तत्कालवर्त्ति स्नानमेव बाधते । किं चाऽविदुषोऽधिकाराभावात्प्रागेव कर्मभ्यो विद्याऽर्जयितव्या, न चान्तरेण विचारं तदर्जनं सम्भवति । अतः स्नानात्प्रागेव विचारः कर्त्तव्य इति ।

एवं स्नानस्याध्ययनानन्तर्यबाधमुक्त्वाऽत्रैवाधिकरणमुदाहरति

---

(१) दृष्टार्थत्वेनेति क्वचित् पा० ।

सोऽयं(१) पाठक्रमस्यार्थाद्बाध इत्यवगम्यते ॥९९॥
गुणप्रधानयोर्वापि विरोधाद् गुणबाधनम्।
स्नानोपलक्षिता चात्र निवृत्तिर्गुरुवेश्मनः॥ १०० ॥
विरोधित्वेन बाध्येत न तु मध्वादिभक्षणम्।
तस्माद् गुरुकुले तिष्ठन्मधुमांसाद्यवर्जयन्॥ १०१ ॥
जिज्ञासेताऽविरुद्धत्वाद्धर्ममित्यवगम्यते।
गुरुगेहनिवृत्त्यंशो यावच्च न समाप्यते॥ १०२ ॥
तावत्सकलवाचित्वान्न स्नानं पर्यवस्यति।
गुरुगेहादनावृत्तः स्नातको हि न कथ्यते॥ १०३ ॥

सोऽयमिति। स्नानस्याध्ययनानन्तर्यं पाठप्राप्तमर्थक्रमेणाध्ययनप्रयोजननिबन्धनेन जिज्ञासानन्तर्येण बाध्यते। पाकहोमयोरिव। अर्थक्रमो हि पाठक्रमस्य बाधक(२) इति पञ्चमे वक्ष्यते। ननु क्त्वाप्रत्ययात् श्रुतिक्रमोऽयं न पाठक्रमः। सत्यम्। श्रुतिक्रमोऽपि भवन् स्मृतिगतत्वेन विप्रकृष्टार्थत्वात् पाठक्रमतुल्य इति पाठक्रम उच्यते। अथ वा क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकालवाचित्वात्तत्परश्रुत्यभावाभिप्रायेणोक्तमिति ॥९२॥९९॥

अधिकरणान्तरमुदाहरति गुणेति। क्रमो हि पदार्थानामङ्गम्। तदिहाध्ययनस्नानयोरानन्तर्ये समाश्रीयमाणे प्रधानभूतमध्ययनमेव प्रयोजनाभावाद् बाधितं स्यात्। अतस्तदनुरोधेन क्रमस्यैव बाध इति। एवं स्मार्तस्य क्रमस्याऽविशेषेण बाधमभिधाय सम्प्रति क्रमं विशिनष्टि स्नानेति। स्नानलक्षिताया गुरुकुलनिवृत्तेरेवाध्ययनानन्तर्यं बाध्यते। तस्या एव विचारविरोधित्वात्। न तु मध्वादिभक्षणस्य, अविरोधित्वादिति। ततश्चैवमनुष्ठातव्यमित्याह तस्मादिति। किमेवं सति दारसंग्रहोऽपि कर्त्तव्यः, नेत्याह गुरुगेहेति। गुरुगेहनिवृत्तिर्यावन्न भवति तावत्स्नानम् अस्नानादिनिवर्त्तनं स्मृत्युक्तं न पर्यवस्यति। तदपर्यवसाने च स्नातको न भवति। एतदेव वृद्धप्रयोगे दर्शयति गुरुगेहादिति। ॥१००॥१०३॥

---

(१) ज्ञेय इति लि० पु०पा०।

(२) "पाठक्रमो हि बाध्यते श्रुत्या अर्थेन च" इत्यारभ्य "तथाऽर्थेन कुतः? अर्थपरत्वात्। अर्थार्थं सर्वं प्रधानार्थम्" इति शा. भाष्ये अ. ५ पा. ४ सू. १।

तत्परत्वविधानाच्च न तावद्दारसङ्ग्रहः ।
व्याख्याय कीर्तिता चात्र स्नायादिति(१)पुनःस्मृतिः॥१०४॥
समावर्तिष्ट मेत्यादि स्मृतेर्यद्यप्यनन्तरम् ।
विपरीतार्थमित्यस्मात्तद्वाक्यादपनीयते ॥ १०५ ॥
अथशब्देन यो बाधः पुरस्तादुपवर्णितः ।
तन्मात्रस्यैव(२)बाधोऽत्र दृष्टार्थत्वात्प्रदर्शितः ॥१०६॥
स्मृतिप्राप्तमिदानीं तु मधुमांसाद्यवर्जनम् ।
प्रतिषेधन्नदृष्टार्थं सूत्रकारो न शोभते ॥ १०७ ॥

ततः किमित्यत आह तत्परत्वेति । स्नातकस्य हि भार्याधिगतिः स्मर्यते । न चाऽसमाप्तब्रह्मचारिधर्मः स्नातको भवति, अतो न दारसंग्रह इति । अत्र भाष्यं "वेदमधीत्य स्नायाद् गुरुकुलान्मा समावर्त्तिष्टेत्यदृष्टार्थतापरिहारायैव" (३)इति । तदसगतार्थं मत्वा भित्वा व्याचष्टे व्याख्यायेति । पूर्वमधीत्य स्नायात् इति अस्नानादिनियमपर्यवसानार्थतां स्मृतेर्व्याख्याय तामेवानुकीर्त्तितवान् । अयमेवार्थो ऽस्याः स्मृतेरिति भाष्यार्थ इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

गुरुकुलान्मा समावर्त्तिष्टेत्येतत्तु स्मृतिविपरीतार्थत्वात् ततोऽपनेतव्यमित्याह समावर्त्तिष्टेति ॥ १०५ ॥

अपनीतस्यार्थमाह अथेति । स्मृतेर्लक्षणार्थतामुक्त्वा तत्प्रसङ्गादथशब्दस्यानन्तर्यस्वरूपपरत्वं हित्वा गुरुकुलान्मा समावर्त्तिष्टेत्येवंपरत्वं यदुक्तं, तत्रापि दृष्टार्थत्वमेव कारणम् इत्येतदनेनोच्यते, न हि भाष्यकारेणेदमुक्तम् इति । अथ वा न सर्वस्य स्मृत्यर्थस्य बाधः, किं तु गुरुकुलनिवृत्तिमात्रस्येत्यत्रेदं दृष्टार्थत्वं कारणमित्याह तन्मात्रस्येति ॥ १०६ ॥

एतदेव विवृणोति स्मृतीति । इदानीमधीते वेदे स्मृतिप्राप्त मधुमांसाद्यवर्जनं धर्मजिज्ञासायामविरोधि प्रतिषेधन्नदृष्टार्थत्वेन प्रतिषेधन्नैवैतद्युक्तमिति ॥ १०७ ॥

ननु स्मृतिबलेन गुरुगेहान्निवृत्तिः, पुनः प्रवेशे धर्मजिज्ञासायाः को

---

(१) स्नानादिति मु० पु० पा० । (२) तस्मात्तस्यैवेति लि० पु० पा० ।

(३) "वेदमधीत्य स्नायाद्, गुरुकुलान्मा समावर्तिष्टेति—अदृष्टतार्थता परिहारायैव । तस्माद् वेदाध्ययनमेव पूर्वमभिनिर्वर्त्यानन्तर धर्मो जिज्ञासितव्यः इति अथशब्दस्य सामर्थ्यम्" शा भा अ १ पा. १ सू. १

निवृत्त्य गुरुगेहाच्च जिज्ञासार्थः पुनर्भवेत्।
प्रवेशः सोऽप्यदृष्टार्थ इति नैवेह सूत्रितः॥ १०८॥
निर्गमो हि कृतार्थस्य दृष्टार्थो गुरुवेश्मनः।
स्मर्यते तस्य नार्थः स्यादकृतार्थस्य निर्गमे॥ १०९॥
अथशब्दप्रसिद्ध्यैव(१)वेदग्रहणहेतुना।
आनन्तर्योपदेशित्वादतःशब्देन किं पुनः॥ ११०॥
योग्यत्वमथशब्देन यद्यपि प्रतिपादितम्।
तदेव हेतुरत्रेति नातःशब्दाद्विना भवेत्॥ १११॥
लक्षणं पुरुषस्यैव तदा तद्धि प्रसज्यते।

विरोधः? अत आह निवृत्त्येति। इद चोद्यं प्रागन्यथा परिहृतम्। इदानीं त्वदृष्टार्थतया परिह्रियत इत्यपौनरुक्त्यम्। गुरुगेहावस्थितस्यैव ह्यकृतार्थस्य यद् गुरुगेहान्निवर्तनं प्रवेशश्च तदुभयमदृष्टार्थं स्यात्॥ १०८॥

ननु 'वेदमधीत्य स्नाया' दिति वाचनिकं निष्क्रमणमदृष्टार्थतयापि क्रियमाण न दुष्यति इत्यत आह निर्गम इति। सत्यं यद्यदृष्टार्थो निर्गमः स्यात्, अयन्तु कृतार्थस्याश्रमान्तरनिवेशाय गुरुगेहान्निर्गमो दृष्टार्थः स्मर्यते। अतोऽकृतार्थस्य निर्गमोऽनर्थक इति॥ १०९॥

अतः शब्दमिदानीं व्याचिख्यासुस्तावदाक्षिपति अथशब्देति। दृष्टार्थं ह्यध्ययनानन्तर्यम्। यदि चाध्ययनं जिज्ञासायां हेतुः स्यात्ततस्तदानन्तर्यं दृष्टार्थं भवति नान्यथा। अतोऽथशब्देनैवाध्ययनहेतुता सिद्धेति किमतःशब्देनेति॥ ११०॥

परिहरति योग्यत्वमिति। अध्ययनेन धर्मजिज्ञासाया योग्यत्वं भवतीत्येतादृशं हेतुत्वं यद्यप्यथशब्देन सिद्धं, तथापि तस्यैवानुष्ठानहेतुत्वं वक्तुमतःशब्द इति॥ १११॥

एतदेव विवृणोति लक्षणमिति। एवंविधः पुरुषो धर्मजिज्ञासाऽधिकारीत्येतावदथशब्देन सिद्ध्यति। जिज्ञासाहेतुश्च फलार्थित्वादि सम्भवेदिति। फलार्थित्वशब्देन कामश्रुतयोऽभिधीयन्ते। कामश्रुतयो हि विद्यार्थित्वात्तत्सिद्ध्यर्थं विचारमाक्षिपेयुरिति सम्भाव्यते। ताश्चेद्द्रियां प्रयुञ्जीरंस्ततः शूद्रमधिकृत्य शूद्रस्यापि प्रयुञ्जीरन्, ततोऽध्ययनविधिरेव विचारस्य प्रयोजक इति वक्तुमतःशब्द इति। एतदुक्तं भ-

---

(१) प्रसिद्धैव इति लि. पु. पा.।

जिज्ञासायाश्च हेतुत्वे फलार्थित्वादि सम्भवेत् ॥११२॥
अतःशब्दगृहीतं वा तत्राऽध्ययनमाश्रितम् ।
हेतावकथ्यमाने हि मङ्गलाद्यर्थतां वदेत्(१) ॥ ११३ ॥
स्नानबाधस्य वा हेतुरत इत्युच्यते पुनः ।
योग्यस्याऽधीतवेदत्वान्नावस्थातुं हि शक्यते(२)॥११४
'सन्वाच्येच्छाऽऽन्तरं कर्म ज्ञानं व्याप्नोति तावता ।

वति । वेदाध्ययनानन्तरमत एवाधीतवेदत्वात्कारणात् तदर्थं धर्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति । अध्ययनविधिर्हि अर्थज्ञानार्थतया अध्ययनं विदधद्विचारमन्तरेण तदसम्भवाद्विचारमाक्षिपतीति अधीते वेदे तूष्णीमवस्थातु न लभ्यते । अध्ययनविधिश्च त्रयाणामेव वर्णानां प्रकृतानामुपनयनसंस्कृतानामध्ययनं विचारं च विधत्ते । तेषु च विद्वत्सु लब्धेषु कामश्रुतयो नाऽविद्वांसमधिकृत्य तस्य विद्यां प्रयुञ्जते । ततः शूद्राधिकारो निवर्त्तते । ततः प्रयोजनवानतः शब्द इति ॥ ११२ ॥

परिहारान्तरमाह अतः शब्देति । कथमित्याह हेताविति । वृत्तस्य हि हेतुत्वमतः शब्दो वदति, तेन यस्य वृत्तस्य हेतुत्वं तदतःशब्देनाऽपेक्षितमिति प्रत्ययादध्ययनानन्तर्यसिद्धिः । अन्यथा मङ्गलार्थताऽप्यथशब्दस्याशङ्क्येत । यद्यपि माङ्गल्यमन्यार्थनीयमानोदकुम्भादिवत् अथशब्दस्यानन्तर्यवाचिनः प्रासङ्गिकं प्रयोजनं नाभिधेयं, तथापि यत्किंचित्क्रियानन्तर्यमर्थप्राप्तमनुवदन्मङ्गलार्थतया प्रयुक्त इति सम्भाव्येतेति ॥ ११३ ॥

परिहारान्तरमाह स्नानेति । जिज्ञासाहेतुत्वे ऽध्ययनस्याथशब्देन प्रतिपादितेऽपि तस्यैव स्नानबाधहेतुत्वमभिधातुमतःशब्द इति । स्नानबाधहेतुत्वमेव विवृणोति योग्यस्येति । अधीतवेदतया विचारयोग्येन क्षिप्रमेव कर्माधिकाराय विद्वत्तायै यतितव्यं न स्नातव्यम् ॥११४॥

अत्र भाष्यं "धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेत्" (३)इति । तत्र सनादीनामपौनरुक्त्यमाह सन्वाच्येति सार्द्धद्वयेन । सन्वाच्या तावदिच्छा आन्तरं समानपदोपात्तं ज्ञानाख्य कर्म आप्नोति तत्कर्मिकेत्यर्थः । तेन तावता सन्प्रत्ययपर्यन्तेन भागेन सैव ज्ञानेच्छैव गम्यते, न तु विध्यादिकम् ।

(१) मङ्गलाद्यप्यसौ इति क्वचित् पा. । (२) लभ्यते इति क्वचित् ।

(३) धर्माय हि वेदवाक्यानि विचारयितुमनधीतवेदो न शक्नुयात् । अत.=एतस्मात्कारणादनन्तर धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेदित्यत.शब्दस्यार्थ. । (शा०भा०अ१-पा०१-सू०१)

ज्ञानोपसर्जना सैव न तु विध्यादि गम्यते ॥११५॥
इषेस्तु कर्म बाह्यः स्याद्धर्मः सा वा ऽथ वा द्वयम् ।
समानकर्तृकत्वं तु तुमुनोक्तं लिङा विधिः ॥११६॥
एवं विषयनानात्वान्न का चि(१)त्पुनरुक्तता' ।
सूत्रितेच्छाभिनिर्वृत्त्यै द्वितीयेच्छा ऽत्र सूत्रिता ॥११७॥
प्रकृत्या विकृतिर्यस्माच्चतुर्थ्यन्ता समस्यते ।
तादर्थ्ये(२) यूपदार्वादौ तेनास्मिन्नसमासता ॥११८॥
'सा हि तस्ये'त्यनेनोक्तो धर्मस्येत्येष विग्रहः ।
धर्मायेति तु तादर्थ्ये षष्ठी वृत्तेति कथ्यते ॥ ११९ ॥

इषेस्त्विषिधातुवाच्याया इच्छाया बाह्यः पदान्तरोपात्तो धर्मः कर्म । सैव ज्ञानेच्छैव वा, द्वयं वा धर्मश्च ज्ञानेच्छा च । अतो भिन्नविषयेच्छावचनत्वात्सन्निच्छत्योरपौनरुक्त्यं, लिङ्तुमुनोस्त्वर्थान्तरवाचित्वात्स्पष्टमेवाऽपौनरुक्त्यमिति । नन्वेकैव ज्ञानेच्छा सूत्रिता तत्कथमिच्छाद्वयोपादानं भाष्ये ऽत आह सूत्रितेति । सूत्रितामेवेच्छामभिनिर्वर्तयितुमिच्छान्तरमुक्तमिति न दोषः । न चेच्छाविषयमिच्छान्तरं नेष्यतइति वाच्यम् । मन्दाग्नीनां भोजनेच्छायामिच्छादर्शनात् ॥ ११५ ॥ ११७ ॥

"धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासे"ति भाष्यं(३) तदाक्षिपति प्रकृत्येति । यत्र हि तादर्थ्ये चतुर्थी समस्यते तत्र विकृतिरेव चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या समस्यते, यूपदार्वादौ दर्शनात् । तथा च वार्त्तिककारेणोक्तं 'चतुर्थीतदर्थे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्त्तव्य'मिति । न च सामर्थ्यप्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तथा सति 'समर्थः पदविधि'रित्यनेनैव सिद्धे तद्ग्रहणस्याऽकर्त्तव्यत्वात् । अतो वाचनिकमेवेदम् । न च धर्मो जिज्ञासाविकारः, तस्मादसमास इति ॥ ११८ ॥

परिहरति सा हि तस्येति । "सा हि तस्ये"त्यनेन भाष्येण दर्शितो धर्मस्य जिज्ञासेत्ययमत्र विग्रहः । तेन षष्ठीसमासोऽयं न चतुर्थीसमास इति । कथं तर्हि धर्मायेति भाष्यमत आह धर्मायेति ॥ ११९ ॥

ननु तादर्थ्यविवक्षायां चतुर्थ्येव प्राप्नोति न षष्ठी । ततश्च समा-

---

(१) क चिदिति पा० । (२) तादृशे इति लि० पु० पा० ।

(३) धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा । सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा । शा०भा०अ०१ पा.१ सू०१ ।

प्राप्नोत्यत्र चतुर्थ्यैव विशेषश्चेद्विवक्षितः ।
सामान्यस्य विवक्षायां तादृशं कथ्यते कथम् ॥१२०॥
सम्बन्धमात्र एवैषां षष्ठ्युत्पन्ना तथापि तु ।
विशेषनिष्ठता तस्या भाष्यकारेण वर्ण्यते ॥ १२१ ॥
साधनाभासता चात्र पूर्वपक्षार्थगोचरा ।
अन्यसाधनमन्यस्य साधनाभास उच्यते ॥ १२२ ॥
क्रत्वर्थं पुरुषार्थस्य तदर्थं च क्रतोरिति ।

साऽनुपपत्तिः । सम्बन्धसामान्यविवक्षायां तु तादर्थ्ये षष्ठीत्ययुक्तमिति चोदयति प्राप्नोतीति ॥ १२० ॥

परिहरति सम्बन्धेति । न षष्ठी तादर्थ्यमभिधत्त इति ब्रूमः । किन्तु सम्बन्धसामान्यमेव, तस्य तु निर्विशेषस्याऽनुपपत्तेः तादर्थ्यरूपविशेषनिष्ठता 'धर्माये'ति भाष्येण दर्शितेति ॥ १२१ ॥

अत्र समस्तस्य वक्ष्यमाणस्याऽर्थस्याऽस्यां प्रतिज्ञायामन्तर्भावं कथयता भाष्यकारेणोक्तं 'स कथं जिज्ञासितव्य' इत्यादि(१) । तत्र साधनाभासपदं तावद्व्याचष्टे साधनाभासता चेति । कथमेतदित्याह अन्यसाधनमिति ॥ १२२ ॥

एतदेवोदाहरणेन दर्शयति क्रत्वर्थमिति । क्रत्वर्थं (२)पर्णमयीत्वादि पुरुषार्थस्य अपापश्लोकश्रवणादेः फलस्य साधनाभासम्, पुरुषार्थं(३)च गोदोहनादि क्रतोः साधनाभासमिति । एतासां प्रतिज्ञानां व्याख्याप्रदेशं दर्शयता भाष्यकारेण को धर्मः कथंलक्षण इति द्वयं चोदनासूत्रेण व्याख्यातमित्युक्त्वा अवशिष्टं शेषलक्षणेन व्याख्यात (४)मित्यु

---

(१) स कथं जिज्ञासितव्य· ? को धर्मः, कथंलक्षण·, कान्यस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि, किंपरश्चेति ? । शा० भा० अ०१ पा१ सू१ ।

(२) "द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवाद स्यात्" (जै०सू०४–३–१) इति सूत्रभाष्ये सिद्धान्तितम् ।

(३) "यस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणाऽविभक्तत्वात्" (जै०सू०४–१–२) इत्यत्राद्वितीयवर्णकेनैतत्साधितम् ।

(४) तत्र को धर्मः कथंलक्षण इति एकेनैव सूत्रेण व्याख्यातं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । कान्यस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि, किंपरश्चेति शेषलक्षणेन व्याख्यातम् । क पुरुषपरत्व, क वा पुरुषो गुणीभूत·, एतासा प्रतिज्ञानां पिण्डस्य एतत् सूत्रम्, अथातो धर्मजिज्ञासेति । शा०भा०अ१पा१सू१ ।

शेषलक्षणशब्दश्च कृत्स्नशास्त्रविवक्षया ॥ १२३ ॥
प्रसिद्धः शक्यते ज्ञातुं प्रसिद्धत्वान्तु(१) नेष्यते ।
अप्रसिद्धस्त्वशक्यत्वान्नतरामित्यतो ऽब्रवीत् ॥१२४॥
जिज्ञास्यः संशयाद्धर्मः श्रेयस्करतया ऽपि च ।
असंदिग्धो ह्यजिज्ञास्यो यो वा स्यान्निष्प्रयोजनः१२५॥
स्वरूपादिषु धर्मस्य द्विधा विप्रतिपद्यते ।

क्तम । शेषलक्षणशब्दश्च तृतीये प्रसिद्धः । न च तत्र सर्वं व्याख्यायते। अतः कथमिदम् इत्याशङ्कयाह शेषलक्षणेति । शेषं च तल्लक्षणं चेति॥१२३॥

अत्र भाष्यकारेण शास्त्रसम्बन्धमाक्षिपतोक्तं "धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वा । स चेत्प्रसिद्धः, न जिज्ञासितव्योऽथाऽप्रसिद्धो नतराम्" (शा०भा०अ१पा१सू०१) इति। तस्याऽर्थः । धर्मोऽस्य शास्त्रस्य प्रतिपाद्यमानतया प्रयोजनमिति वदता सूत्रकारेण यस्तेन प्रयोजनेन सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः सोऽस्य शास्त्रस्याऽवतारहेतुः सम्बन्ध इति सूचितम् । तदुक्तं "शास्त्रं प्रयोजनं चैवे"ति वार्त्तिके । स चायं सम्बन्धो न शास्त्रावतारहेतुः सम्भवति धर्मस्याऽजिज्ञास्यत्वात् । न ह्यजिज्ञासितप्रतिपादकतया शास्त्रारम्भः सम्भवति । "तदेतदनर्थकं धर्मजिज्ञासाप्रकरणं" धर्मजिज्ञासारम्भशास्त्रमित्यर्थः । अत्र च"अथाऽप्रसिद्धो नतरा" मित्यतिशयो दर्शितः । तं दर्शयति प्रसिद्ध इति । जिज्ञासाशब्देन प्रकृत्या ज्ञानं प्रत्ययेन चेच्छोच्यते । तत्र प्रसिद्धे ज्ञानमस्ति, इच्छामात्रं तु तत्र नास्ति, अप्रसिद्धे तु ज्ञानमिच्छा चोभयमपि नास्तीति अतिशयोपपत्तिरिति ॥ १२४ ॥

"धर्मं प्रति"इत्यादि (२)परिहारभाष्यम् । तत्र धर्मस्य जिज्ञास्यत्वे कारणद्वयमुक्तम्, विप्रतिपत्त्या सांशयिकत्वं, स हि पुरुषमित्यनेन प्रयोजनवत्त्वं च । तदुभयमपि दर्शयति जिज्ञास्य इति । एतदेव व्यतिरेकमुखेन विवृणोति असदिग्ध इति ॥ १२५ ॥

सन्देहहेतुं विप्रतिपत्तिं विवृणोति स्वरूपादिष्विति । धर्मस्वरूपादीनां

(१) प्रसिद्धत्वाच्चेति पा० ।

(२) अथवार्थवत् । धर्मं प्रति हि विप्रतिपन्ना बहुविदः, केचिदन्यं धर्ममाहुः, केचिदन्यम् । सो ऽयमविचार्य्य प्रवर्तमानः कंचिदेवोपाददानो विहन्येत, अनर्थं च ऋच्छेत् तस्माद्धर्मो जिज्ञासितव्य इति । स हि निःश्रेयसेन पुरुषं संयुनक्तीति प्रतिजानीमहे । तदभिधीयते "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म" इति । शा० भा० अ१ पा१ सू१ ।

पूर्वं प्रमाणरूपाभ्यां पादेनाद्यस्य निर्णयः ॥ १२६ ॥
'स्थिते वेदप्रमाणत्वे पुनर्वाक्यार्थनिर्णये ।
मतिर्बहुविदां पुंसां संशयान्नोपजायते ॥ १२७ ॥
केचिदाहुरसावर्थः केचिन्नाऽसावयं त्विति ।
तन्निर्णयार्थमप्येतत्परं शास्त्रं प्रणीयते' ॥ १२८ ॥

इति प्रतिज्ञासूत्रं प्रथमं समाप्तम् ॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः(१) ॥ २ ॥

धर्मे सामान्यतः सिद्धे प्रमाणं चोदनोच्यते ।

मध्ये पूर्वं तावद् द्विधा विप्रतिपत्तिः क्रियते । किंप्रमाणको धर्मः, किंस्वरूप इति च । तदस्याऽऽद्यस्य विप्रतिपत्तिद्वयस्यानेन पादेन निर्णयः क्रियत इत्याह पादेनेति । अत्र हि प्रत्यक्षादिनिराकरणेन चोदनाप्रामाण्य साध्यते । तत्साधनादेव च तद्गम्योऽग्निहोत्रादिर्धर्मो न चैत्यवन्दनादिरिति स्वरूपमपि सविशेषं कथितं भवति । एतच्च निरपेक्षप्रामाण्याभिप्रायेणोक्तम् । चोदनैव हि निरपेक्ष प्रमाण, तत्प्रामाण्यं चेहैव पादे सिद्धम् । उपरितने तु पादत्रये तदेकवाक्यतया तन्मूलतया चाऽर्थवादादीनां प्रामाण्यं साध्यते । अतः समस्तोऽध्यायः प्रमाणलक्षणमेव । चोदनायास्त्विहैव सिद्धमित्यभिप्रायः । तथा भाष्यमपि "एकेनैव सूत्रेण व्याख्यातम्" इति स्वतन्त्रप्रामाण्याभिप्रायमेवेति ॥ १२६ ॥

एवमाद्यविप्रतिपत्तिं निर्णयस्थानं चोक्त्वा विप्रतिपत्त्यन्तर निर्णयस्थानं च दर्शयति स्थिते इति द्वयेन । एकमार्गदर्शिनामज्ञानां च संशयाऽनुत्पत्तेर्बहुविदामित्युक्तम् ॥ १२७ ॥ १२८ ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते न्यायरत्नाकरे प्रथम प्रतिज्ञासूत्रम् ॥

इदानीं शास्त्रमारभते चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्म इति ।
तद्व्याचष्टे धर्म इति । यो ऽयं निष्प्रमाणकप्रत्यक्षादिप्रमाणकचोदनाप्र

(१) चोदनेति प्रवर्तकशब्दनाम । लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणम् । इत्थ च चोदनैव लक्षण करणं यद्विषयकज्ञानस्य तत्त्वे सति अर्थत्वं धर्मस्य लक्षणम् । अर्थत्वं च सुखाधिकदुःखाऽजनकत्वम् । सु० ।

स्वरूपादेस्ततः सिद्धिः, स्वरूपं वेह सूच्यते ॥ १ ॥
द्वयमेकेन सूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां निरूप्यते ।
स्वरूपेऽपि हि तस्योक्ते प्रमाणं कथ्यतेऽर्थतः ॥ २ ॥
किमाद्यपेक्षितैः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ ।
तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिन् चोदनोच्यते ॥३॥

माणकत्वादीनां विप्रतिपत्तिविशेषाणां विषयभूतः साधारणात्मा धर्म-पदार्थः स चोदनाप्रमाणकः। चोदनैव तस्य प्रमाणं न प्रत्यक्षादि। चोदना च तत्र प्रमाणमेव नाऽप्रमाणम्, इत्येवं धर्मानुवादेन प्रमाणवि-धिरिति। कथ तर्हि तत्स्वरूपविशेषयोः सिद्धिरत आह स्वरूपादेरिति। आदिशब्देन विशेषोपादानम्। प्रमाणमेवेति प्रमाणविधेरेवाऽर्थात्तद्-गम्यस्याग्निहोत्रादेर्धर्मत्वमस्त्येव न तु नास्तीति धर्मस्वरूपसिद्धिः। सैव प्रमाणमित्यवधारणाच्च तद्गम्यस्याग्निहोत्रादेर्धर्मत्वं न चैत्यव-न्दनादेरतद्गम्यत्वादिति धर्मविशेषसिद्धिरिति। विपरीता वा वचनव्य-क्तिरित्याह स्वरूपं वेति। यश्चोदनालक्षणोऽग्निहोत्रादिः स धर्म एव नाऽधर्मः, स एव च धर्मो न चैत्यवन्दनादिरित्येवं धर्मस्वरूपतद्विशेष सिद्धिरिति ॥ १ ॥

ननु 'को धर्म' इति 'कथंलक्षण' इति द्वयमपि चोदनालक्षणसूत्रेण व्याख्यातमिति भाष्यकारेणोक्तं तत्कथमेकस्यैव सूत्रस्यार्थद्वयमुच्य-तेऽत आह द्वयमिति। सत्य द्वयमुच्यते, किं तु श्रुत्यर्थाभ्यां न श्रुत्यैव, न ह्येकस्यैव वाक्यस्य सति सम्भवे वचनव्यक्तिद्वयं युक्तमिति। तत्र यथा प्रमाणविधौ स्वरूपसिद्धिस्तथा दर्शितम्। स्वरूपविधावपि प्रमा-णसिद्धिमर्थाद्दर्शयति स्वरूपे इति। यदा हि चोदनागम्यस्य धर्मत्वमित-रस्य च धर्मत्वाभाव उक्तस्तदाऽर्थाच्चोदनायाः प्रामाण्यं प्रत्यक्षादेश्चा-ऽप्रामाण्यं सिद्ध्यतीति ॥ २ ॥

"चोदनेति क्रियाया प्रवर्त्तकं वचनमाहु'(१)रिति भाष्यम्। तत्र प्रव-र्त्तकं वचनमिति किं प्रत्ययमात्रं विध्यभिधायित्वादुच्यते, यद्वा तन्मा त्रस्याऽप्रत्यायकत्वात्पदम्, अथ वा वाक्यम्, इति बुभुत्सायामाह किमादीति। किं केन कथमित्यपेक्षितैः साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतांशैः पूर्णः प्रत्ययो विधौ पुरुषप्रवर्तने समर्थो भवति। तत्पूरण च वाक्येन। अतो-

---

(१) चोदना इति हि क्रियाया प्रवर्तक वचनमाहु। आचार्यचोदितः करोतीति हि दृश्यते। शा॰ भा अ १ पा १ सू २।

चोदनैव प्रमाणं चेत्येतद्धर्मेऽवधारितम् ।
साकाङ्क्षमिति मन्वानो युक्तलेशं द्वयेऽस्पृशत् ॥ ४ ॥
सम्भाव्यते प्रमाणत्वं शब्दस्यैवंविधेष्वपि ।
इन्द्रियादेरसामर्थ्यं वक्ष्यमाणमदीदिशत् ॥ ५ ॥
अत्यन्ताऽसत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि ।
तेनोत्सर्गे स्थिते तस्य दोषाभावात्प्रमाणता ॥ ६ ॥
चोदनेत्यब्रवीचात्र शब्दमात्रविवक्षया ।
न हि भूतादिविषयः कश्चिदस्ति विधायकः ॥ ७ ॥
इन्द्रियादिव्युदासेन शब्दो यावन्न साध्यते ।

वाक्यमेव प्रवर्त्तकं चोदनोच्यते ॥ ३ ॥

'चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तमर्थं'(१) मित्यादिभाष्यं 'नान्यत्किंचनेन्द्रिय'मिति च चोदनायाः प्रामाण्ये तदन्येषां चाऽप्रामाण्ये युक्तिकथनार्थम्, तत्प्रतिज्ञासूत्रेऽसङ्गतमित्याशङ्क्याह चोदनैवेति । सम्भावितो हि प्रतिज्ञातोऽर्थो हेतुना साध्यते । शब्दस्य च नित्यं प्रमाणान्तरपरतन्त्रस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं, प्रत्यक्षादेश्च स्वतन्त्रस्याऽप्रामाण्यमित्यत्र प्रतिज्ञातं चोदनैव प्रमाणमेवेति, तदिदमवधारणद्वयमसम्भावितार्थं युक्तिसाकाङ्क्षमिति मन्वानः सम्भावनापदलाभार्थं प्रतिज्ञाद्वयेऽपि युक्तिलेशमस्पृशदिति ॥ ४ ॥

युक्तिलेशमेव दर्शयति सम्भाव्यते इति । एवंविधेषु भूतादिष्विन्द्रियादेरसामर्थ्यं प्रत्यक्षसूत्रे वक्ष्यमाणमेवाऽत्र दर्शितमिति ॥ ५ ॥

कथं सम्भाव्यते ऽत आह अत्यन्तेति । ज्ञानोत्पादहेतुत्वं प्रामाण्यहेतुः, सति तस्मिन्प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वात्, शब्दश्चात्यन्ताऽसत्यपि शशविषाणादौ ज्ञानमुत्पादयति । तदिह चोदनाया धर्मज्ञानजनकत्वादुत्सर्गतः प्राप्तं प्रामाण्यमपवादभूतदोषाभावादनपोदितं भवति ॥ ६ ॥

भाष्ये चोदनापदं शब्दविशेषस्य विधायकस्य वाचकमपि लक्षणया शब्दमात्रपरं व्याख्येयमित्याह चोदनेति । तत्र कारणमाह न हीति ॥ ७ ॥

इतश्चैवमित्याह इन्द्रियादीति । प्रमाणविशेषस्य हि प्रत्यक्षादेः साम-

---

(१) चोदना हि भूतं, भवन्तं, भविष्यन्तं, सूक्ष्मं, व्यवहितं, विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं, नाऽन्यत् किंचनेन्द्रियम् । शा. भा अ१ पा१ सू२ ।

तावच्च तद्विशेषस्य कुतो वाऽवसरो भवेत् ॥ ८ ॥
निमित्तमात्रं वोच्येत प्रमाणं वेह लक्षणम् ।
प्रमाणं त्वपि शब्दो वा(१)तज्ज्ञानं वा निरूप्यते ॥९॥
पदार्थस्तन्मतिर्वा स्याद्वाक्यार्थाधिगमोऽपि वा ।
पूर्वेषान्तु प्रमाणत्वे फलत्वं तस्य गम्यते ॥ १० ॥
ज्ञाने लक्षणशब्दोऽयं यदि नाम प्रयुज्यते ।
चोदनोक्तिस्तदा कार्ये तत्कार्ये चाऽपि लक्षयेत् ॥११॥
निमित्तमात्रे शब्दे च प्रमाणे मुख्यवृत्तयोः ।

र्थ्ये व्युदस्ते तद्विशेषान्तरस्यैव शब्दस्य भूतादिषु सामर्थ्यं दर्शयितव्यं, न शब्दविशेषस्य चोदनायाः । किं च शब्दसामान्यप्रयुक्तमिदं यद् भूताऽनागतादिषु सामर्थ्यं न चोदनात्वप्रयुक्तम्, अतः सामान्यमुखेनैव तत्सामर्थ्यं वक्तव्यम् । तेनैवं भाष्यार्थः । चोदनायाः प्रामाण्यं धर्मे । कुतः । शब्दस्य हि सर्वस्यैव ज्ञानजनकत्वेन प्रामाण्यं सम्भवति, शब्दश्चोदना, तेनाऽस्याः सम्भवत्यतीन्द्रियेऽपि धर्मे प्रामाण्यमिति ॥ ८ ॥

लक्षणपदं व्याचष्टे निमित्तमात्रमिति । निमित्तं प्रमितेः कारणमात्रं प्रमाणं तत्तद्विशेषः करणमिति । करणत्वं च साधकतमत्वमापेक्षिकं विवक्षाधीनमिति । विवक्षाभेदेन प्रमाणभेदानाह प्रमाण वेति । प्रमाणं वेत्यस्मिन्पक्षे इत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रमाणप्रसङ्गात्फलं दर्शयति पूर्वेषामिति । शब्दादीनां प्रामाण्ये वाक्यार्थाधिगमः फलम्, तत्प्रामाण्ये हानादिबुद्धिः फलमिति ॥ १० ॥

शब्दव्यतिरिक्तेषु तज्ज्ञानादिषु यदा लक्षणशब्दस्तदा शब्दवाचिना चोदनादिशब्देन कथं सामानाधिकरण्यमत आह ज्ञाने इति । ज्ञानादिष्वित्यर्थः । शब्दकार्ये तज्ज्ञाने तत्कार्येषु च पदार्थज्ञानादिषु लक्षणया वर्त्ततइति ॥ ११ ॥

निमित्तमात्रलक्षणपक्षे शब्दप्रामाण्यपक्षे च मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमित्याह निमित्तमात्रे इति ।

एतच्च भाष्यानुसारेण वाक्यमेव चोदनेत्यङ्गीकृत्योक्तम् । भवत्येव तु सर्वेषु पक्षेषु मुख्यमेव सामानाधिकरण्यं चोदनापदस्यापि

---

(१) वापि शब्दोवेति क्वचित् पा. ।

सामानाधिकरण्यं स्याच्चोदनालक्षणत्वयोः ॥ १२ ॥
द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ।
तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता ॥ १३ ॥
श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते ।
ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः ॥ १४ ॥
प्रदर्शनार्थमत्रोक्तमिन्द्रियं सूत्रकारवत् ।
नान्यत्किं चेति वा च्छेदः सामान्यार्थःप्रयुज्यते ॥१५॥
तदसामर्थ्यसिद्ध्यै च पुनरिन्द्रियकीर्तनम् ।
किं चेति मध्यमच्छेदो हेतुप्रश्ने प्रयुज्यते ॥ १६ ॥

लक्षणपदस्यैव चोद्यतेऽनयेतिव्युत्पत्त्या ज्ञानादिषु मुख्यत्वसंभवात् । तथा चोक्तम् ।

प्रवर्त्तेऽहमिति ज्ञानं येन शब्देन जन्यते ।
स चोदनोच्यते यद्वा प्रवर्त्तनफला मतिः ॥ इति ॥ १२ ॥

ननु गोदोहनादि द्रव्यं नीचैस्त्वादिगुणो यागादिक्रिया च फलसाधनत्वाद्धर्मो नाऽपूर्वादिरिति श्रेयस्करभाष्ये (१)वक्ष्यते । द्रव्यादि च प्रत्यक्षमिति कथं चोदनैवेत्यवधारितमत आह द्रव्येति । नैन्द्रियकेण रूपेण धर्मतेति ॥ १३ ॥

किं पुनरेषां रूपान्तरं यच्चोदनागम्यम् । येन चैषां धर्मत्वमिति दर्शयति श्रेय इति ॥ १४ ॥

ननु नान्यत्किं चनेन्द्रियमितीन्द्रियमात्रं प्रतिषिद्धम् , न च तावता चोदनैवेत्यवधारणं सिध्यतीत्यत आह प्रदर्शनार्थमिति । यथा प्रत्यक्षसूत्रे प्रत्यक्षग्रहणं प्रदर्शनार्थमेवमिदमपीति । यद्वा एवं व्याख्येयमित्याह नान्यदिति ॥ १५ ॥

नेन्द्रियमिति तु तस्यैव हेतुरित्याह तदसामर्थ्येति । अन्यत्सर्वमसमर्थमिन्द्रियस्याऽसमर्थत्वात्तत्पूर्वकत्वाच्चेतरस्येति । व्याख्यानान्तरमाह किं चेति । नान्यत्समर्थं, किं चात्र कारणम्, इन्द्रियस्याऽसामर्थ्यादिति ॥ १६ ॥

(१) य एव श्रेयस्कर., सएव धर्मशब्देनोच्यते । कथमवगम्यताम् ? यो हि यागमनुतिष्ठति, त धार्मिक इति समाचक्षते । यश्च यस्य कर्ता स तेन व्यपदिश्यते । यथा पाचकः, लावक इति । तेन यः पुरुष निःश्रेयसेन संयुनक्ति, स धर्मशब्देनोच्यते । शा. भा. अ १ पा १ सू २ ।

यद्यपि त्वनुमानस्याऽप्येवमादौ समर्थता ।
विना सम्बन्धबोधेन न तु तस्योद्भवः क्वचित् ॥१७॥
न सामान्यविशेषाभ्यां धर्मसम्बन्धदर्शनम् ।
लिङ्गस्य कस्य चित्सिद्धं येन स्यादनुमानता ॥ १८ ॥
ननु शब्दोऽपि सम्बन्धबोधान्नैव प्रवर्त्तते ।
पदं तद्, न च तद्वाच्यो धर्मो, वाक्यार्थ एव सः॥१९॥
वाक्यस्याऽवाचकत्वं च पदार्थानां च हेतुता ।
सम्बन्धस्याऽनपेक्षाणां(१)वाक्यार्थे स्थापयिष्यते।२०॥
नित्यत्वादेरसिद्धत्वादभ्युपेत्योच्यतेऽथ वा ।

नन्वनुमानं भूतादौ समर्थमेव । भूता, व्यवहिता, विप्रकृष्टा, च वृष्टिर्नदीपूरेणाऽनुमीयते, मेघोन्नत्या च भविष्यन्ती वृष्टिः । सूक्ष्मं च द्रव्यं गन्धात् । अतो न सर्वनिषेधोपपत्तिरत आह यद्यपीति ॥ १७ ॥

ततः किमित्याह न सामान्येति । धर्मसामान्येन वा धर्मविशेषेण वा न कस्य चिल्लिङ्गस्य सम्बन्धग्रहणमस्ति, येन धर्मोऽस्तीति वाऽग्निहोत्रादेर्वा धर्मत्वमनुमीयेत । अतो नाऽनुमानं सम्भवतीति ॥ १८ ॥

अत्र चोदयति नन्विति । परिहरति पदमिति । पदं हि सम्बन्धग्रहणापेक्षमिति । ततः किमित्याह न चेति । किं तर्हीत्याह वाक्यार्थ इति ॥ १९ ॥

ननु वाक्यस्यापि सम्बन्धग्रहणाऽपेक्षमेव वाचकत्वम् । अन्यथा प्रथमश्रवणेऽपि प्रतीतिप्रसङ्गादत आह वाक्यस्येति । सत्यं यदि वाक्यं वाचकं स्यात्, न तु तद्वाचकम् । कस्तर्हि वाक्यार्थावगतौ हेतुरित्याह पदार्थानां चेति । किं सम्बन्धग्रहणापेक्षाणामेव, नेत्याह सम्बन्धस्येति । तदेतत्सर्वं तद्भूताधिकरणे(२) वक्ष्यतइति ॥ २० ॥

"नन्वतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना । यथा यत्किंचन लौकिकं वचनं नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्तीति, तत्तथ्यमपि भवति वितथमपि भव-

(१) सम्बन्धेक्षानेति लि० पु० पा० ।

(२) तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात् । जै. सू अ. १ पा १ सू २५ । इत्यत्र ।

तेषु अग्निहोत्राद्यर्थेषु क्लृप्ताना प्रत्येकपदार्थाना क्रियार्थेन क्रियावाचिना पदेन सह समाम्नायः पठन दृश्यते । अतः क्रियावाचकपदघटितसमूहादेव अपूर्वो वाक्यार्थग्रहः । अर्थस्य वाक्यार्थज्ञानस्य तन्निमित्तत्वात् तत् पदार्थज्ञान निमित्त कारण यस्य तत्त्वात् । सु० ।

सुतरामप्रमाणत्वं वक्तृप्रामाण्यवर्जनात् ॥ २१ ॥
प्रमाणान्तरदृष्टं हि शब्दोऽर्थं प्रापयेत्सदा ।
स्मृतिवच्च स्वयं तस्य प्रामाण्यं नोपपद्यते ॥ २२ ॥
नूनं तत्राऽनुभूतोऽसावित्याप्तोक्तिनिबन्धना ।
बुद्धिः साक्षाददृष्टेऽपि युक्ताऽर्थे पुरुषोक्तितः ॥ २३ ॥
नात्मीयादन्यदीयाद्वा प्रत्यक्षादेर्विना क चित् ।
वचसः सत्यता दृष्टा तथा स्याच्चोदनास्वपि ॥ २४ ॥
तेन सत्यपि विज्ञाने प्रतिभादेर्यथैव हि ।

ति"(शा०भा०अ१पा१सू२)इति भाष्यम्, तदनुपपन्नम्। कथं हि सम्भवद्दोषलौकिकवचनदृष्टान्तेन नित्यनिर्दोषचोदनाया अप्रामाण्यं सम्भाव्येताऽत आह नित्यत्वादेरिति। बाह्यानां हि वेदनित्यत्वमसिद्धम्। अतश्चोदनामपि पौरुषेयीं मन्यमानाः पौरुषेयस्यैतादृशे प्रामाण्याऽसम्भवाल्लौकिकवचनसाम्येनाऽप्रामाण्यमापादयन्तीति ।

नित्यत्वाद्यभ्युपगमेन वा चोद्यमित्याह अभ्युपेत्येति। कथं नित्यत्वे चोद्यमित्याह सुतरामिति। वक्तृप्रत्ययाऽधीनं हि शब्दस्य प्रामाण्यम सति वक्तरि दूराऽपास्तं स्यादिति ॥ २१ ॥

वक्तृप्रामाण्याऽभावेऽपि स्वमहिम्नैव शब्दः किं प्रमाणं न भवत्यत आह प्रमाणान्तरेति। लौकिकी हि प्रमाणगतिः परीक्षकैरनुसरणीया। लोके च प्रमाणान्तरप्राप्ताऽर्थप्रापक एव शब्दः। अतोऽस्य स्मृतिवन्न स्वमहिम्ना प्रामाण्यमिति ॥ २२ ॥

नन्वदृष्टोऽपि स्वयमर्थः पुरुषवचनात्प्रतीयते, दूरदेशादिवार्त्तास्विव कथमस्य प्राप्तप्रापकत्वमत आह नूनमिति। येयं साक्षात्स्वयमदृष्टेऽप्यर्थे पुरुषोक्तितो बुद्धिः सा युक्ता। सा हि नूनं वक्त्राऽनुभूतोऽसावर्थ इत्येवं वक्त्रनुभवकल्पनापुरःसरा। तेन तत्रापि वक्तृप्रमाणप्राप्तस्यैवाऽर्थस्य शब्दः प्रापको न स्वतन्त्रः। कुत पुनर्वक्त्रनुभवकल्पनाऽऽप्तोक्तिनिबन्धना, उक्तिरुच्चारणं तन्निबन्धना। आप्तो नाऽननुभूतार्थं वाक्यं रचयति। तेनाप्तोच्चारणनिबन्धनवक्त्रनुभवाऽनुमानद्वारा पुरुषवचनार्थे बुद्धिर्युक्तेति ॥ २३ ॥

यत्र त्वात्मीयमन्यदीयं वा प्रत्यक्षादिकं नास्ति तत्र वाक्यप्रामाण्यं लोके न दृष्टमिति वेदेऽपि तथैव युक्तमित्याह नात्मीयादिति ॥ २४ ॥

ननु वेदादपि ज्ञानं तावदुत्पद्यते किमित्यप्रमाणमत आह तेनेति।

स्वातन्त्र्यान्न प्रमाणत्वं तथा वेदेऽपि दृश्यताम् ॥२५॥
स्वर्गयागादिसम्बन्धविषया चोदना मृषा ।
प्रत्यक्षाद्यगतार्थत्वादीदृग्बुद्धादिवाक्यवत् ॥ २६ ॥
यद्वाऽऽप्तेनाऽप्रणीतत्वाद्बालोन्मत्तादिवाक्यवत् ।
व्योमादिवच्च नित्यत्वात्प्रामाण्यस्य निराकृतिः ॥२७॥
यदि वा पुरुषाधीनप्रामाण्याः सर्वचोदनाः ।
स्वतो वा न प्रमाणं स्युर्वाक्यत्वात्पुरुषोक्तिवत् ॥२८॥
प्रामाण्यं वा नरापेक्षं सर्वशब्देषु गम्यताम् ।
शब्दैः सम्बध्यमानत्वादप्रामाण्यं यथैव हि ॥ २९ ॥
न स्याद्वक्तृगुणानां चेद्वचःप्रामाण्यहेतुता ।
तद्दोषैरप्रमाणत्वं किमित्यस्य भविष्यति ॥ ३० ॥

शब्दो हि यत्रैव उच्यते तत्रैव ज्ञानं जनयति । नार्थसदसद्भावावपेक्षते । यच्चैवमर्थसदसद्भावानपेक्षमत्यन्तस्वतन्त्रं ज्ञानं तस्य प्रतिभाज्ञानवत्प्रामाण्यं न सम्भवति । प्रत्यक्षादिरहितत्वं वा स्वातन्त्र्यम् । तदेवं प्रयोगः, वेदो न प्रमाणम् स्वातन्त्र्यात् प्रतिभावदिति ॥ २५ ॥

प्रयोगान्तरमाह स्वर्गयागादीति । बुद्धादिवचनमपि किं चित्सत्यमस्तीति साध्यवैकल्यं मा भूदिति ईदृग्ग्रहणम् । ईदृशं यत्प्रत्यक्षाद्यनधिगतार्थं चैत्यवन्दनादिवाक्य तद्वदिति ॥ २६ ॥

अत्रैव हेतुदृष्टान्तान्तरमाह यद्वेति । प्रयोगान्तरमाह व्योमादीति । नित्यत्वाभ्युपगमेन प्रसङ्गापादनान्न हेतोः प्रतिवाद्यसिद्धिरुद्भावनीयेति ॥२७॥

प्रयोगान्तरमाह यदि वेति । प्रामाण्ये गुणवन्तं पुरुषमपेक्षन्तइत्यर्थः । ततश्च पुरुषस्य गुणसद्भावे प्रमाणाभावादनायासेनाऽप्रामाण्यं सिद्ध्यतीति अभिप्रायः । प्रयोगान्तरमाह स्वत इति ॥ २८ ॥

प्रयोगान्तरमाह प्रामाण्यमिति । नरगुणापेक्षमित्यर्थः । तदपेक्षं च प्रामाण्यं वेदस्याऽपौरुषेयत्वात्,पौरुषयत्वे वा गुणसद्भावे प्रमाणाभावान्न सिद्ध्यतीत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

अवश्यं च वक्तृगुणाधीनं शब्दस्य प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम्, तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् । यदि तथा सत्यपि तदधीन न स्यात्ततोऽप्रामाण्यमपि दोषाधीनं न स्यादित्याह न स्यादिति ॥ ३० ॥

एवं स्थिते तु वेदस्य सति वाऽसति वा नरे ।
प्रामाण्यं दुर्लभं मत्वा नन्वित्येतदचूचुदत् ॥ ३१ ॥
तत्र विप्रतिषिद्धत्वं बुद्धवाक्येऽपि युज्यते ।
ततोऽपि प्रत्ययोत्पत्तेस्तस्माज्जात्युत्तरं त्विदम् ॥३२॥
सर्वविज्ञानविषयमिदं तावत्प्रतीक्ष्यताम् ।
प्रमाणत्वाऽप्रमाणत्वे स्वतः किं परतोऽथ वा ॥ ३३ ॥
स्वतोऽसतामसाध्यत्वात्केचिदाहुर्द्वयं स्वतः ।
अपरे कारणोत्पन्नगुणदोषाऽवधारणात् ॥ ३४ ॥
स्वतस्तावद्द्वयं नास्ति विरोधात, परतो न च ।

उपसंहरति एवमिति । सति नरइति नित्यत्वादेरसिद्धत्वादित्यस्योपसंहारः, असतीत्यभ्युपेत्योच्यत इत्यस्येति ॥ ३१ ॥

अत्र परिहारभाष्यं "विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते ब्रवीति वितथं चे" (१)ति । तदाक्षिपति तत्रेति। जात्युत्तरमुत्तराभासमिति ॥ ३२ ॥

एवमाक्षिप्य तत्समाधित्सयैव तावदुपोद्घातचिन्तामवतारयति सर्वविज्ञानेति । तदिहैवं चिन्ता, किं ज्ञानस्य प्रामाण्यमप्रामाण्य च स्वत एव निर्णीयते ? किं वोभयमपि कारणगुणदोषादिना निरूपयितव्यम् ? उताऽप्रामाण्य स्वतः प्रामाण्यं परतो, विपरीतं वेति ? ॥ ३३ ॥

तत्र प्रथमपक्षमुदाहरति स्वत इति । यस्य हि यत्र स्वाभाविकं सामर्थ्यं नास्ति न तत्तस्याऽन्येन साधयितुं शक्यते । अतो ज्ञानानामप्रामाण्यं प्रामाण्यं च स्वत एव साधयतीति । पक्षान्तरमाह अपरे इति । ज्ञानं हि प्रामाण्याऽप्रामाण्ययोः साधारण्यान्न स्वतः किं चिदवधारयितुं क्षमते । अतो गुणवता दोषवता च कारणेनोत्पन्नौ यौ ज्ञानस्य गुणदोषौ तद्वशेन यथार्थत्वरूपं प्रामाण्यमयथार्थत्वरूपं चाऽप्रामाण्य निर्णेयम्, अतो द्वयमपि परत इति ॥ ३४ ॥

स्वतो द्वयमिति तावन्निराकरोति स्वतस्तावदिति । प्रामाण्याऽप्रामा-

(१) उच्यते । विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते, ब्रवीति वितथश्चेति । ब्रवीति-इति उच्यते ऽवबोधयति, बुध्यमानस्यनिमित्तं भवतीति । यस्मिंश्च निमित्तभूते सति अवबुध्यते सोऽवबोधयति । यदि च चोदनाया सत्यामग्निहोत्रात्स्वर्गो भवतीति गम्यते, कथमुच्यते न तथा भवतीति ? अथ न तथा भवतीति, कथमवबुध्यते ? असन्तमर्थमवबुध्यते इति विप्रतिषिद्धम् । शा, भा, अ १. पा १ सू २ ।

निःस्वभावत्वमेवं हि ज्ञानरूपे प्रसज्यते ॥ ३५ ॥
कथं ह्यन्याऽनपेक्षस्य विपरीतात्मसम्भवः ।
किमात्मकं भवेत्तच्च स्वभावद्वयवर्जितम् ॥ ३६ ॥
विज्ञानव्यक्तिभेदेन भवेच्चेदविरुद्धता ।
तथाप्यन्याऽनपेक्षत्वे किं क्वेति न निरूप्यते ॥ ३७ ॥

व्यशक्ती हि मिथो विरुद्धे। ते कथमेकस्मिन् ज्ञाने स्वाभाविक्यौ स्याताम्? एवं हि ज्ञानोत्पत्तिवेलायामेव प्रामाण्यमप्रामाण्य च निर्णेतव्यं स्यात्, तच्चाशक्यम्। तन्न तावद् द्वयं स्वत इति।

नापि परत इत्याह परत इति। द्वयमित्यनुषङ्गः। कारणमाह निःस्वभावत्वमिति। उत्पन्नं हि ज्ञानं गुणदोषावधारणात्प्रागर्थमवधारयति चेत्स्वत एव प्रामाण्यम्। नोचेदप्रामाण्यम्। उभयस्य तु पराधीनत्वे प्राक्तदवधारणादुभयरूपरहितं निःस्वभाव विज्ञानं स्यात्। न ह्यर्थं नावधारयति न च नावधारयतीति सम्भवति। किं च गुणदोषावधारणगम्यत्वं प्रामाण्याऽप्रामाण्ययोर्वदता गुणजन्यं प्रामाण्यं दोषजन्यं चाऽप्रामाण्यमित्यङ्गीकर्त्तव्यम्। तज्जन्यत्वे हि तयोः कारणभूताभ्यां ताभ्यां काष्ठाग्निसंयोगादिव धूमस्यावधारणं सम्भवति नान्यथा। तज्जन्यत्वे च गुणदोषादिरहिताच्चक्षुरादेरुत्पन्नस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं चोभयं नास्तीत्यापद्यते। तच्चायुक्तम्, निःस्वभावत्वप्रसङ्गादिति ॥ ३५ ॥

स्वतो न द्वयं विरोधादिति यदुक्तं तद्विवृणोति कथमिति। एकस्य ज्ञानस्य कारणान्तराऽनपेक्षस्य स्वत एव प्रामाण्यमप्रामाण्यं चात्यन्तविपरीतरूपं न सम्भवति। परतो न द्वयमित्येतद्विवृणोति किमात्मकमिति। सर्वं हि ज्ञानं राशिद्वये शक्यमन्तर्भावयितुं प्रमाणमप्रमाण वेति, तदुभयरहितं ज्ञानं किमात्मकं स्यादिति ॥ ३६ ॥

स्वतो न द्वयं विरोधादित्यत्र किं चिदाशङ्कते विज्ञानेति। एकस्य हि विरुद्धरूपाऽसम्भवो विज्ञानव्यक्तिभेदात्तु विरोध इति। परिहरति तथापीति। न तावज्ज्ञानत्वाऽतिरिक्तं कि चिच्चिह्नमस्ति ईदृश प्रमाणमीदृशमप्रमाणमिति, तत्सद्भावे वा तदधीननिरूपणात्स्वाभाविकत्वहानिः। अतो ज्ञानस्वभावत्वे यस्यामेव ज्ञानव्यक्तौ प्रामाण्य तस्यामेवाऽप्रामाण्यमपि भवत्येव, अतो ऽस्त्येव विरोधः। अथापि ज्ञानव्यक्तिभेदः स्यात्तथाऽप्यन्यस्य चिह्नस्याऽनाश्रयणात्किं क्वेति निरूपणाऽशक्तेः प्रमाणाऽप्रमाणसंकरः स्यादिति ॥ ३७ ॥

'तस्मात्स्वाभाविकं तेषामप्रमाणत्वमिष्यताम् ।
प्रामाण्यञ्च परापेक्ष, 'मत्र न्यायो ऽभिधीयते ॥३८॥
अप्रामाण्यमवस्तुत्वान्न स्यात्कारणदोषतः ।
वस्तुत्वात्तु गुणैस्तेषां प्रामाण्यमुपजन्यते' ॥ ३९ ॥
प्रामाण्यं हि यदोत्सर्गात्तदभावोऽथ कृत्रिमः ।
तदा स्वप्नादिबोधेऽपि प्रामाण्यं केन वार्यते ॥ ४० ॥
मत्पक्षे कारणाभावात्प्रामाण्यं नोपजायते ।
हेतुमत्त्वप्रसङ्गो ऽतो न भविष्यत्यवस्तुनः ॥ ४१ ॥
इन्द्रियादिगुणाश्चास्य कारणं तदसद् द्विधा ।
दुष्टत्वादिन्द्रियादीनामभावेऽन्यतमस्य वा ॥ ४२ ॥

एवमनयोरुक्तं दूषणमुपसंहरन् पक्षान्तर परिगृह्णाति तस्मादिति पादत्रयेण । कुत इत्याह अत्रेति सपादेन । अप्रामाण्य हि प्रामाण्याऽभावः, अभावश्चाऽवस्तुत्वान्न केन चिज्जन्यते; अतो नाऽप्रामाण्यं दोषैर्जन्यते । अतज्जन्यं च न ततोऽवधारयितुं शक्यम् । प्रामाण्यं तु वस्तुत्वाद् गुण-जन्यं सत्तदवधारणाधीननिर्णयमिति युक्तम् । किं च घटादघटाच्च घटज्ञानदर्शनात्कथं तन्मात्रेण घटनिश्चयः, अतोऽवश्यं गुणसवादार्थ-क्रियाज्ञानानामन्यतमेनैव घटज्ञानस्य यथार्थतालक्षणं प्रामाण्यं निर्णे-तव्यमिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

परत एव प्रामाण्यम्, स्वतः प्रामाण्ये त्व सर्वेषां स्वप्नादिज्ञानाना-मपि प्रामाण्यं स्यादित्याह प्रामाण्यमिति । तेषामपि तावदुत्सर्गतः प्राप्त प्रामाण्यम्, न च दोषाधीनेनाप्रामाण्येनापवादः सम्भवति, अप्रामाण्य-स्याऽवस्तुत्वेन दोषाधीनत्वाऽसम्भवादित्युक्तमिति ॥ ४० ॥

त्वत्पक्षे कथमप्रामाण्यम ? दोषादिति चेत्, तदवस्थं तर्ह्यवस्तुनो हेतुमत्त्वमत आह मत्पक्षे इति । मम हि स्वाभाविकमप्रामाण्यमपवादकं तु प्रामाण्यम् । तच्चेह कारणाभावादनुपजातम । अतः स्वाभाविकमप्रा माण्यमनपोदितं तिष्ठति न तद्दोषैर्जन्यते । अतो न भविष्यत्यवस्तुनो हेतुमत्त्वप्रसङ्ग इति ॥ ४१ ॥

किं पुनः प्रामाण्यस्य कारणं यदभावादिह प्रामाण्याऽनुपजनोऽत आह इन्द्रियादीति । ज्ञानकारणभूतेन्द्रियादिगता गुणाः प्रामाण्यस्य कार-णम् । अतस्तदभावे तस्याऽनुपजन इति । केन पुनः प्रकारेण तस्याऽभा-वोऽत आह तदसदिति । तावेव प्रकारौ दर्शयति दुष्टत्वादिति । शुक्तिरजत-

अत एव च वो भ्रान्तिर्दोषैर्मिथ्यात्वधीरिति ।
तद्व्याप्तेस्तु गुणाभावस्तत्कृता ह्यप्रमाणता ॥ ४३ ॥
तस्मात्कारणशुद्धत्वं ज्ञानप्रामाण्यकारणम् ।
स्वभावतोऽप्रमाणत्वं तदभावेन लक्ष्यते ॥ ४४ ॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामप्रामाण्यं न दोषतः ।
नाऽज्ञाने दृश्यते ह्येतत्कारणाभावहेतुके ॥ ४५ ॥
ततश्च पुरुषाभावात्सति वा शुद्ध्यसम्भवात् ।
निर्मूलत्वात्प्रमाणत्वं चोदनायां न युज्यते ॥ ४६ ॥

संवेदने सतामेवेन्द्रियाणां दुष्टत्वाद्दोषनिराकृतत्वाद् गुणानामभावः । स्वप्नादिष्विन्द्रियादीना ज्ञानकारणानामन्यतमस्येन्द्रियस्य लिङ्गस्य वाऽन्यस्य वाऽभावान्निराश्रयतया गुणानामभाव इति ॥ ४२ ॥

ननु ज्ञायमानेषु सत्सु दोषेष्वप्रामाण्यं गम्यते। तत्कथं न दोषनिमित्तमत आह अत एवेति । यत एव दोषनिराकृतगुणेषु शुक्तिरजतवेदनादिष्वप्रामाण्यमत एव वो मीमांसकानामिय भ्रान्तिर्दोषैर्मिथ्यात्वधीर्ज्ञानस्य मिथ्यात्वावगम इति तद्भावभावभ्रमात् । परमार्थतस्तु तद्व्याप्तेर्दोषव्याप्तेरिन्द्रियादीनां गुणाभावोऽवगम्यते, तदभावाच्च तदधीनं प्रामाण्यमनवगम्यमानं न स्वाभाविकस्याऽप्रामाण्यस्याऽपवादकं भवतीत्यनपोदितैवाऽप्रमाणताऽवतिष्ठते । तत्कृता गुणाभावकृता । तत्कृतत्वं चापवादाऽभावस्य तदधीनत्वादिति ॥ ४३ ॥

एतदेवोपसंहरति तस्मादिति ॥ ४४ ॥

एवं तावद्दोषान्वयव्यतिरेकावप्रामाण्यस्याङ्गीकृत्याऽन्यथासिद्धिरुक्ता । सम्प्रत्यन्वयव्यतिरेकावपि न स्त इत्याह अन्वयेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामप्रामाण्यं दोषत इति यदुच्यते तन्नेत्यन्वयः । कथमित्याह नाज्ञाने इति । त्रिविधमप्रामाण्यं संशयाऽज्ञानविपर्ययैः । तत्राऽज्ञानलक्षणस्याऽप्रामाण्यस्य दोषाधीनत्वं नास्ति ज्ञानकारणाभावादेव तत्सिद्धेरिति । केचित्स्वज्ञाने दोषव्यतिरेकेऽप्यप्रामाण्याऽन्वयान्न दोषो निमित्तमित्येवं व्याचक्षते ॥ ४५ ॥

आक्षेपमुपसंहरति ततश्चेति । यदा हि गुणापेक्षं प्रामाण्यं तदा शब्दस्य पुरुषशुद्ध्यधीनं प्रामाण्यम् । वेदस्य चाऽपौरुषेयत्वे निराश्रयत्वादेव शुद्ध्यभावः । पौरुषेयत्वे पुरुषस्याऽतीन्द्रियार्थे नैव शुद्धिः सम्भवती-

स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम् ।
न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यते ॥४७॥
आत्मलाभे च भावानां कारणापेक्षता भवेत् ।
लब्धात्मनां स्वकार्येषु प्रवृत्तिः स्वयमेव तु ॥ ४८ ॥
'जाते ऽपि यदि विज्ञाने तव नार्थो ऽवधार्यते ।

त्यप्रामाण्यं वेदस्य । स्वतो द्वयमित्यत्रापि सांकर्यादेव प्रामाण्यानिर्णयात्फलतोऽप्रामाण्यमेव । परतो द्वयमित्यत्रापि गुणाभावादेवाऽप्रामाण्यमिति ॥ ४६ ॥

अत्र प्रतिविधत्ते स्वत इति । कारणमाह न हीति । यदि ज्ञानस्य स्वविषयतथात्वावधारणे स्वतः शक्तिर्न स्यात्तदा नान्येनापि शक्यते सम्पादयितुम् । अतो न कदा चित्कस्य चित्कश्चिदप्यर्थोऽवधार्येतेत्याऽऽन्ध्यमेवाऽशेषस्य जगतः प्रसज्येत । कुतश्चास्य परतः सिद्धिः ? गुणावधारणादिति चेत्, के पुनर्गुणा नाम ? न हि चक्षुरादिषु गुणा नाम के चिदुपलभ्यन्ते । वैमल्यं गुण इति चेत्, नन्वेवं दोषाभावो गुणः, तथा चेद्वेदस्याऽपि तत्सम्भवाद् गुणाधीनेऽपि प्रामाण्ये नास्माकं का चित्क्षतिः । कथं च गुणात्तत्सिद्धिः ? गुणनिमित्तं विज्ञानस्य यथार्थविषयत्वम् । अतः कारणभूतगुणावगमेन विषयस्यार्थस्य तथात्वमवगम्यते । विषयतथात्वमेव च ज्ञानस्य प्रामाण्यमतोऽस्य गुणावगम्यत्वमिति चेत्, स्यादेवं यदि गुणनिमित्तं यथार्थत्वं स्यान्न तु तदस्ति । यदि हि तन्निमित्तं स्यात्ततो गुणरहिताद्दोषयुक्ताच्च चक्षुरादेरुपजाते पीतशङ्खादिज्ञाने न किं चित्सत्यं गम्येत, गम्यते तु तत्राऽपि शङ्खरूपादिकं सत्यम् । अतः स्वकारणनिमित्तमेव ज्ञानस्य यथार्थत्वं तद्दोषनिमित्तं चाऽयथार्थत्वम् । तथा हि सति पीतशङ्खादिज्ञानस्य स्वकारणतः सत्यविषयत्वं तद्दोषतश्चाऽसत्यविषयत्व युक्तं भविष्यति ॥ ४७ ॥

अभ्युपेत्यापि प्रमाणज्ञानस्य गुणवत्कारणजन्यत्वं विषयाऽवधारणस्य तदधीनत्वं नास्तीत्याह आत्मेति । सर्वे हि भावाः स्वात्मलाभायैव स्वकारणमपेक्षन्ते । घटो हि मृत्पिण्डादिकं स्वजन्मन्येवाऽपेक्षते नोदकाहरणेऽपि । तथा ज्ञानमपि स्वोत्पत्तौ गुणवदितरद्वा कारणमपेक्षतां नाम, स्वकार्ये तु विषयनिश्चयेऽनपेक्षमेवेति ॥ ४८ ॥

यदुक्त 'न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यते' इति तद्विवृणोति जातेऽपीति त्रयेण । यद्युपजातमपि ज्ञानं स्वविषयाऽवधारणाय

यावत्कारणशुद्धत्वं न प्रमाणान्तराद्भवेत् ॥ ४९ ॥
तत्र ज्ञानान्तरोत्पादः प्रतीक्ष्यः कारणान्तरात् ।
यावद्धि न परिच्छिन्ना शुद्धिस्तावदसत्समा ॥ ५० ॥
तस्यापि कारणे शुद्धे तज्ज्ञाने स्यात्प्रमाणता ।
तस्याप्येवमितीच्छँश्च न क चिद्व्यवतिष्ठते' ॥ ५१ ॥
यदा स्वतः प्रमाणत्वं तदान्यन्नैव गृह्यते ।
निवर्त्तते हि मिथ्यात्वं दोषाज्ञानादयत्नतः ॥ ५२ ॥
तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।
अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यते ॥ ५३ ॥
अप्रामाण्यं त्रिधा भिन्नं मिथ्यात्वाऽज्ञानसंशयैः ।
वस्तुत्वाद् द्विविधस्यात्र सम्भवो दुष्टकारणात् ॥५४॥

स्वकारणगतगुणावधारणमपेक्षते ततो गुणावधारणाय प्रमाणान्तराज्ज्ञानोत्पादः प्रतीक्षितव्यः । न ह्यपरिच्छिन्नो गुणः प्रामाण्य गमयति असत्समत्वात् । तदपि ज्ञानं विषयज्ञानवदेव स्वविषयाऽवधारणाय स्वकारणगुणावधारकं ज्ञानान्तरमपेक्षते, तदपि तथेति जन्मसहस्रेणापि न कश्चिदर्थोऽवधार्येतेति प्रामाण्यमेव सर्वत्रोच्छिद्येत । अतः प्रामाण्य चेदस्ति स्वत एवाङ्गीकर्त्तव्यमिति ॥ ४९ ॥ ५१ ॥

ननु स्वतः प्रामाण्येऽप्यपवादकदोषाऽभावग्रहणेऽस्त्येवाऽनवस्थाऽत आह यदेति । स्यादेवं यद्यपवादकाऽभावाय दोषाऽभावो ग्रहीतव्यः । न त्वेवम्, ज्ञायमाना हि दोषाःप्रामाण्यं विघ्नन्तीति तदज्ञानादेव तदपवादकं मिथ्यात्वं निवर्त्तते, तदज्ञान चायत्नसिद्धमिति न काचिदनवस्थेति ॥ ५२ ॥

उपसंहरति तस्मादिति । प्राप्ता ऽवगता प्रमाणता विषयतथात्वम् अर्थाऽन्यथात्वकारणगतदोषज्ञानाभ्यामवगतेनाऽप्रामाण्येनापोद्यते "नैवमयमर्थ" इति ॥ ५३ ॥

नन्वप्रामाण्यमवस्तुत्वान्न दोषजन्यम्। अतज्जन्यं च कथं ततोऽवगम्यतेऽत आह अप्रामाण्यमिति । ततः किमित्याह वस्तुत्वादिति । संशयो नाम स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यनवधारणात्मकः प्रत्ययः, विपर्ययोऽप्यतथाभूतार्थे तथाभावनिश्चायकं ज्ञानमेव, अतस्तयोर्वस्तुत्वात्सम्भवति दोषजन्यत्वम् । दोषनिमित्तं हि ज्ञानस्यायथार्थत्वम्, दोषान्वयव्यतिरेका-

अविज्ञाने तु दोषाणां व्यापारो नैव कल्प्यते ।
कारणाभावतस्त्वेव तत्सिद्धं नस्त्वदुक्तिवत् ॥ ५५ ॥
दोषतश्चाऽप्रमाणत्वे स्वतःप्रामाण्यवादिनाम् ।
गुणज्ञानाऽनवस्थावन्न दोषेषु प्रसज्यते ॥ ५६ ॥
साक्षाद्विपर्ययज्ञानाल्लघ्व्येव त्वप्रमाणता ।
पूर्वाऽबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यति ॥ ५७ ॥
दुष्टकारणबोधे तु सिद्धेऽपि विषयान्तरे ।

नुविधानात् । अतो दुष्टकारणजन्येन ज्ञानेनात्मनः प्रामाण्यं विषयस्यार्थस्याऽतथाभूतस्यापि तथात्वमवगतमप्यर्थान्यथात्वज्ञानेन दोषज्ञानेन वाऽपोद्यते ॥ ५४ ॥

यत्त्वज्ञानरूपमप्रामाण्यं तत्र दोषाणां व्यापारो नैवास्माकमपि विद्यते ज्ञानकारणाभावादेव तद्भवतामिवास्माकमपि सिद्धमित्याह अविज्ञाने इति ॥ ५५ ॥

ननु प्रामाण्यवदप्रामाण्येऽपि परायत्ते किमित्यनवस्था न भवत्यत आह दोषत इति । स्वतःप्रामाण्यवादिनामिति वाऽनवस्थाभावे हेतुः । न हि पराधीनत्वमात्रेणाऽनवस्था भवति । सजातीयापेक्षायां ह्यनवस्था भवति । तेन यदि प्रमाणान्तरायत्तप्रामाण्यवदप्रमाणान्तरायत्तमप्रामाण्यं स्यात्ततः स्यादनवस्था । तत्तु प्रमाणभूतार्थान्यथात्वदोषज्ञानाधीनम्, प्रामाण्यं च स्वत इति नाऽनवस्था ॥ ५६ ॥

एतदेव विवृणोति साक्षादिति । यत्र तावत्साक्षादेकस्मिन्विषये विपर्ययज्ञानं विपरीतरूपज्ञानं नेद रजतमिति, तत्र तेनैव स्वतः प्रमाणेनार्थाऽन्यत्वरूपा लघ्वी शीघ्रगम्यैवाऽप्रमाणतेति नानवस्थाशङ्केति । किमिति पुनस्तद्वशेन पूर्वस्याऽप्रामाण्यम्, विपरीतं कस्मान्न भवतीत्यत आह पूर्वेति । पूर्वं हि परमबाधित्वोत्पद्यते परस्य तदानीमनुत्पन्नत्वात् । उपजाते तु तस्मिन्नुपजायमानेनैव तेन बाधित पूर्वमसत्त्वान्न परस्य बाधकं भवति । परं तु पूर्वस्मिन्नुपजाते तद्विरुद्धार्थोपस्थापकमुपजायमानमेव तस्य बाधकं भवतीति । कथं वा लघ्वीत्याह पूर्वेति । ततश्च पूर्वाऽबाधेनोत्पत्तिमेवाऽनासादयतोत्तरेणोत्पत्त्यवस्थायामेवार्थाऽन्यथात्वरूपाऽप्रामाण्यबोधनाल्लाघवमिति ॥ ५७ ॥

अर्थान्तुल्यार्थतां प्राप्य बाधो गोदोहनादिवत् ॥५८॥
तत्र दोषान्तरज्ञानं बाधधीर्वा परा न चेत् ।
तदुद्भूतौ द्वितीयस्य मिथ्यात्वादाद्यमानता ॥ ५९ ॥
स्वत एव हि तत्रापि दोषाऽज्ञानात्प्रमाणता ।
दोषज्ञाने त्वनुत्पन्ने न शङ्क्या निष्प्रमाणता(१) ॥६०॥

पीतिमानमवगमयति दोषज्ञानं तु नेत्रे पित्तदोषम्, अतो नात्र बाधः सम्भवत्यत आह दुष्टकारणेति । यद्यप्यत्र साक्षाद्विपर्ययज्ञानाभावान्न पूर्ववदप्रमाणता लब्धी भवति, तथापि कारणदोषाऽवगमप्रणाड्याऽर्थात्तुल्यार्थतां प्राप्य कियता विलम्बेनास्त्येव बाधः, यथा गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति पुरुषार्थेनापि गोदोहनेन चमसस्य क्रत्वर्थस्यार्थिकतुल्यविषयतया भवति बाधो, द्वयोरपि प्रणयनद्वारत्वात्तत्र गोदोहनेन प्रणयने साधिते चमसस्यार्थाभावान्निवृत्तिः, एवमत्राप्यस्त्येवार्थतस्तुल्यविषयत्वम् । पीतज्ञानं हि पित्तं गृह्णाति तच्च श्वेते पीतभ्रमस्य कारणतयाऽवगते चक्षुषि दृश्यमानं स्वकार्यस्य पीतज्ञानस्य भ्रान्तत्वमवगमयति तद्भ्रान्तत्वेन चार्थान्यथात्वमिति बाधसिद्धिः॥५८॥

किमेष एवोत्सर्गः यत्सर्वस्याद्यस्य द्वितीयेन बाध इति, नेत्याह तत्रेति । तत्र द्वितीये बाधकज्ञाने तृतीयं दोषान्तरज्ञानं बाधधीर्वा यदि नोद्भवति तदा तस्याद्यबाधकत्वम्, तदुद्भूतौ तु द्वितीयस्य मिथ्यात्वादाद्यस्य प्रामाण्यं भवतीति ॥ ५९ ॥

नन्वेवं तृतीयाधीनमाद्यस्य प्रामाण्यं परत एव स्यादत आह स्वत एवेति । तत्खलूत्पत्तित एवार्थं परिच्छिन्दत्स्वतएव प्रमाणम् । द्वितीयेन तु दोषज्ञानेन भ्रान्त्या प्रसक्तबाधनम् । तृतीयेन तु द्वितीये बाधिते सत्यज्ञातदोषत्वान्निरपवादं भवति ।

ननु यथाऽऽद्यस्य द्वितीयेन दोषोऽवगतस्तस्यापि तृतीयेन, तथा तृतीयस्याऽपि दोषाशङ्का भवत्येव, तथा सर्वत्रेति न क्वचिदाश्वासः स्यादत आह दोषज्ञाने इति । दिक्कालावस्थेन्द्रियविषयदोषा हि मिथ्यात्वहेतवो लोकप्रसिद्धा यत्र नैव सम्भवन्ति, यथा जागर्यायामालोके स्वस्थेन्द्रियमनस्कस्य सन्निहितघटज्ञाने, तत्र नैव दोषाशङ्का तदभावादप्रामाण्यशङ्कापि नैव भवति । यथाविधेषु ह्यप्रामाण्यसम्भवस्तथाविधेष्वेव तदाशङ्का भवति । सम्भावितदोषेषु च तत्सम्भव इति कथम-

(१) नाशङ्का नि.प्रमाणिकेति लि० पु० पा० ।

एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः ।
प्रार्थ्यते तावतैवैकं(१) स्वतः प्रामाण्यमश्नुते ॥६१॥
शब्दे दोषोद्भवस्तावद्वक्त्रधीन इति स्थितिः ।
तदभावः क्वचित्तावद् गुणवद्वक्तृकत्वतः ॥ ६२ ॥
तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे संक्रान्त्यसम्भवात् ।
यद्वा वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥ ६३ ॥
पौरुषेये द्वयं दृष्टं दोषाभावो गुणास्तथा ।
प्रामाण्यं तत्र गुणतो नैव स्यादित्युदाहृतम् ॥ ६४ ॥

न्यत्र शङ्क्यते ? न हि ज्ञानत्वमात्रेण संशयो युक्तः संशयस्य साधारणधर्मादिनिश्चयाधीनत्वात् । तदवश्यं कानि चिज्ज्ञानान्यसन्दिग्धप्रामाण्यान्येवोत्पद्यन्ते । तस्मान्न सर्वत्राशङ्का । यत्रापि दूरत्वादिदोषसम्भवादप्रामाण्यशङ्का, तत्रापि प्रत्यासत्तिगमनादिनाऽन्यतरपदार्थनिर्णयान्नातिदूरगमनमिति ॥ ६० ॥

एवं च तृतीयज्ञाने दोषो यदि न सम्भावितस्ततस्तदवधिरेव निर्णयः । अथ तु सम्भावितस्ततस्तन्निराकरणप्रयत्नेन चतुर्थज्ञानावसानो निर्णय इति नाधिकज्ञानाऽपेक्षा । तावतैव तृतीयेन चतुर्थेन वा द्वितीयस्य तृतीयस्य बाधे सति यस्यैवाद्यस्य द्वितीयस्य वा प्रामाण्यं समर्थ्यते तस्य स्वाभाविकं प्रामाण्यमनपोदितं भवति इतरच्चापवादादप्रमाणमिति नाऽनवस्था । तदिदमाह एवमिति ॥ ६१ ॥

एवं सामान्येन स्वतः प्रामाण्यं परतश्चाऽप्रामाण्यमुपपाद्याऽधुना प्रकृतवेदप्रामाण्यसिद्धये शब्दस्वभावमनुसन्धत्ते शब्दे इति वक्तृदोषाधीने इत्यर्थः । तदभावस्तर्हि कथमित्यत आह तदभाव इति । क्व चित्, पौरुषेयवाक्ये ॥ ६२ ॥

कथमेतदित्याह तद्गुणैरिति । वेदे तु पुरुषाभावादेव निराश्रयत्वाद्दोषाणामभाव इत्याह यद्वेति । दोषाभावाच्च वेदस्यौत्सर्गिकं प्रामाण्यमनपोदितं भवति ॥ ६३ ॥

ननु वक्तृगुणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छब्दस्य प्रामाण्यं तदधीनमेव युक्तम्, तदभावाच्च वेदस्याऽप्रामाण्यमेव युक्तमत आह पौरुषेये इति । सर्वत्र प्रमाणभूतपौरुषेयवचसि न केवलं गुणा एव, दोषाभावो-

(१) एके इति लि पु. पा. ।

तस्माद् गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः ।
अप्रामाण्यद्वयासत्त्वं(१) तेनोत्सर्गोऽनपोदितः ॥६५॥
प्रत्ययोत्पत्तिहेतुत्वात्प्रामाण्यं नापनीयते ।
दोषाभावो गुणेभ्यश्चेन्ननु सैवाऽस्थितिर्भवेत् ॥६६॥
तदा न व्याप्रियन्ते हि ज्ञायमानतया गुणाः ।
दोषाभावे तु विज्ञेये सत्तामात्रोपकारिणः ॥ ६७ ॥
तत्राऽपवादनिर्मुक्तिर्वक्त्रभावाल्लघीयसी ।
वेदे तेनाऽप्रमाणत्वं नाशङ्कामपि गच्छति ॥ ६८ ॥
अतो वक्त्रनधीनत्वात्प्रामाण्ये तदुपासनम् ।

ऽपि दृष्टः । तत्र गुणनिबन्धनत्व प्रामाण्यस्य प्रागेव निरस्तम्, अतो दोषाऽभावनिबन्धनमेव तदतो वेदस्यापि सिध्यतीति ॥ ६४ ॥

ननु दोषाभावनिबन्धनमपि परत एव स्यादितीमामाशङ्कामपनुदन्नुपसंहरति तस्मादिति । दोषाभावोऽपवादाभाव एवोपयुज्यते न साक्षात्प्रामाण्ये अप्रामाण्यद्वयाऽसत्वमिति । यत्रापि साक्षाद्विपर्ययज्ञानादर्थान्यथात्वमवगम्यते(२) यत्रापि दोषज्ञानेन, तत्रोभयत्रापि ज्ञानस्याऽयथार्थविषयत्वे दोषा एव कारणमतो दोषाभावे द्वयाऽसत्त्वादुत्सर्गस्याऽनपवाद इति ॥ ६५ ॥

असति चापवादे यत्प्रत्ययोत्पत्तिहेतुत्वात्प्रत्यक्षादिवत्पुरुषवाक्यस्यापि प्राप्त प्रामाण्यं तन्नापनीयत इत्याह प्रत्ययेति । तेन लोकेऽपि शब्दस्य स्वत एव प्रामाण्याद्वेदस्यापि तत्सिद्धिरिति ।

अत्र गुणेभ्यो दोषाभावः पौरुषेयेष्वित्येतच्छ्रुत्वा कश्चिच्चोदयति दोषाभाव इति ॥ ६६ ॥

परिहरति तदेति । प्रामाण्यावधारणे हि ज्ञायमानतया गुणाः कारणमिति स्यादनवस्था, दोषाऽभावे तु सत्तामात्रोपकारिणस्ते, तन्निराकृतास्तु दोषा नौत्सर्गिकं प्रामाण्यमपवदन्तीति ॥ ६७ ॥

स्यात्तावदेवं गुणनिराकृतदोषेष्वाप्तवाक्येष्वपवादनिर्मुक्तिः वेदे तु गुणरहिते कथमत आह तत्रेति ॥ ६८ ॥

एवं लोकेऽपि शब्दप्रामाण्यस्य वक्त्रपेक्षाऽभावाद्यद्वेदस्य प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं नैयायिकादिभिः कर्त्तुरुपासनमुपपादन कृतं तदनर्थं

---

(१) सत्वादिति पाठान्तरम् । क्वचित् (२) गम्यते इति पा.

न युक्तमप्रमाणत्वे कल्प्ये तत्प्रार्थना(१) भवेत् ॥ ६९ ॥
ततश्चाप्ताऽप्रणीतत्वं न दोषायात्र जायते ।
प्रयोगाणां तु सर्वेषां वक्ष्यामः प्रतिसाधनम् ॥७०॥
पौरुषेये तु वचने प्रमाणान्तरमूलता ।
तदभावे हि तद् दुष्येदितरन्न कदा चन ॥ ७१ ॥
तेनेतरैः प्रमाणैर्या चोदनानामसङ्गतिः ।
तयैव स्यात्प्रमाणत्वमनुवादत्वमन्यथा ॥ ७२ ॥
अन्यस्यापि प्रमाणत्वे सङ्गतिर्नैव कारणम् ।
तुल्यार्थानां विकल्प्यत्वादेकं तत्र हि बोधकम् ॥७३॥

कमित्याह अत इति युक्तमन्तेन । यदि तु शाक्यादिवदप्रामाण्यमेव वेदस्य कल्पयितव्यं, ततोऽर्थवती कर्त्तृप्रार्थनेति सोपहासमाह अप्रमाणत्वे इति ॥ ६९ ॥

ततश्च यदुक्तं 'सुतरामप्रमाणत्वं वक्तृप्रामाण्यवर्जना'दिति तद-युक्तमित्याह ततश्चेति । ये तु स्वर्गयागादिसम्बन्धविषया इत्यादयः प्रयोगास्ते सप्रतिसाधनत्वान्न वेदाऽप्रामाण्यमापादयन्तीत्याह प्रयोगाणामिति । 'चोदनाजनिता बुद्धि'रित्यादिना वक्ष्यतइति ॥ ७० ॥

ननु पौरुषेयमपि चेत्स्वतः प्रमाणं, किं तस्यापि मूलप्रमाणेनाऽत आह पौरुषेये इति । प्रमाणान्तरमूलताऽपेक्षणीयैवेति । कथमित्याह तद-भाव इति । प्रमाणाभावे हि तदर्थादप्रमाणमूलतया दुष्टं भवति, दोषाच्च प्रामाण्यापवाद इत्यनपवादाय प्रमाणान्तरमपेक्षते, इतरत्तु वैदिकं तद-भावेऽपि न दुष्यतीति नाऽऽप्रमाणं भवतीति ॥ ७१ ॥

न केवलं दोषाभावः किन्तु गुण एव मूलप्रमाणाभावो वेदस्येत्याह तेनेति । तेन मूलप्रमाणाभावेनाऽयाता येयं प्रमाणान्तरासगतिस्तयैव प्रामाण्य, मन्यथा ऽनुवादत्वापत्तेरिति ॥ ७२ ॥

ननु संवादनिबन्धनमेव सर्वेषां प्रत्यक्षादीनां पौरुषेयवाक्यानां च प्रामाण्यम् । न चासौ वेदस्यास्तीति कथं प्रामाण्यमत आह अन्यस्यापीति । पूर्वत्र गुणनिबन्धनत्वं निराकृतम् । अधुना संवादाधीनत्वमिति वेदितव्यम् ।

संगतिर्न कारणं किन्तु विरोधिन्येवेति कथमित्याह तुल्यार्थानामिति ।

---

(१) कल्प्ये नात्मार्थता भवेत्, इति पा. ।

यत्रापि स्यात्परिच्छेदः प्रमाणैरुत्तरैः पुनः।
नूनं तत्रापि पूर्वेण सोऽर्थो नाऽवधृतस्तथा ॥ ७४ ॥
सङ्गत्या यदि चेष्येत पूर्वपूर्वप्रमाणता।
[प्रमाणान्तरमिच्छन्तो न व्यवस्थां लभेमहि ॥७५॥
कस्य चित्तु यदीष्येत स्वत एव प्रमाणता।](१)
प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किंनिबन्धनः ॥ ७६ ॥
श्रोत्रधीश्चाप्रमाणं स्यादितराभिरसङ्गतेः।
स्याच्चेत्तज्जनितेनैव ज्ञानेनान्येन सङ्गतिः ॥ ७७ ॥
वेदेऽपि शतकृत्वः स्याद्बुद्धिरुच्चारणाऽनुगा।
साधनान्तरजन्या तु बुद्धिर्नास्ति द्वयोरपि ॥ ७८ ॥

यत्रैकस्मिन्विषयेऽनेकविज्ञानसन्निपातस्तत्र तेषामन्योन्यनिरपेक्षाऽर्थपरिच्छेदहेतुत्वेन तुल्यानामेव प्रामाण्य न समुच्चितानाम्। अतो न संवादाधीन प्रामाण्यमिति ॥ ७३ ॥

नन्वेकमेवार्थं दूराद् दृष्ट्वाऽपि पुनः प्रमित्सयैव प्रत्यासीदन्तो दृश्यन्ते। तत्पूर्वस्य नैरपेक्ष्ये नोपपद्यते। अतः संवादापेक्षमेव प्रामाण्यमत आह यत्रापीति। अप्रमितविशेषप्रमित्सया तत्र प्रत्यासत्तिर्न पुनः प्रमितस्य संवादायेति ॥ ७४ ॥

संगतिनिबन्धनं च प्रामाण्यं गुणनिबन्धनवदेव न क चिद्व्यवतिष्ठते इत्याह सङ्गत्येति ॥ ७५ ॥

ननु विषयज्ञानस्याऽर्थक्रियाज्ञानाधीनं प्रामाण्यं तच्च स्वतः प्रमाणमिति नाऽनवस्था। यथाऽऽह धर्मकीर्त्तिः "प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमर्थक्रियास्थितिः। अविसंवादन"मिति। न्यायविदोऽप्याहुः "प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणम्"इति। तदिदमाशङ्कते कस्य चिदिति। परिहरति प्रथमस्येति। न विषयज्ञानार्थक्रियाज्ञानयोः कश्चिद्विशेष इति दर्शित न्यायरत्नमालायां शास्त्रदीपिकायां च ॥ ७६ ॥

इतश्च न संवादाधीनं प्रामाण्यमित्याह श्रोत्रधीरिति। इतराभि र्नेत्रादिधीभिरित्यर्थः। शङ्कते स्याच्चेदिति ॥ ७७ ॥

परिहरति वेदेऽपीति। अथ वेदस्य विजातीयसंवादाभावादप्रामाण्यं तच्छ्रोत्रबुद्धेरपि स्यादित्याह साधनान्तरेति ॥ ७८ ॥

एतच्चिह्नान्तर्गतावर्धौ लिखितपुस्तके नोपलब्धौ।

यथा त्वेकेन्द्रियाधीनज्ञानान्तरनिबन्धना ।
सङ्गतिः कारणं प्राप्य तथा वेदेऽपि कल्प्यताम् ॥७९॥
तस्माद् दृढं यदुत्पन्नं नापि संवादमृच्छति ।
ज्ञानान्तरेण विज्ञानं तत्प्रमाणं प्रतीयताम् ॥ ८० ॥
न चाऽनुमानतः साध्या शब्दादीनां प्रमाणता ।
सर्वस्यैव हि मा प्रापत्प्रमाणान्तरसाध्यता ॥ ८१ ॥
ननु प्रमाणमित्येवं प्रत्यक्षादि न गृह्यते ।
न चेत्थमगृहीतेन व्यवहारोऽवकल्पते ॥ ८२ ॥
प्रमाणं ग्रहणात्पूर्वं स्वरूपेणैव संस्थितम् ।
निरपेक्षं स्वकार्येषु गृह्यते प्रत्ययान्तरैः ॥ ८३ ॥
तेनास्य ज्ञानमानत्वं(१) प्रामाण्ये नोपयुज्यते ।

ततश्च संवादकारणवादिना सजातीयसंवादोऽपि कारणमिति वदितव्यम्, ततश्च सिद्ध्यति वेदस्याऽपि प्रामाण्यमित्याह यथेति ॥ ७९ ॥

यत एवं गुणसंवादार्थक्रियादीनामपेक्षा नास्ति, तस्मादीदृशं ज्ञानं प्रमाणमित्याह तस्मादिति ॥ ८० ॥

ननु न कश्चिदप्याप्ताऽप्रणीतस्य वाक्यस्य प्रामाण्यं दृष्टम्, तत्कथं वेदस्य स्यादत्राह न चेति । अनुमानसाध्ये हि प्रामाण्ये दृष्टान्यापेक्षा, न तु तत्तथेति । कस्मादित्याह सर्वस्येति । अनुमानापेक्षत्वे सत्यनुमानस्याऽप्यनुमानान्तराऽपेक्षत्वात्सैवाऽनवस्था स्यादिति ॥ ८१ ॥

चोदयति नन्विति । नान्यापेक्षं प्रामाण्यम्, किन्तु स्वतः सिद्धमित्युक्तम् । न च प्रत्यक्षादिज्ञानमुत्पद्यमानमेव प्रमाणमित्येवं गृह्यते, न हि तत् तदात्मानं गृह्णाति, कथं तद्धर्मत्वेन प्रामाण्यं गृह्णीयात्न चाऽगृहीतप्रामाण्येन व्यवहारसिद्धिरिति ॥ ८२ ॥

परिहरति प्रमाणमिति । विनैवात्मग्रहणेन प्रमाणं स्वसत्तामात्रेणैव संस्थितं कृतकार्यं भवति । अर्थपरिच्छेदकरणात्परिच्छिन्ने चार्थे तन्मात्रनिबन्धनत्वात्कार्यस्य व्यवहारस्य तत्रापि नाऽन्यापेक्षा । एवं कृतकार्ये पश्चात्सञ्जातायां जिज्ञासायामानुमानिकैः प्रत्ययान्तरैर्गृह्यते । यथा वक्ष्यति ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छाम इति ॥ ८३ ॥

तेनाऽस्य ज्ञानस्य ज्ञायमानत्वमात्मीयप्रामाण्ये ग्रहीतव्ये नोपयो·

---

(१) तेनास्याज्ञायमानत्वे, इति लि. पु. पा.

विषयानुभवो ह्यत्र पूर्वस्मादेव लभ्यते ॥ ८४ ॥
अप्रमाणं पुनः स्वार्थग्राहकं स्यात्स्वरूपतः ।
निवृत्तिस्तस्य मिथ्यात्वे नागृहीते परैर्भवेत् ॥ ८५ ॥
न ह्यर्थस्याऽतथाभावः पूर्वेणातस्तथात्ववत् ।
तत्राप्यर्थाऽन्यथाभावे धीर्यद्वा दुष्टकारणे ॥ ८६ ॥
तावतैव च मिथ्यात्वं गृह्यते नान्यहेतुकम् ।
उत्पत्त्यवस्थं चैवेदं प्रमाणमिति गीयते ॥ ८७ ॥
अतो यत्रापि मिथ्यात्वं परेभ्यः प्रतिपाद्यते ।

ग्येवेत्याह तेनेति । कथं तदज्ञाने तत्प्रामाण्यग्रहणमित्याह विषयानुभव इति । न ज्ञानसम्बन्धित्वेन प्रामाण्यं गृह्यत इति ब्रूमः, किन्तु विषयतथात्वम्, तद्धि ज्ञानस्य प्रामाण्यम्, तन्निबन्धनत्वाज्ज्ञाने प्रमाणबुद्धिशब्दयोः । तच्चाऽज्ञातादेव ज्ञानात्स्वत एव गृहीतमित्यनर्थकं प्रमाणान्तरमिति । अप्रमाणं तु न स्वीयमप्रामाण्यं स्वतो गमयति तदपि हि स्वरूपेणैवार्थं गृह्णाति स्वानुरूपमिति यावत् । रजतज्ञानं हि शुक्तिकाशकलं रजतमित्येव गृह्णाति न पुनर्नेदं रजतमिति । तेनाऽप्रमाणज्ञानमपि स्वतः प्रामाण्यमेवात्मनोऽविद्यमानमपि गृह्णत्तन्निबन्धनं व्यवहारं प्रवर्त्तयति ॥ ८४ ॥

तत्राऽप्रामाण्यग्रहणाय व्यवहारनिवृत्तये वा ऽस्ति परापेक्षेत्याह अप्रमाणमिति ॥ ८५ ॥

तदेव व्यनक्ति न हीति । अर्थान्यथात्वं हि ज्ञानस्याप्रामाण्यम् । न च तत्तथात्ववत्स्वतो गृहीतमिति युक्ता परापेक्षेति ।

यद्येवं वेदस्यापि परत एवाऽप्रामाण्यमिति ब्रूमः, अस्ति हि बाधः पूर्वोक्तादनुमानगणादित्यत आह तत्रापीति । तत्राप्यप्रामाण्येऽर्थान्यथात्वे वा दुष्टकारणे वाऽऽत्मनो या धीः सैव कारणं नाऽनुमानगण इति ॥८६॥

किमियं राजाज्ञा? नेत्याह तावतेति । तावतैव कारणद्वयेन लोके ज्ञानानामप्रामाण्यं गृह्यते नाऽन्यथेति सर्वजनस्वसंवेद्यमिति । ननु प्रमाण सद्बाधकं पूर्वस्य मिथ्यात्वं करोति, तस्य तु कुतः प्रामाण्यमत आह उत्पत्तीति । स्वतस्तस्य प्रामाण्यमिति वर्णितमिति ॥ ८७ ॥

यत एवेवं कारणद्वयादेकमिथ्यात्वं स्वयमवगतमत एव परेभ्यो मिथ्यात्वं प्रतिपादयता एतदेव द्वयं वक्तव्यं न यत्किञ्चित्साधर्म्यमात्रं

तत्राप्येतद् द्वयं वाच्यं न तु साधर्म्यमात्रकम् ॥८८॥
चोदनार्थोऽन्यथाभावं कुर्वतश्चाऽनुमानतः ।
तज्ज्ञानेनैव यो बाधः स कथं विनिवार्यते ॥ ८९ ॥
तन्मिथ्यात्वादबाधश्चेत्, प्राप्तमन्योन्यसंश्रयम् ।
नानुमानादतोऽन्यद्धि बाधकं किंचिदस्ति ते ॥९०॥
न चान्यैरग्रहेऽर्थस्य स्यादभावो रसादिवत् ।
तेषां जिह्वादिभिर्यस्मान्नियमो ग्रहणेऽस्ति हि ॥९१॥
तद्धियैवाऽर्थबोधश्चेत्तादृग्धर्मे भविष्यति ।
ममाऽसिद्धमिदं किं तु वेदाज्ज्ञातेऽवबोधने ॥ ९२ ॥

प्रत्यक्षाद्यवगतार्थत्वादिकमित्याह अत इति ॥ ८८ ॥

आगमविरुद्धं चाऽनुमानमित्याह चोदनेति ॥ ८९ ॥

शङ्कते तन्मिथ्यात्वादिति । परिहरति । प्राप्तमिति । कथमित्याह नाऽनुमानादिति । तेनैवानुमानेन बाधान्मिथ्यात्वं, सिद्धे च मिथ्यात्वेऽनुमानमितीतरेतराश्रयत्वमिति ॥ ९० ॥

ननु यथा ऽनुमानादन्यद्बाधकं नास्ति, तथा साधकमप्यागमादन्यन्नास्ति, तेन सद्भावोऽपि वेदार्थस्य दुर्लभ एवात आह न चेति । न हि वयमनुमानसद्भावमङ्गीकृत्यैव बाधकान्तराऽभावान्मिथ्यात्वस्याऽसिद्धिं ब्रूमः, किं त्वनुमानमेव नोदेतीति, साधकस्त्वागमो विद्यत एवेति । नत्वेकेन गृहीतस्यार्थस्यान्यैरगृहीतस्याऽभावो भवति रसादीनामिव, अन्यथा तेषामपि जिह्वादिगृहीतानां नेत्राद्यगृहीतानामभावः स्यादिति ॥ ९१ ॥

शङ्कते तद्धियेति(१)। परिहरति तादृगिति । पूर्वं प्रमाणस्य प्रामाण्यं न प्रमाणान्तरापेक्षमित्युक्तम् । इदानीं तु प्रमेयोऽप्यर्थः एकेनैव सिध्यन्न स्वसिद्धये प्रमाणान्तरमपेक्षत इत्युच्यत इत्यपौनरुक्त्यम् ।

नन्वसिद्धं (२)नश्चोदनाप्रामाण्यं कथं तद्बाधोऽनुमानदूषणम् । अत्र तावदिदमेव वक्तव्य, यद्यपि तवाऽसिद्धं तथाप्यस्माकं तावत्सिद्धमस्मत्प्रतिपादनार्थं च साधनवचनम्, न च वयमागमबाधितमर्थमनुमानेन प्रतिपादयितुं शक्ताः । तेन भवत्येवागमबाधोऽनुमानस्य दूषणम् । न च तवाऽप्यसिद्धिः शक्यते वक्तुमित्याह ममेति । तवापि हि वेदादसं-

---

(१) न द्वितीयेति क्वचित् । (२) सिद्धमिति पा. ।

वक्तुं न द्वेषमात्रेण युज्यते सत्यवादिना(१) ।
द्वेषादसंमतत्वाद्वा न च स्यादप्रमाणता ॥ ९३ ॥
न चात्मेच्छाऽभ्यनुज्ञाभ्यां प्रामाण्यमवकल्पते ।
अग्निदाहादिदुःखस्य न ह्यप्रत्यक्षतेष्यते ॥ ९४ ॥
न चाभिलापिकं ज्ञानं प्रामाण्येनावधार्यते(२) ।
'तस्मादालोकवद्वेदे सर्वसाधारणे सति ॥ ९५ ॥
नैवं विप्रतिपत्तव्यं' बौद्धादेर्वक्ष्यतेऽन्तरम् ।
पुरुषाऽशक्तितस्तत्र सापवादत्वसम्भवः ॥ ९६ ॥
वेदस्याऽ पौरुषेयत्वे सिद्धात्वेवं प्रमाणता ।
'कर्तृमत्त्वे(३) तु वेदस्य सम्यङ्मिथ्यात्ववादिभिः ९७
कर्ता गुणाश्च दोषाश्च महाजनपरिग्रहः ।

दिग्धाऽविपर्यस्ताऽर्थबुद्धिर्जायते । अतः सिद्धमेव प्रामाण्यम् । असिद्धाभिधानं तु द्वेषमात्रेणाऽसत्यमेवोच्यतइति । न च द्वेषादसम्प्रतिपत्तेर्वा भवत्यप्रामाण्य नापीच्छानुज्ञाभ्यां प्रामाण्यमित्याह द्वेषादिति । अत्रैवोदाहरणमाह अग्नीति । उपसहरति तस्मादिति पादत्रयेण ।

नन्वेवं बौद्धादिवाक्यादपि ज्ञानोत्पत्तेस्तस्यापि वेदवत्प्रामाण्यं स्यादत आह बौद्धादेरिति । "अशक्य हि तत्पुरुषेण ज्ञातुमृते वचनात्" (शा०भा०अ१पा १ सू२) इत्यत्र वक्ष्यत इति । एतदेव दर्शयति पुरुषेति । न ह्यतीन्द्रियार्थे पुरुषस्य दर्शनशक्तिः सम्भवति प्रत्यक्षाद्यसम्भवात् ।

तेन भ्रान्तिविप्रलम्भमूलतया तद्वाक्यस्य दुष्टत्वादौत्सर्गिकमपि प्रामाण्यमपोद्यते ॥ ९२ ॥ ९६ ॥

वेदस्य त्वपौरुषेयत्वेन निर्दोषत्वादनपोदिता प्रमाणता सिद्धा भवतीत्याह वेदस्येति ।

किमिति पुनर्वेदस्य कर्ता नाङ्गीक्रियते, कल्पनागौरवात्तदाह कर्तृमत्त्वे इति कल्प्य मन्तेन । महाजनपरिग्रह इति । सम्यक्त्ववादिनो वेदानां महाजनपरिग्रहं प्रामाण्याय वर्णयन्ति । इतरे स्वागमानाम् । तदिदं सर्वमप्रमाणकामिति । मीमांसकैस्तु न किञ्चिददृष्टं कल्पनीयमित्याह

---

(१) सत्यवादिनाम्, इति क्वचित् पा. ।

(२) प्रामाण्येनावकल्पते, इति क्वचित् पा. । (३) कर्तृसत्त्वे, इति पाठान्तरम् ।

एवमादि विना युक्त्या कल्प्यं मीमांसकैः पुनः॥९८॥
इदानीमिव सर्वत्र दृष्टान्नाऽधिकमिष्यते ।
एवंभूतस्य वेदस्य ज्ञानोत्पत्तिं प्रकुर्वतः॥ ९९ ॥
स्वरूपविपरीतत्वसंशयौ भाष्यवारितौ ।
निवारयिष्यते चापि दुष्टकारणकल्पना ॥ १०० ॥
पुरुषाभावतस्तेन तद्द्वारेणाऽप्यशङ्कितौ ।
तथा सत्यतथाभावो बुद्ध्यनुत्पत्तिमाश्रितः १०१ ॥
तत्र विप्रतिषिद्धत्वं ब्रवीतीत्येवमादिना ।
यथादृष्टार्थवादित्वं तच्चेत्प्रत्ययितादिति ॥ १०२ ॥

मीमांसकैरिति ।

तदेवं नित्यनिर्दोषस्य ज्ञानं चोत्पादयतो यदि परसंशयविपर्ययनिमित्तमप्रामाण्यं स्यात्तद् द्वयमपि "न चाग्निहोत्रं जुहुयात्" इत्यादिना "न चैष देशान्तर" इत्यादिना(१) च भाष्येण निराकृतमित्याह एव भूतस्येति। एवंभूतशब्देन नित्यनिर्दोषत्वमुक्तम् । तद्दर्शयति निवारयिष्यते इति। दोषसंशयात्प्रामाण्यसंशयः, दोषनिश्चयाच्च तद्विपर्ययः, तदुभयं दोषनिवारणेन निवारितं भवति।

संप्रत्याक्षिप्त भाष्यं समाधत्ते तथा सतीति। यदा हि संशयविपर्ययौ निराकरिष्येते तदा ज्ञानाऽनुत्पत्तिविषयमेवाऽतथाभावचोद्यं भवतीति। तत्रेदमुत्तरम्, "विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते ब्रवीति वितथं चेति"। बोधयति न बोधयतीति विप्रतिषिद्धमित्यर्थः। "यत्तु लौकिकं वचनम्, तच्चेत्प्रत्ययितात्पुरुषादिन्द्रियविषयं वाऽवितथमेव तत्। अथाऽप्रत्ययितात्पुरुषादनिन्द्रियविषयं वा तत्पुरुषबुद्धिप्रभवमप्रमाणम् । अशक्यं हि तत्पुरुषेण ज्ञातुमृते वचनात्" (शा. भा, अ१ पा१ सू२) इति भाष्यम्, तत्र प्रत्ययितशब्दस्यार्थमाह यथेति। तथाभूतमतथाभूतं वा यथादृष्टार्थं यो वदति स प्रत्ययित इति । इन्द्रियविषयमित्यपि

---

(१) न च स्वर्गकामो यजेतेत्यतो वचनात् संदिग्धमवगम्यते, भवति वा स्वर्गो, न वा भवतीति। न च निश्चितमवगम्यमानमिदं मिथ्या स्यात्, यो हि जनित्वा प्रध्वंसते, नैतदेवमिति, स मिथ्याप्रत्ययः, न चैष कालान्तरे, पुरुषान्तरे, अवस्थान्तरे देशान्तरे वा विपर्येति। तस्मादवितथः। शा० भा० अ१पा०१सू२।

इन्द्रियेति तु मूलं चेदस्यास्तीत्येवमब्रवीत्(१)।
द्रष्टृत्वसत्यवादित्वे तच्चेत्प्रत्ययितादिति ॥ १०३ ॥
दृश्यमानार्थवादित्वे स्यादनाप्तोक्तिसत्यता।
एवं त्वेकाङ्गवैकल्यात्प्रत्युदाहरणस्थितिः ॥ १०४ ॥
एकैकाभावमात्रे स्यादाप्तत्वैन्द्रियकत्वयोः।
अप्रत्ययितपक्षे स्यादैन्द्रियस्याप्यसत्यता ॥ १०५ ॥

तस्यैव विशेषणमित्याह इन्द्रियेति। इन्द्रियग्रहणमनुमानादीनामपि मूलप्रमाणान्तराणामुपलक्षणम्। तदय भाष्यार्थः, सम्भवत्प्रमाणमूलं यत्प्रत्ययितवाक्यं तत्प्रमाणमेव। अतो यदि तदभिप्रायं यथा यत्किं चनेति दृष्टान्तवचनं ततः साध्यवैकल्यमिति। यत्त्वप्रत्ययितवचनं यच्चाऽसम्भवन्मूलप्रमाणं तत्पुरुषबुद्धिप्रभवं मूलदोषेण दुष्टत्वादप्रमाणम्। नैतद्दृष्टान्तेनाऽदुष्टस्यापि वेदवचसोऽप्रामाण्यमिति

केचित्तु यथावस्थितार्थदर्शित्वं यथादृष्टार्थवादित्वं च द्वयं प्रत्ययितशब्दार्थमाहुरित्याह द्रष्टृत्वेति। द्रष्टृत्वं यथावस्थितार्थदर्शित्वम् सत्यवादित्वं यथादृष्टार्थवादित्वमिति। इन्द्रियविषयं वेत्यनेन त्वनाप्तवाक्यमपि श्रोतुरिन्द्रियविषयभूतमवितथमित्युच्यते इत्याह दृश्यमानेति।

एतद्व्याख्यानं दूषयति एव त्विति। एकाङ्गविकलं हि प्रत्युदाहरणं न द्व्यङ्गविकलम्। अत्र त्वाप्तत्वैन्द्रियकत्वयोरेकैकमेव प्रामाण्यकारणमाश्रितम्, अनयोरेकैकस्याभावे प्रत्युदाहरणं स्यात्।

ततः किं जातमत आह अप्रत्ययितेति सपादेन। प्रत्ययितप्रत्युदाहरणे हि अथाऽप्रत्ययितादित्युच्यमाने प्रत्ययिताऽभावमात्रेणाऽप्रामाण्यात् श्रोतुरिन्द्रियविषयं यदप्रत्ययितवाक्यं प्रमाणत्वेनोदाहृतं तदेवेदानीमप्रमाणत्वेन प्रत्युदाहरणं स्यात्, इन्द्रियविषयं वेत्यस्य(२) प्रत्युदाहरणे त्वनिन्द्रियविषयं वेत्युच्यमाने यदाप्तवाक्यमपि श्रोतुरनिन्द्रियविषयं प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं तदेवाऽप्रमाणत्वेन प्रत्युदाहरणं स्यादिति ग्रन्थव्याघातः स्यादिति। किं च यदीन्द्रियविषयमित्यनेन दृश्यमानार्थविषयमनाप्तवचनमुच्यते, ततोऽनिन्द्रियविषयमित्यनेनापि श्रोत्रा यन्नोपलभ्यते तद्वक्तव्यम्, ततश्च "अशक्यं हि तत् पुरुषेण ज्ञातुमृते वचनात्"इति भाष्यं नोपपद्येत। न हि यत् श्रोत्रा नोपलभ्यते तज्ज्ञातु

(१) एतदब्रवीदिति पा०। (२) अथेन्द्रियविषयं चेत्तस्येति क्वचित् पा.।

अनिन्द्रियत्वपक्षे वाऽसत्प्रत्ययितभाषितम् ।
व्याहतग्रन्थतैव स्यात्, तस्मात्पूर्वेण सत्यता ॥१०६॥
परेण मूलसद्भाव इन्द्रियेण तु दर्शितः ।
अप्रामाण्यनिवृत्त्यर्थं दोषाभावोपवर्णनम् ॥ १०७ ॥
गुणात्प्रामाण्यमित्येवं तत्पूर्वं सुनिराकृतम् ।
पूर्वत्र प्रतिषिद्धत्वान्नैतत्प्रामाण्यकारणम् ॥ १०८ ॥
'समुच्चयार्थो वाशब्दः पूर्वस्मि'न्नुत्तरत्र च ।
विकल्पेनोभयोराह प्रत्युदाहरणे पृथक् ॥ १०९ ॥
शक्येऽप्यसत्ये मिथ्यात्वं दृष्टं, सत्येऽप्यशक्तिके ।

मशक्यं भवति । तस्मादिन्द्रियविषयमित्यनेन सम्भवन्मूलप्रमाणमुच्यते । अनिन्द्रियविषयमित्यनेन चाऽसम्भवन्मूलप्रमाणम् । एवं च "अशक्यं हि तत्"इति भाष्यमुपपन्नं भवति । प्रत्ययितशब्दश्चायमितजन्तः प्रत्ययोऽस्य संजात इत्येतावद्वदति । प्रत्ययश्चायथार्थोऽपि सम्भवतीति न यथार्थदर्शी प्रत्ययितः, किं तु यथादृष्टार्थवाद्येव । तस्मात्पूर्वव्याख्यैव ज्यायसीत्याह तस्मादिति । सत्यता यथादृष्टार्थवादिता पूर्वेण प्रत्ययितशब्देन दर्शिता, परेण त्विन्द्रियविषयमित्यनेन तस्यैव मूलसद्भावो विशेषणमुच्यते इति ।

नन्वेवं सम्यङ्मूलापेक्षं गुणत एव प्रामाण्यं स्यादत आह अप्रामाण्येति । अपवादभूताऽप्रामाण्यनिवृत्त्यर्थमेव दोषाऽभावोपवर्णनमिदं गुणद्वारेण, न तु गुणस्वरूपमेव प्रामाण्यायोच्यत इति ॥ ९७ ॥ १०७ ॥

किमित्येवं वर्ण्यत इत्याशङ्क्याह गुणादिति । निराकृतमिदं निराकृतत्वाच्च नेदं प्रामाण्यकारणमिति ॥ १०८ ॥

यदि प्रत्ययितत्वमैन्द्रियकत्वं च समुच्चितं लक्षणं कथ वाशब्दोऽत आह समुच्चयार्थ इति स्मिन्नन्तेन । निपातानामनेकार्थत्वादित्यर्थः । प्रत्युदाहरणे तु विकल्पार्थ एव । द्वयोरपि सत्यपि प्रत्ययितत्वैन्द्रियकत्वयोः पृथक् पृथक् प्रत्युदाहरणार्थ इत्याह उत्तरत्रेति ॥ १०९ ॥

त एव प्रत्युदाहरणे दर्शयति शक्ये इति । असत्येऽनृतवादिनि पुरुषे सति शक्येऽप्यर्थे यद्यप्यर्थःप्रमातुं शक्य(१) स्तथाप्यप्रामाण्यमनाश्वासाद् दृष्टम् । सत्ये प्रत्ययितेऽपि वक्तर्यशक्तिके यद्यस्योच्यमानमर्थं

(१) प्रत्यासत्तिशक्य इति क्वचित् ।

नानेन वचनेनेह सर्वज्ञत्वनिराक्रिया ॥ ११० ॥
वचनादृत इत्येवमपवादो हि संश्रितः ॥
यदि षड्भिः प्रमाणैः स्यात्सर्वज्ञः केन वार्यते ॥१११॥
एकेन तु प्रमाणेन सर्वज्ञो येन कल्प्यते ।
नूनं स चक्षुषा सर्वान् रसादीन्प्रतिपद्यते ॥११२॥
यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु यज्जातीयाऽर्थदर्शनम् ।
भवेदिदानीं लोकस्य तथा कालान्तरेऽप्यभूत् ॥११३॥
यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थाऽनतिलङ्घनात् ।
दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता ॥ ११४ ॥

द्रष्टुं शक्तिर्नास्ति प्रत्यक्षाद्यसम्भवात, अत्राप्यप्रामाण्यं मूलदोषात्। न ह्यतीन्द्रियार्थे वचनमन्तरेणावगतिः सम्भवति। तदिदमुक्तम् "अशक्यं हि तत् पुरुषेण ज्ञातुमृते वचनात्" इति। इदं तु भाष्यं केचित्सर्वज्ञनिराकरणपरं व्याचक्षत। तन्निराकरोति नानेनेति ॥ ११० ॥

कारणमाह वचनादिति। वचनादृते ज्ञातुमशक्यमिति वदन् वाचनिकेऽतीन्द्रिये ज्ञानशक्तिं निराकरोति, न सर्वत्र। प्रकृतत्वाच्चातीन्द्रियमेव तच्छब्देन परामृश्यते न सर्वमिति। किं चाऽनिराकरणीयत्वादपि सर्वज्ञस्य न तन्निराकरणपरं भाष्यमित्याह यदीति। यो हि षड्भिः प्रमाणैः सर्वं जानाति स धर्माऽधर्मावपि वेदेन जानन्न चोदनैवेत्यवधारणं विरुणद्धीति न निराकर्त्तव्य इति ॥ १११ ॥

यस्त्वेकेनैव सर्वं जानातीति कैश्चित्कल्पितः सोऽतितुच्छत्वादेव न निराकार्य इत्याह एकेनेति। यो ह्येवंविधं सर्वज्ञं कल्पयति स स्वयं तावच्चक्षुषा नूनं रसादीन् जानाति। इतरथा कथं स्वभावनियमं जानन्नविषये सर्वार्थे प्रत्यक्षस्यान्यस्य वा प्रवृत्तिमध्यवस्येदिति ॥ ११२ ॥

ननु यद्यप्यर्वाचीनानां प्रत्यक्षं न सर्वविषयं तथापि बुद्धप्रत्यक्षं दिव्यचक्षुर्जनितं सर्वविषयं भविष्यत्यत आह यज्जातीयैरिति। अद्यत्ववदेव कालान्तरेऽपि प्रमाणस्वभावो नान्यादृश इति ॥ ११३ ॥

नन्वद्यत्वेऽपि तावत्प्रमातृभेदेन सातिशयं प्रत्यक्षमुपलभ्यते, केचिद्दतिदूरमतिसूक्ष्मं च पश्यन्ति। तथा ज्ञानमपि सातिशयं लौकिके च शास्त्रार्थे च दृश्यते। तत्कस्यचित्पुरुषवर्यस्य ज्ञानमत्यन्तातिशयितं सर्वविषयं भविष्यत्यत आह यत्रापीति। सत्यमतिशयो दृष्टः, स

'भविष्यति न दृष्टं च प्रत्यक्षस्य मनागपि ।
सामर्थ्यं' नानुमानादेर्लिङ्गादिरहितं क्वचित् ॥११५॥
सर्वज्ञकल्पनान्यैस्तु(१)वेदे चाऽपौरुषेयता ।
तुल्यता कल्पिता येन तेनेदं सम्प्रधार्यताम् ॥११६॥
सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।
निराकरणवच्छक्या न चासीदिति कल्पना ॥११७॥

स्वविषयएव दूरसूक्ष्मादिदर्शने न तदतिक्रमेण । न ह्यतिशयितमपि श्रोत्रं रूपे प्रवर्त्तते, नेत्रादयो वा शब्दादिषु । अतो न सर्वविषयत्वमिति ॥ ११४ ॥

ननु प्रत्यक्षस्य न कश्चिद्विषयनियमोऽस्ति रूपवतामरूपवतां दूराणां सूक्ष्माणां च प्रत्यक्षावगमदर्शनात् । अतोऽस्य सम्भवत्येव सर्वविषयत्वमत आह भविष्यतीति सामर्थ्यं मन्तेन । वर्तमानविषयमेव प्रत्यक्षमित्यस्ति नियमः । अतो न तस्य भविष्यति धर्म्मे सामर्थ्यम्, नतरां सर्वार्थेषु । ज्ञानस्याप्यस्ति विषयनियमो यत्रास्य कारण सम्भवति तत्रैव प्रवर्त्तते नान्यत्र । षड्विधं च तत्कारणमिन्द्रियलिङ्गादि । तत्रेन्द्रियं तावद्वर्त्तमानविषयम् । अतस्तज्जनित ज्ञानमपि तत्रैव प्रवर्त्तते, न धर्माऽधर्मयोर्नापि सर्वार्थेष्विति । नाप्यनुमानादिना धर्मस्य सर्वस्य वा ज्ञानं सम्भवतीत्याह नानुमानादेरिति । यथैव हि प्रत्यक्षस्य वर्त्तमानादिविषयत्वानियमस्तथाऽनुमानादेरपि यत्र लिङ्गादिसम्भवः स एव विषयः । न सर्वार्थेषु धर्मे वा लिङ्गादिसम्भवः, अतो नानुमानादेरपि सर्वत्र सामर्थ्यमस्तीति ॥ ११५ ॥

कश्चिदत्र लौकायतिक· प्राह । अन्यैः शाक्यैः सर्वज्ञकल्पना निष्प्रमाणिकाऽऽश्रिता, मीमांसैकस्तु वेदस्याऽपौरुषेयत्वकल्पना। तदुभयस्यापि कल्पना तुल्या न कश्चिद्विशेष इति, तं प्रत्याह सर्वज्ञेति ॥ ११६ ॥

एवंवादिना वक्ष्यमाणमनन्तरं सम्प्रधार्यते येन सर्वज्ञो निष्प्रमाणको नाऽपौरुषेयत्वमिति । तत्र सर्वज्ञकल्पनायास्तावदप्रमाणत्वं दर्शयति सर्वज्ञ इति । तेन प्रत्यक्षं तावन्नास्ति तत्सद्भावे प्रमाणमिति । नाप्यनुमानेनासावासीदिति शक्यते कल्पयितुं विपरीतस्यैवाऽनुमानादित्याह निराकरणवदिति । न हि सद्भावस्याऽनुमापकं लिङ्गमस्ति । लि·

---

(१) सर्वज्ञकल्पनाद्यैस्तु इति मु० पु० पा० ।

न चागमेन सर्वज्ञस्तदीयेऽन्योन्यसंश्रयात् ।
नरान्तरप्रणीतस्य प्रामाण्यं गम्यते कथम् ॥ ११८ ॥
न चाप्येवंपरो नित्यः शक्यो लब्धुमिहागमः ।
नित्यश्चेदर्थवादत्वं तत्परे(१) स्यादनित्यता ॥ ११९ ॥
आगमस्य च नित्यत्वे सिद्धे तत्कल्पना वृथा ।
यतस्तं प्रतिपद्यन्ते धर्ममेव ततो नराः ॥ १२० ॥
योऽपीन्द्रियार्थसम्बन्धविषये सत्यवादिताम् ।
दृष्ट्वा तद्वचनत्वेन श्रद्धेयेऽर्थेऽपि कल्पयेत् ॥ १२१ ॥

राकरणस्य त्वस्ति लिङ्गम्, अतीतः काल· सर्वज्ञशून्यः कालत्वादद्यत्वव-दिति, बुद्धो वा न सर्वज्ञः पुरुषत्वादस्मदादिवदिति ॥ ११७ ॥

नाप्यागमगम्यत्व सर्वज्ञस्येत्याह न चागमेनेति । कथमित्याह तदीये इति । सिद्धे हि सर्वज्ञे तदीयस्याऽऽगमस्य प्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये च त· त्सिद्धिरिति । नरान्तरप्रणीतस्य तु मूलान्तराऽसम्भवान्न सर्वज्ञसद्भावे प्रामाण्यं सम्भवतीत्याह नरान्तरेति ॥ ११८ ॥

नापि नित्यागमगम्यत्वं तदभावादित्याह न चेति । नन्वस्त्येव सर्व· ज्ञः सर्वविदित्यादिरत आह नित्यश्चेदिति । किमित्यर्थवादत्वमत आह तत्परे इति । अनित्यस्य विग्रहवतः पुरुषस्य सर्वज्ञत्वं प्रतिपादयन्नागमो· ऽप्यनित्यः स्यादिति ॥ ११९ ॥

किं चागमनित्यत्वेऽङ्गीकृते वृथैव सर्वज्ञकल्पनेत्याह आगमस्येति । कथमित्याह यतस्तमिति । येनैवागमेन सर्वज्ञत्वं प्रतिपाद्यं तेन धर्म एव प्रतिपाद्यतां किमन्तर्गडुना सर्वज्ञेनेति ॥ १२० ॥

अत्र कश्चिदाह मा भूत्सर्वज्ञः धर्मज्ञस्तु भविष्यति, तदुक्तम्—

कीटसङ्ख्यापरिज्ञानं तस्य नः क्वोपयुज्यते ।
दूरं पश्यतु मा वाऽसौ तत्त्वमिष्टं तु पश्यति ॥ इति ।

धर्मज्ञत्वे चास्ति प्रमाणम् । अस्मदादिप्रमाणगोचरार्थे क्षणिकं सर्वं· संस्कृतमित्यादिबुद्धवाक्यं सत्यं प्रमाणमूलं दृष्टमतः श्रद्धेयेऽर्थे धर्मे यच्चैत्यवन्दनादिवाक्यं तदपि प्रमाणमूलं तद्वचनत्वात् अनुमीयते । तदुपन्यस्यति योऽपीति । इन्द्रियादिसम्बन्धविषये प्रत्यक्षादिविषये इत्यर्थः ॥ १२१ ॥

---

(१) तत्परश्चेदनित्यत्वमिति पाठान्तरम्।

तेनापि पारतन्त्र्येण बाधिता स्यात् प्रमाणता ।
प्रामाण्यं चेत्स्वयं तस्य काऽपेक्षाऽन्येन्द्रियादिषु ॥ १२२ ॥
यथैवात्रेन्द्रियादिभ्यः परिच्छेदात्प्रमाणता ।
श्रद्धेयेऽपि तथैव स्यान्न स्वातन्त्र्येण लभ्यते ॥ १२३ ॥
यथा च तेषां सत्यत्वं सिध्यत्येतेन हेतुना ।
तथाऽन्याऽनवबुद्धार्थप्रामाण्याऽभावसाधनम् ॥ १२४ ॥
अश्रद्धेयार्थसत्यत्वं श्रद्धेये चाऽप्यसत्यता ।
पूर्वज्ञानानुवादित्वं दृष्टान्तवदिहेष्यताम् ॥ १२५ ॥
अपि चालौकिकार्थत्वे सति पुंवाक्यहेतुकम् ।
मिथ्यात्वं वेदवाक्यानां स्यादन्योन्यसपक्षता ॥ १२६ ॥
धर्माऽधर्मातिरिक्तार्थेऽप्रामाण्यञ्च प्रसज्यते ।
सांख्यादिषु च जीवत्सु दृष्टान्तो दुर्लभोऽस्य च ॥ १२७ ॥
अलौकिकार्थवाचित्वं नृवाक्यत्वं सतीति च ।

दूषयति तेनापीति । कथमित्याह प्रामाण्यमिति । यदि हि क्षणिकादिवाक्यस्याऽस्मदादिप्रमाणाऽनादरेण स्वातन्त्र्यं स्यादस्मदादीन्द्रियोपन्यासोऽनर्थकः स्यात् । अतस्तद्वदेव श्रद्धेयार्थस्याऽप्यस्मदादिपरतन्त्रमेव प्रामाण्यं व्याप्तिबलेन हेतुः साधयेन्न स्वतन्त्रमिति ॥ १२२ ॥

तदेव विवृणोति यथेति । सोऽयं धर्मविशेषविपर्ययसाधनाद्विरुद्धो हेतुरिति ॥ १२३ ॥

विरुद्धाव्यभिचारी चायं हेतुरित्याह यथा चेति । सोऽयमेक एव हेतुः सत्यत्वमसत्यत्वं च मिथो विरुद्धमव्यभिचारात्साधयन्विरुद्धाऽव्यभिचारीति ॥ १२४ ॥

विरोधान्तराणि दर्शयति अश्रद्धेयेति ॥ १२५ ॥

सप्रतिसाधनश्चायं हेतुरित्याह अपि चेति ॥ १२६ ॥

अविशेषितेनैव वा पुंवाक्यत्वेन धर्माऽधर्मातिरिक्तेऽप्रामाण्यमन्योन्यदृष्टान्तेनैव साधयितव्यमित्याह धर्मेति । दृष्टान्तोऽपि साध्यविकल इत्याह सांख्यादिष्विति ॥ १२७ ॥

पूर्वोक्तमेव प्रतिसाधनं विशेषणविशेष्यभावव्यत्ययेन वाच्यमित्याह—अलौकिकार्थेति ॥ १२८ ॥

परस्परमपेक्ष्यैव बौद्धादेः स्यान्मृषार्थता ॥ १२८ ॥
वदेदेवं च यो नाम वादी प्रथमसङ्गतः।
तस्यापि हेतुः स्यादेष भवन्तं प्रत्यसंशयम् ॥१२९॥
बुद्धादीनामसार्वज्ञ्यमिति सत्यं वचो मम।
मदुक्तत्वाद्यथैवाग्निरुष्णो भास्वर इत्यपि ॥ १३० ॥
प्रत्यक्षं च मदुक्तत्वं त्वया साध्या तदुक्तता।
तेन हेतुर्मदीयः स्यात्सन्दिग्धाऽसिद्धता तव ॥१३१॥
प्रत्यक्षाद्यविसंवादि प्रमेयत्वादि यस्य च।
सद्भाववारणे शक्तं को नु तं कल्पयिष्यति ॥१३२॥
न चापि स्मृत्यविच्छेदात्सर्वज्ञः परिकल्प्यते।
विगानाच्छिन्नमूलत्वात्कैश्चिदेव परिग्रहात् ॥ १३३ ॥
सर्वज्ञोऽसाविति ह्येव तत्काले तु बुभुत्सुभिः।

सप्रतिसाधनप्रसङ्गेनेदानीं सर्वज्ञदूषणमेवोपक्रम्य सर्वज्ञोऽस्मीति बुद्धेन यदुक्तं तत्सत्यं तदुक्तत्वाज्ज्योतिरुष्मण्यौष्ण्यादुद्रव इतिवदित्यस्य परोक्तस्य सर्वज्ञसाधनस्य प्रतिसाधनं दर्शयति वदेदेवमिति। एवमिति चैष इति च वक्ष्यमाणप्रतिसाधनपरामर्शनम् ॥ १२९ ॥

तदेव दर्शयति बुद्धादीनामिति ॥ १३० ॥

इदमेव साधनं न त्वदीयमित्याह प्रत्यक्षमिति। असर्वज्ञत्ववचनस्य मदुक्तत्वं प्रत्यक्षसिद्धं सर्वज्ञोऽस्मीत्यस्य बुद्धोक्तत्वमसिद्धं न ह्यत्यन्ताऽनृतमुद्धतं च बुद्धो वदतीति सम्भावयामः। असिद्धश्च न हेतुर्भवतीति ॥ १३१ ॥

अतितुच्छश्चायं सर्वज्ञवादो यस्य सर्वसाधारणैरपि प्रमेयत्वादिभिः प्रमाणान्तराऽविरोधेनैव निराकरणं सम्भवतीत्याह प्रत्यक्षादीति ॥ १३२ ॥

ननु बुद्धः सर्वज्ञ इत्यस्ति लौकिकानामविच्छिन्ना स्मृतिः, अतोऽस्ति बुद्धस्य सर्वज्ञत्वं तदानीन्तनैश्च प्रमितमिति कल्पयामोऽत आह न चापीति। कारणमाह विगानादिति। विप्रलिप्सुना बुद्धेनागमः प्रणीत इत्यपि स्मृतिरस्तीति। असम्भवन्मूलं च सर्वज्ञत्वस्मरणमित्याह—छिन्नमूलत्वादिति। विगानं विवृणोति कैश्चिदिति ॥ १३३ ॥

छिन्नमूलतां विवृणोति सर्वज्ञ इति। तज्ज्ञानज्ञेयं यत्सर्वं तद्विषयज्ञा-

तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् ॥ १३४ ॥
कल्पनीयाश्च सर्वज्ञा भवेयुर्बहवस्तव ।
य एव स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न बुध्यते ॥ १३५ ॥
सर्वज्ञोऽनवबुद्धश्च येनैव स्यान्न तं प्रति ।
तद्वाक्यानां प्रमाणत्वं मूलाज्ञानेऽन्यवाक्यवत् ॥१३६॥
रागादिरहिते चास्मिन् निर्व्यापारे(१) व्यवस्थिते ।
देशनाऽन्यप्रणीतैव स्यादृते प्रत्यवेक्षणात् ॥ १३७ ॥
'सान्निध्यमात्रतस्तस्य पुंसश्चिन्तामणेरिव ।
निःसरन्ति यथाकामं कुड्यादिभ्योऽपि देशनाः॥१३८॥

नरहितैर्नरैः कथं सर्वज्ञो ज्ञायताम् ? अतो न सर्वज्ञे कस्यचित्किंचित्प्रमाणं सम्भवतीति निर्मूलैव स्मृतिरिति ॥ १३४ ॥

यदि त्वन्योऽपि कश्चित्सर्वज्ञ इष्यते बुद्धस्य सर्वज्ञत्वज्ञानार्थं ततस्तेनैव प्रकारेणाऽन्यस्याऽन्यस्य कल्पनायां बहुसर्वज्ञापत्तिरित्याह— कल्पनीया इति । कथमित्याह य एव स्यादिति ॥ १३५ ॥

एवं सर्वज्ञो न केन चित्प्रमातुं शक्यत इत्युक्तम् । एवं च सम्यङ्मूलत्वाऽज्ञानात्तदागमस्याऽपि रथ्यापुरुषवाक्यवन्न प्रामाण्यं सिध्यतीत्याह सर्वज्ञ इति ॥ १३६ ॥

इतश्च तदागमस्याऽप्रामाण्यमित्याह—रागादीति । लाभपूजाख्यातिरागनिमित्तं हि आगमप्रणयनं स्वयूथ्यस्पर्द्धानिमित्तं वा प्रक्षीणरागादिदोषस्य बुद्धस्य न सम्भवति । निर्व्यापारश्चायं नासावर्थप्रतिपादनाय शब्दं समुच्चारयितुं शक्नोति । कथम्, प्रत्यवेक्षणपर्यायस्य विकल्पस्याऽसम्भवादस्येद साधनमनेन च शब्देनेदं प्रतिपादयितुं शक्यमिति यावन्न विकल्प्यते न तावद्वाक्यप्रणयनं सम्भवति । न चायं विकल्पो निर्विकल्पकेन प्रत्यक्षेणाऽखिलं जगदध्यक्षयतो बुद्धस्यास्ति, तस्मादन्येन केन चित्प्रणीतो(२) देशनाधर्मोपदेश इत्यप्रामाण्यमिति ॥ १३७ ॥

तस्मिन्निर्व्यापारेऽपि तत्संन्निधिमात्रेणैव कुड्यादिभ्योऽपि देशना निःसरन्तीति चेत् ? श्रद्दधानस्योच्यमानमिदं शोभते नास्माकमित्याह सानिध्येति सार्द्धेन । श्रद्दधानं प्रत्युच्यमानमित्यर्थः । कुड्यादिनिःसृता·

---

(१) नुर्व्यापारे इति लिं०मु० च पा० । (२) प्रणीताद्धर्मोपदेश इति क्वचित् पा० ।

९ श्लो०

एवमाद्युच्यमानन्तु श्रद्दधानस्य शोभते' ।
'कुड्यादिभिः स्रुतत्वाच्च नाश्वासो देशनासु नः ॥१३९॥
किन्नु बुद्धप्रणीताः स्युः किमु कैश्चिद् दुरात्मभिः ।
अदृश्यैर्विप्रलम्भार्थं पिशाचादिभिरीरिताः' ॥१४०॥
एवं यैः केवलं ज्ञानमिन्द्रियाद्यनपेक्षिणः ।
सूक्ष्माऽतीतादिविषयं जीवस्य परिकल्पितम् ॥१४१॥
नर्ते तदागमात्सिध्येन्न च तेनागमो विना ।
दृष्टान्तोऽपि न तस्यान्यो नृषु कश्चित्प्रवर्तते ॥१४२॥
नित्यागमावबोधोऽपि प्रत्याख्येयोऽनया दिशा ।
न हि तत्रापि विस्रम्भो दृष्टोऽनेन कृतोऽथ वा ॥१४३॥

सु च बुद्धप्रभावकृतत्वं न निर्णेतुं शक्यमन्यथापि सम्भवादित्याह कुड्यादीति सार्द्धेन । ततश्च न प्रामाण्याऽध्यवसायः सम्भवतीति । एवं तावच्छाक्यसर्वज्ञो निराकृतः ॥ १३८ ॥ १४० ॥

अन्यन्मतं, स्वभावादेवायमिन्द्रियाद्यनपेक्ष्यैव पुरुषः सर्वं जानाति, देहावृतस्त्विन्द्रियादिद्वारेण किंचिदेव वेत्ति, निर्गलितदेहस्य तु स्वाभाविकं सर्वज्ञत्वमाविर्भवतीति, तदुपन्यस्यति एवमिति । केवलमिन्द्रियादिकारणाऽनपेक्षमेवेति ॥ १४१ ॥

तद्दूषयति नेति । न हि मुक्तस्य सर्वज्ञत्वे तदागममन्तरेणाऽन्यत्प्रमाणमस्ति । अतः सर्वज्ञप्रणीतत्वे सिद्धे तदागमस्य प्रमाणत्वं तत्प्रामाण्ये च तत्सिद्धिरितीतरेतराश्रयम् । अशरीरस्य च तात्वादिरहितस्यागमप्रणयनमपि कथमिति न विद्मः । शरीरयुक्तेन त्वसर्वज्ञेन प्रणीतस्य न प्रामाण्यं स्यादिति । यदि त्वद्यत्वेऽपि कश्चिन्मुक्तः सर्वज्ञो दृश्येत ततोऽर्हन्नपि मुक्तः सर्वज्ञ इति युज्यते न तु तदस्तीत्याह दृष्टान्त इति ॥ १४२ ॥

यत्तु वेदवादिभिरेव कैश्चिदुक्तम्, नित्य एवाऽयं वेदः प्रजापतेः प्रथममार्षज्ञानेनाऽवबुद्धो भवतीति, तदपि सर्वज्ञवदेव निराकार्यमित्याह नित्येति । अनुच्चरितशब्दज्ञानमपि सर्वज्ञज्ञानवद्धर्माऽधर्मज्ञानवच्चाकारणकमेवेति । नन्वेतस्मिन्पक्षे वेदस्यैव धर्मे प्रामाण्याच्चोदनैवेत्यस्याऽविरोधात् किमिति तन्निराकरणमत आह नहीति । कृतकत्वाशङ्कया प्रामाण्योच्छेदनान्निराकार्योऽयं पक्ष इति ॥ १४३ ॥

सर्वदा चापि पुरुषाः प्रायेणाऽनृतवादिनः ।
यथाऽद्यत्वे न विस्रम्भस्तथाऽतीतार्थकीर्तने(१) ॥१४४॥
स्वप्नादिज्ञानवच्चापि प्रत्ययोऽस्यागमार्थयोः ।
भवेदिति सशङ्कानां प्रामाण्यं गम्यते कथम् ॥१४५॥
पुरुषातिशयश्चेष्टः सैव चाऽऽगमनित्यता ।
कल्पितं स्मरणं चास्य जन्मान्तरनिबन्धनम् ॥१४६॥
ग्राह्यत्वे चागमस्यैवं द्वेषोऽर्थग्रहणे वृथा ।
यो ह्यनुच्चारितं शब्दं गृह्णात्यर्थेऽस्य का कथा ॥१४७॥
पुमांस्तावत्स्वतन्त्रः स्यादर्थग्रहणवादिनाम् ।
आगमप्रतिभाने(२)तु पारतन्त्र्यं द्वयोरपि ॥ १४८ ॥

न च तद्वचनाद्विस्रम्भसम्भव । अद्यत्ववत्तदानीन्तनेऽपि काले पुरुषाणां प्रायेणाऽनृतवादित्वसम्भवादित्याह सर्वदेति ॥ १४४ ॥

किं चायमस्याऽऽगमप्रतिभासः स्वप्नादिवद्यादृच्छिको निर्निमित्तोऽप्रमाणं स्यादित्यपि शङ्कासम्भवान्न प्रामाण्यसिद्धिरित्याह स्वप्नादीति । अर्थग्रहणं तुल्यन्यायतया तस्यापि शङ्क्यमानत्वात् । तस्मान्निराकार्योऽयं पक्ष इति ॥ १४५ ॥

निराकरणं चानया दिशेति सर्वज्ञनिराकरणमार्गेण दर्शितम्, तद्विवृणोति पुरुषेति । अद्यतनानामदृष्टोऽतिशयः प्रजापतेः कल्पितः, अनुच्चरितशब्दाऽङ्गीकारात् तं च कल्पयित्वा पुनरागमनित्यता वृथैवाऽङ्गीकृतेति । यदि तु स्मृतिर्वेदस्य न ग्रहणं तत्राह कल्पितमिति । जन्मान्तराऽनुभवनिबन्धन स्मरणं निमित्ताऽसम्भवादेव कल्पितम् । कथ हि द्विपरार्द्धसङ्ख्याक प्रलयकालमतीत्यैतावान् ग्रन्थराशिर्मात्रयाऽप्यन्यूनाऽनतिरिक्तः स्मर्यतेति ॥ १४६ ॥

पुनरपि ग्रहणपक्षमेव दूषयति ग्राह्यत्वे इति । ग्राह्यत्वमागमस्येच्छतां शाक्यादिसमाश्रिते धर्माऽधर्मग्रहणे वृथैव प्रद्वेष इति । नन्वैन्द्रियकः शब्द, धर्मस्त्वतीन्द्रियः, इति कथ तुल्यत्वमत आह यो हीति । शब्दोऽप्यनुच्चरितोऽतीन्द्रिय एवेति शाक्यादिपक्षादपि पापीयानयं पक्ष इत्याह पुमानिति । तन्मते हि पुरुषस्य स्वातन्त्र्यात्तत्प्रत्ययादर्थनिश्चयो युक्तः । अस्मिंस्तु पक्षे पुरुषोऽप्यर्थनिश्चये वेदपरतन्त्रः सोऽपि स्वरूप-

(१) तथा कालान्तरेऽप्यभूदिति क्वचित् । (२) प्रतिभावे तु इति क्वचित् ।

अनेकपुरुषस्थत्वादेकत्रैव च जन्मनि।
ग्रहणस्मरणाद्वेदे न स्वातन्त्र्यं विहन्यते ॥ १४९ ॥
अन्यथाकरणे चास्य बहुभ्यः स्यान्निवारणम्।
एकस्य प्रतिभानं तु कृतकान्न विशिष्यते ॥ १५० ॥
अतश्च संप्रदाये च नैकः पुरुष इष्यते।
बहवः परतन्त्राः स्युः सर्वे ह्यद्यत्ववन्नराः ॥ १५१ ॥
एवं च कल्पयन्त्यन्ये यावदागमसिद्धये।
तावन्न कल्पयत्येतत् समस्तं जैमिनिः(१) परैः॥१५२॥
न हि दृष्टाधिकं किञ्चित्प्रामाण्ये तेन कल्प्यते।

सिद्धये तत्तन्त्र इति न कस्य चित्स्वातन्त्र्यमिति ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

ननु तवाऽपि पूर्वपूर्वपुरुषाऽधीनमुत्तरोत्तरेषां वेदस्य स्वरूपाऽवधारणमिति तुल्यं पारतन्त्र्यमत आह अनेकेति। एकपुरुषाधीनत्वे हि पारतन्त्र्य भवति। तत्र हि कृतकत्वाशङ्कया दृष्टत्वेऽपि यथावद् दृष्टो विप्लवो वा जात इति संशयान्न स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं सिध्यति। अनेकपुरुषस्थे तु वेदे नैष दोषो भवति। किं च जन्मान्तरानुभूतमतिदीर्घकालव्यवहितं स्मर्त्तुमशक्यं मन्यमाना नूनमयं कृत्वैव वेदं श्रद्धार्थं स्मृतमुपदिशतीति शङ्कमाना न विश्वस्युः। एकस्मिन्नेव तु जन्मनि बहुशोऽनुभूय स्मर्यमाणेऽयमपि दोषो न भवतीति न स्वातन्त्र्यहानिरिति ॥ १४९ ॥

अनेकपुरुषस्थत्वे को गुणोऽत आह अन्यथेति। एकेन विनाशितस्याऽन्यैर्बहुभिर्निवारणात्तत्पारतन्त्र्यं निवर्त्तत इति। एकस्य तु प्रतिभानं कृतकादविशिष्टमिति स्यादेव पारतन्त्र्यमित्याह एकस्येति ॥ १५० ॥

उपसंहरति अतश्चेति। पूर्वस्मिन् काले यथैकः कर्त्ता वेदानां नास्ति तथा संप्रदायप्रवर्त्तकोऽपि नैकः। किं त्वद्यत्ववदेव बहवः परतन्त्रा एवेति ॥ १५१ ॥

एवं तावत्सर्वज्ञकल्पना निष्प्रमाणिका प्रमाणविरुद्धा चेत्युक्तम्। एवं च यल्लौकायतिकैस्तेषामस्माकं च कल्पनातुल्यत्वमुक्तं तदनेककल्पनीयहानोपादानाभ्यामुक्तमिति सोपहासमाह एवमिति ॥ १५२ ॥

ननु जैमिनेरपि निष्प्रमाणिका प्रमाणविरुद्धा वाऽपौरुषेयत्वकल्पनाऽस्त्येवेति कथमतुल्यताऽत आह न हीति। दृष्टा ह्यद्यत्वे सर्वे पु-

---

(१) जैमिनि. परैरिति क्वचित् पाठः।

अप्रामाण्यनिमित्तेषु परस्याऽदृष्टकल्पना ॥ १५३ ॥
दृष्टप्रामाण्यबाधश्च नास्तिकस्य प्रसज्यते ।
उत्पन्ने सति विज्ञाने बलाद्बाधप्रकल्पना ॥ १५४॥
साधिते पुरुषाभावे निर्दोषज्ञानजन्मनः ।
प्रत्यक्षान्नास्तिकैर्वाच्यो विशेषश्चोदनाधियः॥१५५॥
उपदेशोऽन्यथा न स्यादतीन्द्रियनिबन्धनः ।
तस्य कर्त्ता न चेद् दृष्टः सोऽर्थ इत्यर्थकल्पना॥१५६॥
'यद्वाऽनुमानमेवेदमुपदेशित्वमुच्यते ।
दृष्टार्थपूर्वताव्याप्तं' व्यतिरेकोऽस्य नन्विति ॥ १५७ ॥

रुषाः पूर्वपूर्वेभ्यो वेदमवधारयन्तः न तु कर्त्तारः । अतः कालान्तरेऽपीदृगेवेत्यङ्गीकुर्वता न किंचिददृष्टं विरुद्धं वा कल्पितमिति । परेषां च स्वागमप्रामाण्यवद्वेदाऽप्रामाण्यार्थमप्यस्त्येवाऽदृष्टकल्पना दृष्टहानिश्च कर्त्तुस्तद्दोषाणां च कल्पनादवगतप्रामाण्यबाधाच्चेत्याह अप्रामाण्येति । नन्वस्त्येवाऽत्र पूर्वोक्तेनाऽनुमानगणेन बाध इति तदाश्रयणमदोषोऽत आह उत्पन्ने इति । प्रामाण्यं तावदौत्सर्गिकप्राप्तम् । अनुमानं तु तद्विरोधात्सप्रतिसाधनत्वाच्च न समर्थं तद्बाधितुम् । अतो विनैव प्रमाणेन स्वाच्छन्द्येन बाधः कल्प्यत इति ॥ १५३ ॥ १५४ ॥

यत्तूक्तं 'प्रमाणान्तरदृष्टं हि शब्दे' इति 'नात्मीयादन्यदीयाद्वेति च, तत्राह साधिते इति । प्रमाणान्तरैरविशेषादस्य न तत्तन्त्रत्वमिति ॥ १५५॥ "नन्वविदुषामुपदेशो नावकल्प्यते" इति भाष्यं(१) तस्यार्थमाह उपदेश इति । अर्थकल्पनार्थापत्तिः । इदं धर्मज्ञत्वे मनुबुद्धादीनां प्रमाणमुपन्यस्तमिति ॥ १५६ ॥

अनुमानं चेदमित्याह यद्वेति पादत्रयेण । अनुमीयते अमुनेत्यनुमानं लिङ्गमुपदेशित्वम् । तद्धि वैद्योपदेशादौ दृष्टार्थपूर्वतया व्याप्तमिति । नन्वविदुषामुपदेशाऽनुपपत्तिस्तत्रोक्ता, नोपदेशस्य विद्वत्तया व्याप्तिः, अतः कथमिदमनुमानमत आह व्यतिरेक इति । व्यतिरेकमुखेनेदमनुमानमुपन्यस्तमिति ॥ १५७ ॥

---

(१) नन्वविदुषामुपदेशो नावकल्प्यते । उपदिष्टवन्तश्च मन्वादयः । तस्मात् पुरुषा सन्तो विदितवन्तश्च । यथा चक्षुषा रूपमुपलभ्यते इति दर्शनादेवावगतम् । शा. भा. १-१-२

अन्यथाऽप्युपपन्नत्वं व्यामोहादिति कथ्यते ।
लिङ्गस्य व्यभिचारो वा बालवाक्ये निदर्शनात्(१)१५८
'वेदाज् ज्ञात्वोपदिष्टं चेदित्येवं सिद्धसाधनम् ।
वेदादपीत्यनेनोक्तं' मन्वादेश्चैतदिष्यते ॥ १५९ ॥
अन्यथा संविदानोऽपि विवक्षत्यन्यथा यतः ।
तस्मादेकान्ततो नास्ति पुंवाक्यात्तद्धियां गतिः ॥१६०॥

"उपदेशा हि व्यामोहादपि भवन्ती" ति परिहारभाष्यं(२) तस्यार्थमाह अन्यथेति । अर्थापत्तिपक्षे अन्यथाऽप्युपपत्तिः, अनुमाने त्वनैकान्तिकत्वं हेतोर्दूषणमुच्यते । बालोन्मत्तादीनामनवगतार्थेऽप्युपदेशदर्शनादिति ॥ १५८ ॥

"असति व्यामोहे वेदादपि भवन्ती" इति भाष्यं, तस्यार्थमाह वेदादिति पादत्रयेण । यदेतदुपदेशान्मूलं कल्पितं तत्तावत्प्रत्यक्षादिकं न सम्भवतीत्युक्तम् , यदि तु वेदाज्ज्ञात्वोपदिष्टमिति कल्प्यते ततः सिद्धसाधनम् । न ह्येव चोदनैवेत्यस्य विरोध इति । किमिदानीं बुद्धाद्यागमानामपि वेदमूलत्वमङ्गीक्रियते, नेत्याह मन्वादेरिति । उपदिष्टवन्तश्च मन्वादय इति बौद्धवादिनोक्तं ततस्तदभिप्रायमिदं सिद्धसाधनमिति ॥ १५९ ॥

एवं तावत्पुरुषवचनादर्थे निश्चयो जातः, प्रतिष्ठितश्च प्रत्यक्षादिनिश्चयवत्पश्चान्मूलदोषावगमेन बाध्यतइत्येवं बुद्धादिवचसामप्रामाण्यमुक्तम् । इदानीं मूलावधारणद्वारैव निश्चयप्रतिष्ठेति मूलाऽसम्भवे झटिति जातोऽपि निश्चयो द्रागेव विलीनोऽनुत्पन्नसमो भवति । अतो बुद्धादिवचसामसम्भवन्मूलानां प्रामाण्यसम्भावनाऽपि नैव भवति । वेदस्य तु मूलाऽनपेक्षित्वात्प्रतिष्ठितं प्रामाण्यमित्येतदुपपादयितुं भाष्यम्—"अपि च पौरुषेयाद्वचनादेवमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययो नैवमयमर्थ" इति । प्रत्ययोऽर्थे न प्रतितिष्ठतीति यावत् । तदिह पुरुषवचनाद्यन्मूलज्ञानावधारणमुक्तं तदाक्षिपति अन्यथेति । अनैकान्तिकत्वाच्च वाक्येन तद्विषयज्ञानावधारणं युक्तमिति ॥ १६० ॥

---

(१) बालवाक्ये निदर्शनात्, इति लि०पु०पा० । निदर्शना, इति पाठान्तरम् ।

(२) उच्यते । उपदेशा हि व्यामोहादपि भवन्ति । असति व्यामोहे वेदादपि भवन्ति। अपिच पौरुषेयाद्वचनादेवमय पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययो, नैवमयमर्थ इति । शा.१.१.२ ।

भ्रान्तस्याऽन्यविवक्षायामन्यद्वाक्यं च दृश्यते ।
यथाविवक्षमप्येतत्तस्मान्नैव प्रवर्तते ॥ १६१ ॥
वक्तृधीराप्तवाक्येषु गम्यतेऽन्यत्र विप्लुतिः ।
तेनोत्सर्गापवादाभ्यां वचसः शक्तिरुच्यते ॥१६२॥
पदार्थरचनाऽयत्तो वाक्यार्थप्रत्ययोद्भवः ।
विवक्षापूर्वविज्ञानवशाच्च रचनाकृतिः ॥ १६३ ॥
विवक्षान्तरयुक्ता हि कुर्वाणा रचनान्तरम् ।
आवापोद्वाप(१)भेदेन दृश्यन्तेऽर्थेषु मानवाः ॥ १६४ ॥
तेनाऽर्थप्रत्ययोत्पादे श्रोतुर्जातेऽपि वाक्यतः ।
ज्ञातो नूनमनेनेति वक्तुर्ज्ञाने मतिर्भवेत् ॥ १६५ ॥

किं च ज्ञानादपि वाक्यरचनस्य प्रत्यासन्ना विवक्षा । न च तन्मात्रमपि वाक्यात्कल्पयितु शक्यते किमुत ज्ञानमित्याह भ्रान्तस्येति ॥१६१॥

समाधत्ते वक्तृधीरिति । सामान्येनोक्तमप्येतद्वक्तृज्ञानावधारणमाप्तवाक्यविषयमेवेति। विप्लवते हि खल्वपीत्यादि(२)त्वनाप्तवाक्यविषयमित्याह अन्यत्रेति । विप्लुतिर्भ्रान्तिः संशयो वा । एवमाक्षेपं समाधाय भाष्यतात्पर्यं दर्शयति तेनेति । सामान्येन मूलज्ञानावधारणशक्तिमनाप्तवाक्ये चापवादं वदता पुरुषवचसां द्वेधा शक्तिर्दर्शिता ज्ञानद्वारेणाऽर्थे प्रामाण्यमप्रामाण्यं वेति ॥ १६२ ॥

कथं पुनरवाचकादेव वाक्याज्ज्ञानमवगम्यतेऽत आह पदार्थेति । नेदं शाब्दं ज्ञानावधारणं किं त्वानुमानिकम् । वाक्यार्थप्रत्ययो हि पदपदार्थरचनाधीनः, रचना च विवक्षाधीना, सा च ज्ञानाधीनेति ॥१६३॥

कथं पुनरवगम्यते विवक्षाधीना रचनेति, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्याह विवक्षान्तरेति । विवक्षान्तरयुक्ता हि रचनान्तरं कुर्वन्तो दृश्यन्ते, अतो विवक्षाधीना रचनेति । एवं परम्परया मूलज्ञानकार्यभूतं वाक्यरचनमिति ॥ १६४ ॥

ततस्तस्मिन्नानुमानिकी मतिर्युक्तेत्याह तेनेति ॥ १६५ ॥

---

(१) आवापोद्वारेति लि०पु०पा०

(२) विप्लवते हि खल्वपि कश्चित् पुरुषकृताद् वचनात् प्रत्ययः । नतु वेदवचनस्य मिथ्यात्वे किञ्चन प्रमाणमस्ति । शा. भा. १.१. २ ।

आप्तोक्तकारिणं कं चिदनुयुङ्क्ते नरं यदा ।
तदा च निर्दिशत्याप्तं स जानात्येतदित्यसौ ॥ १६६ ॥
तज्ज्ञानान्तरितत्वाच्च शब्दास्तावदुदासते ।
प्रामाण्यस्थापनं तु स्याद्वक्तृधीहेतुसम्भवात् ॥ १६७ ॥
अर्थे पूर्वप्रतीतेऽपि निश्चयो हि तदाश्रयः ।
तेनार्थज्ञानगम्यापि प्रामाण्ये सैव पूर्वभाक् ॥ १६८ ॥
अतोऽत्र पुंनिमित्तत्वादुपपन्ना मृषार्थता ।

कथं पुनरवगम्यते वक्तृज्ञानमुखेनार्थनिश्चयो न साक्षादित्यत आह आप्तोक्तेति । यदा ह्याप्तोक्तमनुतिष्ठन् कश्चित्केन चिदनुयुज्यते किमत्र ते प्रमाणमिति, तदाऽसावाप्तमेव निर्दिशति स तज्जानाति नाहमिति । तेनाऽवगच्छामो नूनमस्य तज्ज्ञानद्वाराऽर्थनिश्चय इति । नन्वेवमर्थमनवबोधयतः शब्दस्य वाचकत्वमेव न स्यात्, न चानवगतवाचकत्वानां लोके वेदेऽपि बोधकत्वं सम्भवतीति दूरापास्तं वेदप्रामाण्यं स्यात् ॥ १६६ ॥

कथं चानवगतेऽर्थे तद्विषयज्ञानानुमानमत आह तज्ज्ञानेति ॥ १६७ ॥

स्यादेवं यदि शब्दा नाऽर्थं प्रत्याययेयुः, ते तु श्रुतमात्रा एवार्थं प्रतीतिमाधायाऽपि तत्प्रतिष्ठाया वक्तृज्ञानान्तरितत्वाद्यावद्वक्तृज्ञानं नावगतं तावदुपजातस्याऽपि निश्चयस्याऽसत्समत्वादुदासीना इव भवन्ति । यदा तु वक्तृधीहेतुः सम्भावितो निश्चितश्च भवति तदा पूर्वसंजातमप्यर्थे प्रामाण्यं पुनः प्रतिष्ठाप्यते, तस्माददोषः । किं पुनः कारणमुपजातेऽप्यर्थनिश्चये वक्तृज्ञानप्रणाडी समाश्रीयतेऽत आह अर्थे इति । प्रथममुपजाते ऽपि वाक्यार्थप्रत्यये तस्य वाक्यस्य पुरुषबुद्धिप्रभवत्वात्तद्दोषेण दोषसम्भवात्पुनर्विचिकित्सा जायते, मूलज्ञानस्य तु सम्यक्त्वे विचिकित्सानिवृत्तौ निश्चयः प्रतिष्ठितो भवतीति युक्तं निश्चयस्य वक्तृज्ञानाश्रयत्वम् । एवं च यदुक्तमनवगतेऽर्थे कथं तद्विषयज्ञानानुमानमिति, तदपि परिहृतं भवतीति दर्शयति तेनेति । विशिष्टाऽर्थविषया वक्तृधीर्यद्यप्यर्थज्ञानगम्याऽर्थमवगम्यैवावगन्तव्येत्यर्थ एव पूर्वं गम्यते, तथापि प्रामाण्यनिश्चये सैव पूर्वभाक्, अर्थनिश्चयः पश्चादेव प्रतितिष्ठतीति ॥ १६८ ॥

तेन पुरुषवाक्येषु निमित्तपुरुषबुद्ध्यधीनं प्रामाण्यमिति । तदसम्भवाद् बुद्धादिवचसां मृषात्वमुपपन्नमित्याह अत इति ।

न तु स्यात्तत्स्वभावत्वं वेदे वक्तुरभावतः ॥ १६९ ॥
तद्बुद्ध्यन्तरयो नास्तीत्यर्थोऽर्थैश्च प्रतीयते ।
अतो न ज्ञानपूर्वत्वमपेक्ष्यं नोऽयथार्थता ॥ १७० ॥
अप्रमाणत्वसिद्धौ वा दृष्टान्तो य उदाहृतः ।
बुद्धादिवचनं तस्य साध्येनासङ्गतोच्यते ॥ १७१ ॥
तेषामपि हि यत्कार्यं पूर्वत्र प्रतिपादितम् ।
तत्र सम्यक्त्वमर्थे तु व्यापारो नैव विद्यते ॥१७२॥
स्वव्यापारातिरिक्तेऽर्थे वेदस्यापि मृषार्थता ।
पूर्वपक्षार्थवत्त्वेन प्रसक्ता सिद्धसाध्यता ॥ १७३ ॥
'अज्ञात्वैवमभिप्रायं कृतकाऽकृतकत्वयोः ।

वेदस्य तु वक्तुरभावान्नाय स्वभाव इत्याह न त्विति ॥ १६९ ॥

कस्तर्हि तस्य स्वभाव इत्याह तद्बुद्धीति । वक्तृबुद्ध्यन्तरायाऽभावात्पदार्थैरेव साक्षाद्वाक्यार्थः प्रतीयतइति । प्रकरणार्थमुपसंहरति अत इति । न वक्तृज्ञानपूर्वकत्वापेक्षं वेदप्रामाण्यं तदनपेक्षत्वादेव च न तदभावादयथार्थता । तदेवं "ननु अतथाभूतम्" इत्यत्र यत्पुंवचनसाधर्म्यादप्रामाण्यमुक्तं तदेवंपर्यन्तेन परिहृतमिति यथार्थत्वमिति । तदिदं "न तु वेदवचनस्ये"त्यनेन भाष्येणोक्तमिति ॥ १७० ॥

अन्यथा भाष्यार्थमाह अप्रमाणत्वेति । ये वक्तृज्ञान एव वाक्यस्य प्रामाण्यं नार्थे इति मन्यन्ते, तन्मतेनेदं भाष्यमप्रमाणत्वासिद्धौ दृष्टान्तस्य बुद्धादिवाक्यस्य साध्यवैकल्यं प्रतिपादयति ॥ १७१ ॥

साध्यवैकल्यमेव दर्शयति तेषामिति । पदार्थरचनायत्त इत्यादिना यत् पुंवचसां कार्यमनुमेयं वक्तृज्ञानं प्रतिपादितं, तत्र बुद्धादिवचनानामपि प्रामाण्यमस्त्येवेति साध्यवैकल्यम, अर्थे तु तेषां नास्त्येव व्यापार इति ॥ १७२ ॥

यदि तु यत्र व्यापारो नास्ति तत्रैवाऽप्रामाण्यं वेदस्यापि साध्यते, तेन न भविष्यति साध्यवैकल्यमिति, ततः सिद्धसाधनमित्याह स्वव्यापारेति ॥ १७३ ॥

ननु "सामान्यतोदृष्ट"मित्यादिभाष्य(१)मयुक्तं तत्पुरुषबुद्धिप्रभवम-

---

(१) ननु सामान्यतो दृष्ट पौरुषेय वचन वितथमुपलभ्य वचनसाम्यादिदमपि वितथमवगम्यते शा. भा. १. १ २ ।

सत्यमिथ्यात्वहेतूक्तिमात्रज्ञानात्परोऽब्रवीत् ॥१७४॥
ननु सामान्यतो दृष्टं 'नान्यत्वादित्यदूषणम् ।
एतस्मादेव दृष्टान्तो न हि पक्षे सपक्षता' ॥१७५॥
तस्मादयमभिप्रायो भाष्यकारस्य वर्ण्यते ।
'अभ्युपेत्यार्थविषयं वाक्यव्यापारमुच्यते ॥ १७६ ॥
यदि स्याद् व्यवधानेऽपि वाक्यार्थापेक्षयाऽनृतम् ।
दृष्टान्तो नृवचोऽत्रापि हेतुः साधारणो भवेत ॥१७७॥
सत्येष्वपि हि दृष्टैव पौरुषेयेषु वाक्यता' ।
अतीन्द्रियेऽपि किंचिद्धि सत्यं दृष्टं यदृच्छया ॥१७८॥

प्रमाणमिति वदना दोषनिमित्तं लौकिकस्याप्रामाण्यं न वाक्यत्वप्रयुक्तं दर्शितमत आह अज्ञात्वेति सपादेन। पुरुषदोषो मिथ्यात्वे तदभावश्च सम्यक्त्वे हेतुरनेनोक्त इत्येतावन्मात्रं ज्ञात्वा वाक्यत्वस्याऽप्रयोजकत्वाभिप्रायमजानन् भवतु तावद् येन केन चिद्धेतुना लौकिकस्याप्रामाण्यं तावताऽपि तत्प्रतिबद्धं वाक्यत्वं वेदस्यापि मिथ्यात्वमनुमापयतीति चोदयति। इतिशब्दश्चात्र द्रष्टव्य सामान्यतो दृष्टमित्यत्राऽब्रवीदिति। कृतकाकृतकत्वयोरिति स्वार्थे भावप्रत्यय इति। "नाऽन्यत्वात्" (शा० भा० १-१-२) इति परिहारभाष्यमाक्षिपति नाऽन्यत्वादिति पादत्रयेण । गुण एव हि प्रक्षसपक्षयोरन्यत्वं न दोष इति ॥ १७४ ॥ १७५ ॥

यस्मादेवं यथाश्रुतं भाष्यमनुपपन्नं तस्मादयं वक्ष्यमाणो भाष्याभिप्राय इत्याह तस्मादिति । तमेव दर्शयति अभ्युपेत्येति द्वयेन । ज्ञाने एव पुंवचसां प्रामाण्यं नार्थे तेषां व्यापारः, अतः साध्यविकलो दृष्टान्त इति तावदुक्तम्। अभ्युपेत्याप्यर्थविषयं व्यापारं दूषणान्तरमुच्यते । यदि ज्ञानव्यवधाने सत्यर्थापेक्षयैव दृष्टान्तस्तथाऽपि हेतोर्वाक्यत्वस्य सत्येष्वपि वैद्योपदेशेषु दृष्टत्वादनैकान्तिकत्वमिति । यदि त्वतीन्द्रियविषयत्वे सति वाक्यत्वादित्युच्यते, तथाप्यनैकान्तिकत्वमित्याह अतीन्द्रिये इति । केन चिदतीन्द्रियविषयमेव वाक्यमिन्द्रोऽस्तीति प्रयुक्तम् , अपरेण नास्तीति, तयोरन्यतरदवश्यमस्ति सत्यमिति। एतच्च सत्यत्वमात्राभिप्रायेणोक्तं न तु प्रामाण्याभिप्रायेण, द्वयोरपि मूलाभावेनाऽनिर्णायकत्वात्। अप्रामाण्ये साध्ये नास्त्यनैकान्तिकत्वम्, तत्र तु वक्ष्यमाणान्येवाऽप्रयोजकत्वसप्रतिसाधनत्वागमविरुद्धत्वान्येव दूषणानीति १७६-१७८

'नान्यत्वादिति चानेन परोक्तादन्यतोच्यते ।
अन्यो ह्येष तदाभासो' विपक्षं वान्यमब्रवीत् ॥१७९॥
यद्वाऽन्यस्माद्विसंवादान्मिथ्यात्वं तत्र न त्विह ।
विषयस्यापि चान्यत्वा(१)त्साधनासङ्गतैव सा ॥१८०॥
न ह्यन्यस्येति नैकस्मिन्मृषार्थेऽन्यमृषार्थता ।
विवक्षाया मृषार्थत्वे न च वाक्ये मृषार्थता ॥१८१॥
श्यामत्वे पुंस्त्ववच्चैतत्साधारण्ये निदर्शनम् ।

वर्णितेऽभिप्राये भाष्यं योजयति नान्यत्वादिति पादत्रयेण । परेण हि सामान्यतो दृष्टं वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातं ततोऽन्यदिदं तदाभासमनैकान्तिकहेतुत्वादिति । अस्मिन्नेव दूषणे भाष्यमन्यथा योजयति विपक्षमिति । सामान्यतो दृष्टस्य हि विपक्षो हेतुशून्यो भवति, अस्य विपक्षः सत्यवाक्यं हेतुयुक्तोऽन्य इति । अस्मिंश्च व्याख्याने न ह्यन्यस्येत्यादिभाष्य(२) सुगमम् । न ह्यनाप्तवाक्यस्य वैतथ्ये सत्याप्तवाक्यस्यापि वैतथ्यम् । अतोऽनैकान्तिकत्वमिति योजना ॥ १७९ ॥

व्याख्यान्तरमाह यद्वेति । अन्यदेव लौकिकस्य मिथ्यात्वे प्रयोजकं दुष्टत्वम्, वाक्यत्वं त्वप्रयोजकमिति । न ह्यन्यस्य दुष्टस्य मिथ्यात्वे सत्यदुष्टस्यापि मिथ्यात्वम्, न हि श्यामत्वहेतुयुक्तस्य देवदत्तस्य श्यामत्वेन तद्रहितस्य यज्ञदत्तस्याऽपि तद्भवति । व्याख्यान्तरमाह विषयस्येति । लौकिकस्य हि वक्तृज्ञानं विषयो नार्थः । तत्र च प्रमाणमेव तदिति तदेव साध्यवैकल्यं दृष्टान्तस्येति ॥ १८० ॥

"न ह्यन्यस्ये"ति भाष्यमनुभाष्याऽस्मिन् पक्षे योजयति न ह्यन्यस्येति। एतदेव विवृणोति विवक्षाया इति । एकं वाक्यलिङ्गकं विवक्षाविषयं ज्ञानविषयं वाऽनुमानम्, द्वितीयं तु विवक्षालिङ्गकमर्थविषयम् । तत्र द्वितीयस्य मिथ्यात्वेऽन्यस्य प्रथमस्यापि न मिथ्यात्वसिद्धिरिति "न हि देवदत्तस्ये"ति(३) सुगमम ॥ १८१ ॥

अनैकान्तिकपक्षे देवदत्तनिदर्शनस्यार्थमाह श्यामत्वे इति । न हि देव-

(१) चाप्तत्वादिति पाठान्तरम् ।

(२) न । अन्यत्वात् । न ह्यन्यस्य वितथभावेऽन्यस्य वैतथ्यं भवितुमर्हति, अन्यत्वादेव । शा० भा० १ १. २ ।

(३) नहि देवदत्तस्य श्यामत्वे यज्ञदत्तस्यापि श्यामत्वं भवितुमर्हति । शा०भा०१.१.२ ।

परोक्तेर्वापि दुष्टत्वाद्विकल्पसममुच्यते(१) ॥१८२॥
यद्वा प्रमाणमेवेदं सम्यक्केऽन्यत्वमुच्यते ।
विरुद्धाऽव्यभिचारित्वं बाधो वाऽप्यनुमानतः १८३॥
चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितैः ।
कारणैर्जन्यमानत्वाल्लिङ्गाप्तोक्त्यक्षबुद्धिवत् ॥ १८४ ॥
तथाऽनाप्तप्रणीतोक्तिजन्यत्वाद्बाधवर्जनात् ।
देशकालादिभेदेन चाप्तोक्तिप्रत्ययो यथा ॥ १८५ ॥
अकर्तृकत्व(२)सिद्ध्या च हेतुत्वं साधयिष्यते ।

दत्तस्य श्यामत्वे पुंस्त्वेऽनैकान्तिकत्वेन यज्ञदत्तस्यापि तद्भवतीति। नान्यत्वादित्यस्य व्याख्यानान्तरमाह परोक्तेरिति। परोक्त साधनमनिस्थूलदोषं न सम्यगुत्तरार्हमिति मत्वा विकल्पसमं जात्युत्तरमाह। साधनधर्मयुक्ते धर्मिणि धर्मान्तरविकल्पात्साध्यधर्मविकल्पापादनं विकल्पसमम्, वाक्यत्वे सत्यपि यथा किं चिल्लौकिकं किं चिच्च ततोऽन्यद्वैदिकमित्येव लौकिकवैदिकत्वे विकल्पेनावतिष्ठेते तथा किं चित्प्रमाणं किं चिच्चाऽप्रमाणं भविष्यति, न वाक्यत्वमनुसाहितमित्येतावता धर्मान्तराणामप्यनुसन्धानं भवतीति। न ह्यन्यस्येत्यादि चास्मिन्पक्षे सुगमम्॥

व्याख्यानान्तरमाह यद्वेति। सम्यक्त्वे प्रामाण्ये प्रमाणं लिङ्गमन्यत्वमुच्यते। तच्च यदि परोक्तेन साधनेन तुल्यबलं ततोऽस्य हेतोर्विरुद्धाऽव्यभिचारित्वम्। अथ प्रबलं ततोऽनुमानविरोधः प्रतिज्ञाया इति॥

तदेव प्रमाणं प्रयोगेण दर्शयति चोदनेति। प्रत्येकं लिङ्गादिभिर्बुद्धिशब्दः सम्बध्यते॥ १८४॥

अस्मिन्नेव साध्येऽन्ये द्वे प्रमाणे(३)दर्शयति तथेति। देशान्तरादौ बाधवर्जनादित्यन्वयः। भाष्यस्य चायमर्थः। न वितथं वैदिकं किं तु तथ्यमेव। कस्मात्? दोषयुक्तं बाधयुक्तं च यज्ज्ञानकारणं ततोऽन्यत्वात्। प्रत्यक्षादिवत्। अनाप्तवाक्याद्वाक्यान्तरत्वात्। आप्तवाक्यवदिति। न ह्यन्यस्य ज्ञानकारणस्य बाधितस्य दोषयुक्तस्य च वितथभावेऽन्यस्य तद्रहितस्य वैतथ्यं भवति, अन्यत्वादेवेति॥ १८५॥

नन्वसिद्धमेवाऽनाप्तप्रणीतत्वं दोषवर्जनं च वेदस्याऽनाप्तप्रणीत-

---

(१) सम उच्यते इति क. पा। (२) अकृत्रिमत्वेति लिखित पु पा.।
(३) सम्बध्यते। प्रयोगान्तरे द्वे इति पा०।

एवमाद्यवबुध्यार्थं नान्यत्वादित्यवोचत ॥ १८६ ॥
प्रत्यक्षस्त्विति दार्ढ्यं वा प्राथम्यं वापि लक्षयेत् ।
स्वरूपतः प्रमाणत्वं मिथ्यात्वं पररूपतः ॥ १८७ ॥
ज्ञानाभावश्च मिथ्यात्वं द्वयस्याऽसम्भवाद्यदि ।
प्रत्यक्षं तत्परेषां च सिद्धमस्याऽनुमानतः ॥ १८८ ॥
यथा च तव मिथ्यात्वं साधनं साधयेदिदम् ।
तथा च बाधकाधीनं मिथ्यात्वमपि साधयेत् ॥१८९॥
धर्म इत्युपसंहार्ये यच्छ्रेयस्करभाषणम् ।

त्वादित्यत आह अकर्तृकत्वेति। भाष्यार्थमुपसंहरति एवमिति । आदिशब्द श्चान्यस्यापि दोषस्योपसंग्रहार्थः। "अपि च पुरुषवचनसाधर्म्याद्वेदवचनं मिथ्येत्यनुमानम्, प्रत्यक्षस्तु वेदवचनेन प्रत्ययः। न चानुमानं प्रत्यक्षविरोधि प्रमाण भवति" इति भाष्यं(शा०भा०१-१-२) तदयुक्तम्, प्रत्यक्षशब्दो ह्यैन्द्रियकप्रत्ययवचनः । न च शाब्दस्यैन्द्रियकत्वमस्ति । यदि तु वचनविषयो यः श्रौत्रः प्रत्ययः तस्य प्रत्यक्षत्वमुच्यते। न च तद्वैतथ्यस्य बाधकम्, वन्ध्यासुतवचनस्यापि श्रौत्रत्वात् ॥ १८६ ॥

अथ वाचनिकमेव ज्ञानं प्रत्यक्षगम्यत्वाभिप्रायेण प्रत्यक्षमुच्यते घटः प्रत्यक्ष इतिवत्, तदप्ययुक्तम्। ज्ञानस्यानुमेयत्वादित्यत आह प्रत्यक्ष इति । ऐन्द्रियकज्ञानवचन एवाय प्रत्यक्षशब्दो वाचनिके ज्ञाने गुणवृत्त्या प्रयुक्तः। अस्ति हि तस्य दार्ढ्यमनुमानाच्च प्राथम्यं स्वतश्च प्रामाण्यं परतश्चाप्रामाण्यमिति प्रत्यक्षसादृश्यम् । तदनेनागमविरोध एव पूर्वोक्तः प्रतिज्ञायाः कथ्यत इति ॥ १८७ ॥

मुख्य एव वा प्रत्यक्षशब्द इत्याह ज्ञानाभाव इति। परेण ह्यप्रामाण्यमुक्तम् तच्च संशयविपर्ययात्मकं द्वयमपि नास्तीति प्रागेव स्थितम्। तद्यदि ज्ञानाभावरूपमुच्यते ततो भवतां प्रत्यक्षविरुद्धा प्रतिज्ञा भवति । भवन्मते ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वात्। अस्यैव हि केवलं मीमांसकस्य तदनुमेयं परेषां तु प्रत्यक्षमेवेति ॥ १८८ ॥

विशेषविरुद्धत्वं वा हेतोरनेन भाष्येणोच्यत इत्याह यथा चेति। बाधकाधीनेन हि मिथ्यात्वेन व्याप्तं वाक्यत्वं तादृशमेव साधयेत्। न च तद्वेदे शक्यं साधयितुम्। प्रत्यक्षो हि वेदोत्थापितः प्रत्ययः तद्वदेव न कदा चिद्बाध्यत इति। अस्मिन्पक्षे गौण एव प्रत्यक्षशब्द इति ॥१८९॥

"तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थः श्रेयस्कर" इति भाष्ये शब्दान्तरेणोप-

तद्धर्मपदवाच्यार्थनिरूपणविवक्षया ॥ १९० ॥
श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।
चोदनालक्षणैः साध्या तस्मात्तेष्वेव धर्मता ॥१९१॥
अन्यत् साध्यमदृष्ट्वैव यागादीननुतिष्ठतः ।
धार्मिकत्वसमाख्यानं तद्योगादिति गम्यते ॥१९२॥
'पश्वादीनि च धर्मस्य फलानीति व्यवस्थितम् ।
चित्रागोदोहनादीनां तान्युक्तानि फलानि च ॥१९३॥
तस्मात्तेष्वेव धर्मत्वं'(१) धर्माणीति च दर्शनात् ।

संहारस्याभिप्रायमाह धर्म इति । श्रेयस्करवाचित्व धर्मशब्दस्य निरूपयितुमेवमुपसंहृतमिति ॥ १९० ॥

"य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते" इति भाष्यं, तदनेन कस्य धर्मत्वमुक्तं तद्दर्शयति श्रेय इति । द्रव्यादीनां धर्मत्वमुक्तमनेनेति॥

कथ पुनर्यागादीनामेव धर्मशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य लोकप्रयोगं प्रमाणमुपदर्शयता भाष्यकारेणोक्त, "यो हि यागमनुतिष्ठति तं धार्मिक इति समाचक्षते" इति, तदयुक्तम् । यागानुष्ठाय्येव ह्यपूर्वान्तःकरणवृत्त्यादिकमप्यनुतिष्ठति, अतो यागयोगादेवात्र किं धार्मिकशब्दो नापूर्वादियोगादिति कथं विविच्यतेऽत आह अन्यदिति । लौकिका हि नापूर्वादिस्वरूपं जानन्ति, कथ तन्निमित्तं धार्मिकशब्दं प्रयुञ्जीरन्? यागादीनामेव श्रेयःसाधनत्व मत्वा तदभिप्रायेणैव तदनुष्ठायिनि धार्मिकशब्दं प्रयुञ्जते । अतो यागादीनामेव श्रेयःसाधनात्मनां धर्मशब्दाभिधेयत्वमिति निर्णीयते । न च शूद्रकृतस्य धर्मत्वप्रसङ्गः, श्रेयःसाधनत्वाऽभावादिति ॥ १९२ ॥

प्रसिद्ध्यन्तरमपि दर्शयति पश्वादीति सपादेन । पश्वादीनि हि धर्मफलत्वेन प्रसिद्धानि तेन येषां तानि फलानि ते धर्मा इति गम्यते । तानि च चित्रादीनां फलत्वेन चोदनातोऽवगतानीति चित्रादीनामेव धर्मत्वमिति । वैदिकादपि सामानाधिकरण्याद्यागादेरेव धर्मत्वमिति वदता भाष्यकारेणोदाहृतं "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्" (२)इति, तद्दर्शयति धर्माणीति । कथं तर्हि पुंलिङ्गैकवचनान्तेन य-

(१) एतेषु धर्मत्वमिति क्वचित् पा० ।

(२) न केवलं लोके,वेदेऽपि, 'यज्ञेनयज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' इति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समामनन्ति । शा० भा० १. १. २ ।

लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तो धर्मशब्दो निदर्शनम् ॥१९४॥
'अन्तःकरणवृत्तौ वा वासनायां च चेतसः ।
पुद्गलेषु च पुण्येषु नृगुणे(१)ऽपूर्वजन्मनि ॥ १९५ ॥
प्रयोगो धर्मशब्दस्य न दृष्टो' 'न च साधनम् ।
पुरुषार्थस्य ते ज्ञातुं शक्यन्ते चोदनादिभिः' ॥१९६॥
न च वस्त्वन्तरं शक्यमपूर्वं स्वर्गयागयोः ।
ज्ञातुं साधनभूतं वा साध्यं वा नाप्यतोऽन्यथा॥१९७॥
श्रुतसाधनसाध्यत्वत्यागेनाऽश्रुतकल्पना ।

शब्देन नपुंसकबहुवचनान्तस्य धर्मशब्दस्य सामानाधिकरण्यमत आह लिङ्गेति । तानीत्यत्र प्रातिपदिकं तावद्यज्ञवाच्येव। अन्यस्याऽप्रकृतत्वात् । तत्समानाधिकरणश्च धर्मशब्दः । ततः सोऽपि यज्ञविषय एव । लिङ्गसंख्ययोस्तु छान्दसत्वादसौ व्यत्यय इति ॥ १९३ ॥ १९४ ॥

एवं स्वमतेन धर्मपदस्यार्थमुक्त्वा मतान्तराणीदानीं दूषयति अन्तःकरणेति द्वाभ्यां पञ्चमपर्यन्तेन । सांख्या ह्यन्तःकरणस्य मनसो वृत्तिविशेषं यागाद्यनुष्ठानजन्यं धर्ममाहुः । शाक्यास्तु चेतसो ज्ञानस्य ज्ञानान्तरजन्यां वासनाम् । आर्हतास्तु कायारम्भकान् परमाणून् पुद्गलाख्यान् । वैशेषिकास्तु आत्मनो विशेषगुणम् । एकदेशिनस्त्वपूर्वम् । सर्वेषु च तेषु लोके धर्मशब्दप्रयोगो न दृष्ट इति न तेषां धर्मत्वमिति । यागाद्यनुष्ठानात्पूर्वं जन्म यस्य नास्ति तदपूर्वजन्मेति । किं च श्रेयःसाधनवचनो धर्मशब्दो लोके प्रसिद्धः, न चान्तःकरणवृत्त्यादीनां तत्साधनत्वं चोदनादिभिरवगम्यते । अतो न तेषां धर्मत्वमित्याह न चेति भि रन्तेन । आदिशब्देन बाह्यागमादीनां ग्रहणम् । तेष्वपि चैत्यवन्दनादीनामेव श्रेयःसाधनताऽवगम्यते, न वासनादीनामिति ॥ १९५ ॥ १९६ ।

मा नामाऽन्तःकरणवृत्त्यादीनां श्रेयः साधनत्वं विज्ञायि, अपूर्वस्य तु ज्ञायते, तेनाऽपूर्वं कृत्वा नान्यथेति वक्ष्यति । तस्मात्तस्य धर्मत्वं युक्तमत आह न चेति । नाऽपूर्वं नाम स्वतन्त्रं वस्त्वन्तरं स्वर्गयागयोः क्रमेण साधनभूतं साध्यभूतमन्यादृशं वा ज्ञायते ॥ १९७ ॥

कथमित्याह श्रुतेति । अस्याऽपूर्वस्य तादृप्ये साध्यसाधनरूपत्वे श्रुतस्य स्वर्गसाध्यत्वस्य यागसाधनत्वस्य च हानिः, अश्रुतस्य चा-

---

(१) नृगुणै· पूर्वेति पा० ।

प्रसज्येतास्य ताद्रूप्ये व्यतिरेके स्वरूपता ॥ १९८ ॥
तस्मात्फले प्रवृत्तस्य यागादेः शक्तिमात्रकम् ।
उत्पत्तौ वापि पश्वादेरपूर्वं न ततः पृथक् ॥ १९९ ॥
शक्तयः सर्वभावानां भावशब्दैर्विशेषतः(१) ।
नोपाख्यायन्त इत्येवं नापूर्वे धर्मशब्दता ॥ २०० ॥
पुरस्ताच्चोदनाशब्दो विधावेव व्यवस्थितः ।

ऽपूर्वसाध्यसाधनभावस्य कल्पनम् । अताद्रूप्ये तु स्वरूपमेवाऽपूर्वस्य न स्यान्निष्प्रमाणकत्वादिति ॥ १९८ ॥

किमिदानीं नास्त्येवाऽपूर्वमत आह तस्मादिति । फलं साधयितुमभिप्रवृत्तस्य यागादेः शक्तिमात्रमुत्पत्तौ वा प्रवृत्तस्य पश्वादेः फलस्य सूक्ष्मावस्था शक्तिरङ्कुरस्थानीयाऽपूर्वं न ततः पृथग्भूतं वस्त्वन्तरम् । एतच्चापूर्वाधिकरणे (२)स्पष्टं वक्ष्यति ॥ १९९ ॥

तथापि किं धर्मशब्दवाच्यं न भवत्यत आह शक्तय इति । उक्तं तावल्लोकप्रयोगाभावान्न तस्य धर्मशब्दवाच्यत्वमिति । किं च सर्वपदार्थानामेव शक्तयः साधारणैरेव शक्तिसामर्थ्यादिपदैरभिधीयन्ते । न च धर्मशब्दः शक्तिमात्रवचनः अग्न्यादिशक्तावप्रयोगात् । अतो यागादेः श्रेयःसाधनस्य या शक्तिः सा तद्विशिष्टाभिधेया स्यात् । न च शक्तीनां भावविशिष्टानामभिधानं क्व चिद् दृष्टम् । विशेषत इति विशेषणं कृत्वेति ल्यब्लोपे पञ्चमी । भावशब्दैर्विशेषिता इति क्वचित्पाठः । न चाऽनभिधाय श्रेयःसाधनं तद्विशिष्टा शक्तिरभिधातुं शक्यते । तदभिधाने च न शक्तिं यावदभिधा गन्तुमर्हति । तस्माद्यागादिरेव धर्मो नाऽपूर्वमिति ॥ २०० ॥

"उभयमिह चोदनया लक्ष्यत" इत्यादिभाष्य (३)मर्थशब्दप्रयोजनकथनार्थं, तदाक्षिपति पुरस्तादिति । क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं चोदनेति

(१) विशेषिता इति लि पु० पा० ।

(२) चोदनेत्यपूर्वं ब्रूम । अपूर्वं पुनरस्ति, यत आरम्भः शिष्यते, स्वर्गकामो यजेतेति । इतरथा हि विधानमनर्थकं स्यात् भङ्गित्वाद्यागस्य । यद्यन्यदनुत्पाद्य यागो विनश्येत्, फलमसति निमित्ते न स्यात् । तस्मादुत्पादयति इति शा० भा० २-१-५ ।

(३) उभयमिह चोदनया लक्ष्यतेऽर्थोऽनर्थश्च । कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय, ज्योतिष्टोमादिः । कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय, श्येनो वज्र इषुरित्येवमादिः । तत्र अनर्थो धर्म उक्तो माभूदिति अर्थग्रहणम् । शा० भा० १-१-२ ।

न च तल्लक्षणा हिंसा प्रत्युदाहरणं कथम् ॥ २०१ ॥
चोदनालक्षणो यश्च श्येनादिरिह गम्यते ।
निषेधाभावतस्तस्य कथं ब्रूयादनर्थताम् ॥ २०२ ॥
यद्यपि स्याद्विधिस्पृष्टे निषेधो नैव तादृशः ।
विज्ञायते ह्यनर्थत्वं षोडशिग्रहणादिवत् ॥ २०३ ॥
चोदनालक्षणत्वोक्त्या निषिद्धत्वं विरुध्यते(१) ।

वदता क्रियाविधावेव चोदनाशब्दो व्यवस्थापितः । तेन नाऽनर्थस्य हिंसासुरापानादेश्चोदनालक्षणत्वम् । निषेधेषु हि यदि तावन्निवारणं नाम विधेरर्थान्तरं वाक्यार्थः, यदि वा नञर्थविधिरुभयथाऽपि क्रियाविधित्वाभावान्न निषेधलक्षणस्याऽनर्थस्य चोदनालक्षणत्वम् । अतल्लक्षणस्य च ह्यङ्गविकलत्वाच्चोदनालक्षणशब्देनैव तद्व्यावृत्तिसिद्धेर्नार्थग्रहणप्रत्युदाहरणत्वम् । तस्मादुभयं चोदनालक्षणमित्येतत्तावदयुक्तम् ॥ २०१ ॥

यदपि "कोऽनर्थ" इति पृष्ट्वाऽनर्थोदाहरणत्वेन श्येनादिकमुपन्यस्तं तदाक्षिपति चोदनेति । विधेयत्वेन श्येनादेर्निषेधाभावान्नानर्थत्वमिति । एवं वा श्लोकद्वयमिदं व्याख्येयम् । अनर्थः श्येनादिः चोदनालक्षण इत्यत्र विकल्प्य दूषणमुच्यते । श्येनग्रहणं यदि लक्षणया फलपरं ततस्तत्फलं हिंसा चोदनालक्षणत्वाभावादुभयाङ्गविकलं न प्रत्युदाहरणम् । अथ श्येनस्वरूपपरं तदप्यनर्थत्वाभावादुभयाङ्गयुक्तं न प्रत्युदाहरणमिति ॥ २०२ ॥

ननु विधेयस्यापि श्येनादेः षोडशिग्रहणादिवत्सम्भवत्येव निषेधोऽत आह यद्यपीति । अनन्यगोचरो हि निषेधो विधिविषयमास्कन्दति; सामान्यविषयो हिंसानिषेधो विशेषविहिते श्येनादौ न प्रवर्तत एव । अथापि प्रवर्तेत तथापि विहितनिषिद्धस्य षोडशिवदेव नाऽनर्थत्वमिति ॥ २०३ ॥

यदपि "कथं पुनरसावनर्थ" इति पृष्ट्वा "हिंसा च प्रतिषिद्धा" (२)

(१) चोदनालक्षण चोक्त्वा निषिद्धत्वाद्विरुध्यते इति मु० पु० पा० ।

(२) कथं पुनरसावनर्थः ? हिंसा हि सा, हिंसा च प्रतिषिद्धेति । कथं पुनरनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यते ? उच्यते । नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्ते । यो हि हिंसितुमिच्छेत्, तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेशः । श्येनेनाभिचरन्यजेतेति हि समामनन्ति । न अभिचरितव्यमिति शा० भा० १. १. २ ।

श्येनादावुपदिष्टे च हिंसा हीति न युज्यते ॥२०४॥
हिंसा हि फलमेतेषां भिन्ना तेभ्यः स्वरूपतः ।
सा हि प्राणवियोगात्मा श्येनस्तत्राऽसिवत्पृथक् २०५
उपदेशाभिधानं च नाऽविधेयेऽवकल्पते ।
श्येनादेरविधाने च कस्यान्यस्य विधेयता ॥२०६॥
'सर्वत्रावस्थितो(१) न्यायो भावनांशद्वये विधिः ।
स बाध्येते'ह ये चामी ज्योतिष्टोमादयो मताः ॥२०७॥

इत्युक्तं तदप्याक्षिपति चोदनेति ॥ २०४ ॥

किमिति न युज्यते श्येन एव हि हिंसाऽत आह हिंसेति । कथं भिन्नेत्यत आह सा हीति । प्राणवियोगः प्राणानां वियोजनं प्राणवियोगभावनेति यावत् । तस्यां चासिवदेव श्येनयागो धात्वर्थः करणम् , तस्य तु फलं प्राणवियोगभावना हिंसा श्येनादेर्भिन्नैवेति ॥ २०५ ॥

यदपि "कथं पुनरनर्थः कर्त्तव्यतयोपदिश्यत" इति पृष्ट्वा "नैव श्येनादयः कर्त्तव्यतया विज्ञायन्त" इति तेषामविधेयत्वमुक्त्वा पुन "यो हि हिंसितुमिच्छेत्तस्याऽयमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेशः श्येनेनाभिचरन्यजेत" इति कर्मवाचिन्या षष्ठ्या तेषामुपदेश्यत्वं विधेयत्वमुक्तं, तदपि व्याहतमित्याह उपदेशेति । "नैव श्येनादय" इत्येतदपि विधेयत्वनिराकरणमयुक्तमित्याह श्येनादेरिति । फलं तावत्सर्वत्राऽविधेयं तद्यदि फलसाधनस्याऽपि श्येनादेरविधेयत्वं तदा न किंचिद्विधेयमवशिष्येत । इतिकर्त्तव्यतांशो विधीयतइति चेत् , न । अविशेषात् । यथैव हि साधनं साधनत्वेनोपदिश्यमानमप्यविधेयं तथैवेतिकर्त्तव्यता करणोपकारकत्वेनोपदिश्यमानाऽप्यविधेया स्यात् । यथा च साधने फलरागात्प्रवृत्ति तथेतिकर्त्तव्यतायामपि । तदभावे फलाऽनुत्पत्तेरित्यलम् ॥२०६॥

स्थितसिद्धान्तहानिश्च श्येनादीनामविधेयत्वे स्यादित्याह सर्वत्रेति तान्तेन । किं चैवं सति "कोऽर्थो यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादि" रिति भाष्ये ये धर्मत्वेन संमतास्तेऽपि न धर्माः स्युः, अधर्मत्वमेव तेषामपि स्यात् । तेऽपि हि साधनत्वेनोपदिश्यमानत्वादविधेयाः । अग्नीषोमीयादिहिंसाङ्गत्वाच्च तेनांशेन निषेधावतारादधर्मत्वं स्यादित्याह इहेति । किं च विध्यभावे श्येनादीनां तदङ्गानां च फलाङ्गत्वं तत्साधनाङ्गत्वं च न स्यात् समानपदोपात्तधात्वर्थाऽवरुद्धाया भावनायाः समी-

---

(१) अवसित इति क्वचित् पा० ।

धर्मत्वेन न तेऽपि स्युर्हिंसासाधनका हि ते ।
न चाविधीयमानस्य फलतत्साधनाङ्गता ॥२०८॥
साधनत्वेन(१) विहितं न चाऽविहितमुच्यते ।
साध्यत्वेन विधानन्तु नैवेष्टं लोकवेदयोः ॥२०९॥
तेनैवमर्थशब्दस्य प्रयोजनमिहोच्यते ।
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा या शब्दश्रवणेन धीः ॥२१०॥
सा चोदनेति सामान्यं लक्षणं हृदये स्थितम् ।
प्रवर्तकगृहीतेस्तु(२)स्यादुदाहरणार्थता ॥ २११ ॥
तात्पर्ये ह्यर्थशब्दस्य नेयं व्याख्योपपद्यते ।
अर्थग्रहणलभ्यं वा तत्प्रवर्तकभाषणम् ॥ २१२ ॥
धर्मे प्रमाणभूताया्स्तद्वा लक्षणमुक्तवान् ।

हितसाध्यापेक्षत्वाभावादित्याह न चेति ॥ २०७-२०८ ॥

स्यादेतत् । नैव "श्येनादयः कर्त्तव्यतया विज्ञायन्त" इति कृत्यप्रत्ययोगात्साध्यतया विधानं वार्यते, साधनतया तु विधानमनुज्ञायत एवाऽतो न विरोधो न च समीहितसाधनत्वहानिरिति, तत्राह साधनत्वेनेति । एवमपि तावद्विहितमेव विहितं चेन्निषेधाऽगोचरत्वान्नानर्थत्वेन प्रत्युदाहर्त्तुं युक्तमिति । किं च साधनत्वेनैव सर्वं विधेयं विधीयते । साध्यांशस्य क्वचिदपि विधानाऽभावादित्याह साध्यत्वेनेति ॥ २०९ ॥

एवमाक्षिप्तं भाष्यं समाधत्ते तेनेति । यस्मादेवं यथाश्रुतं भाष्यमनुपपन्नं तस्मादेवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाऽर्थशब्दस्य प्रयोजनमिह भाष्ये कथितं न यथाश्रुतेनेति । तमेव प्रकारं दर्शयितुमुपक्रमते प्रवृत्ताविति । प्रवर्त्तकं निवर्तकं च वाक्यं चोदना, न केवलं प्रवर्त्तकमेव धीग्रहणं ज्ञानस्याऽपि चोदनात्वसम्भवात् । तच्च प्रागेवाऽस्माभिर्दर्शितमिति भवत्युभयं चोदना । कथं तर्हि प्रवर्त्तकं चोदनेति भाष्यमत आह प्रवर्त्तकेति ॥ २१० ॥ २११ ॥

किमित्येवं भवतीत्याह तात्पर्ये हीति । प्रवर्त्तकैकपरत्वे सति येयमर्थशब्दस्यानर्थनिवृत्तिपरत्वव्याख्या सा न युज्येतेति । अर्थशब्दसाहितस्य वा चोदनाशब्दस्य तत्प्रवर्त्तकवचनत्वमुक्तमित्याह अर्थेति ॥२१२॥

व्याख्यानान्तरमाह धर्म इति । यदा चोभयमपि चोदना तदा तयैव

(१) साधकत्वेनेति लि० पु० पा० । (२) गृहीतैस्तु इति लि० पु० पा० ।

एवं सति विधिभ्यः स्याद्विधेयार्थावधारणम् ॥२१३॥
निषेधेभ्यो निषेध्यानामनर्थत्वेन निर्णयः।
तेनार्थग्रहणेनोक्ता विधेयस्येह धर्मता ॥ २१४ ॥
निषेध्यानामनर्थत्वमर्थसिद्धं न सूत्रितम्।
तस्मादुभयमित्यत्र विधेयप्रतिषेधयोः ॥ २१५ ॥
यागादिब्रह्महत्यादिवर्गयोः स्यान्निदर्शनम्।
श्येनादीनां विधेयत्वादिष्टस्यापि च साधनात् ॥२१६॥
उपचारादनर्थत्वं फलद्वारेण वर्ण्यते।
प्रतिषिद्धा हि सेत्यत्र स्फुटमेतत्करिष्यते ॥ २१७ ॥
हिंसा हीति च यच्चापि ब्रूते नाभिचरेदिति।
श्येनादीनां स्वरूपे तु नोत्तरग्रन्थसङ्गतिः ॥ २१८ ॥
विहितत्वान्निषेधस्य प्रवृत्तिस्तेषु दुर्लभा।

विधिरूपया विधेयानामर्थत्वं निषेधरूपया च निषेध्यानामनर्थत्वं लक्ष्यते, ततो युक्तमर्थानर्थयोः चोदनालक्षणत्वमित्याह एवं सतीति ॥ २१३ ॥

सति चोभयोस्तल्लक्षणत्वे निषेध्यस्याऽनर्थस्य धर्मत्वव्यावर्त्तनेन विधेयस्यैवार्थस्य धर्मत्वं वक्तुमर्थवदेवार्थग्रहणमित्याह तेनेति ॥ २१४ ॥

नन्वधर्मोऽपि हानाय जिज्ञासितव्यः, अतस्तत्स्वरूपमपि वक्तव्यमत आह निषेध्यानामिति। धर्मविपरीतो ह्यधर्मः। ततोऽर्थस्य धर्मत्वे सूत्रिते तद्विपरीतस्याऽनर्थस्य निषेध्यस्याऽधर्मत्वमर्थासिद्धत्वान्न सूत्रितमिति। एव चोभयं चोदनालक्षणमिति भाष्यं विधेयनिषेध्याभिप्रायमित्याह तस्मादिति। यत्तु श्येनोदाहरणमयुक्तं विहितत्वेनानर्थत्वाऽभावादित्युक्तं तत्राह श्येनादीनामिति। विहितत्वादभिलाषिततमस्य च शत्रुवधस्य साध्यमानत्वान्न स्वरूपेणानर्थत्वं श्येनादीनां सम्भवतीति फलगतमनर्थत्वं श्येनादावुपचर्यते, श्येनशब्देन वा फलं लक्षयित्वा मुख्यवध एवानर्थत्वमुच्यत इति।

भाष्यकारेणैव श्येनफलाभिप्रायमेवेदमनर्थत्वं न श्येनस्वरूपाभिप्रायमिति विस्पष्टीकृतमित्याह प्रतिषिद्धा हीति ॥ २१५-२१७ ॥

कथमेभिर्भाष्यैरिदं विस्पष्टीकृतमित्याह श्येनादीनामिति ॥ २१८ ॥

कथमुत्तरेषां "हिंसा हि" इत्यादिग्रन्थानामसंगतिरित्याह विहितत्वा-

यदा तु चोदनाशब्दो विधावेव व्यवस्थितः ॥२१९॥
तदोभयादिको ग्रन्थः साध्यसाधनसंश्रितः ।
'साध्यसाधनसम्बन्धे विधिना प्रतिपादिते ॥२२०॥
लक्ष्यमाणत्वमुभयो'र्द्विविधं च फलं क्रतोः ।
'स्वर्गादि(१) प्राप्यते तत्र प्रतिषेधाऽनातिक्रमात्॥२२१॥
अतिक्रमेण हिंसादि' शास्त्रान्तरनिरीक्षया(२) ।
फलांशे भावनायाश्च प्रत्ययो न विधायकः ॥२२२॥
वक्ष्यते जैमिनिश्चाह 'तस्य लिप्सार्थलक्षणा ।' ।

दिति । निषेधग्रहणमुपलक्षणं(३) विहिते श्येनादिस्वरूपेऽनर्थत्वेन प्रतिज्ञाते निषिद्धत्वाऽनुपपत्ति, यागस्वरूपे हिंसात्वानुपपत्तिः । नाभिचरितव्यमिति वाऽभिचारस्य श्येनफलस्याऽविधेयत्वेन निषेधविषयत्वं समर्थयता फलमेव पूर्वमनर्थत्वेनोदाहृतमिति दर्शयति । श्येनादिस्वरूपे तदपि न संगच्छेतेति ।

तदेवं निषेधस्यापि विधिव(४)चोदनात्वादुभयं चोदनालक्षणमिति भाष्यं विधेयनिषेध्याभिप्रायं व्याख्यातम् । अस्तु वा विधिरेव चोदना तथापि शक्यमेव कथं चिद्भाष्यं नेतुमित्याह यदेति । ननु साध्यस्याऽविधेयत्वात्कथं चोदनालक्षणत्वमत आह साध्येति पादत्रयेण । यथैव हि साधनसाधन साधनरूपेण चोदनालक्षणं तथैव फलमपि स्वर्गादि साध्यरूपेण चोदनालक्षणमेवेति । अर्थोऽनर्थ इत्येतत्तु फलद्वैविध्याभिप्रायमित्याह द्विविधमिति । कथं द्विविधमित्याह स्वर्गादीति पादत्रयेण । स्वर्गादिरनिषिद्धत्वादर्थो हिंसादिस्तु निषिद्धत्वादनर्थ इति । कथं निषेधोऽत आह शास्त्रान्तरेति । न हिंस्यादिति शास्त्रान्तरेण निषिद्धत्वादिति । ननु चाऽभिचारविधिना विहिता हिंसा कथं निषिध्येताऽत आह फलांशे इति । वक्ष्यति हि फलस्याऽविधेयत्व "(५)मुद्देशाच्च फलत्वेने" त्यत्र श्लोके । तथा भाष्यकारोऽपि "जानात्येवासौ मयैतत्कर्त्तव्यम् उपायं तु न वेदे"ति । जैमिनिश्च "त(६)स्य लिप्सार्थलक्षणे"

(१) स्वर्गो हीति लि० पु० पा० । (२) विवक्षयेति लि० पु० पा० ।
(३) विहितत्वान्निषिद्धत्वानुपपत्तिरिति पा० ।
(४) चोदनालक्षणत्वादिति पा० । (५) श्लो वा. चोदना सू० श्लो० २६५ ।
(६) यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्सार्थलक्षणाऽविभक्तत्वात् जै० सू० ४-१-२ ।

तेन सामान्यतः प्राप्तो विधिना न निवारितः ॥२२३॥
फलांशोपनिपातिन्या हिंसायाः प्रतिषेधकः ।
अनर्थप्राप्तिहेतुत्वं बोधयते तत्र, यद्यपि ॥ २२४ ॥
श्येनस्वरूपं नाऽनर्थस्तत्फलस्य त्वनर्थता ।
परस्तूभयमित्यादेः फलस्यापि विधेयताम् ॥२२५॥
भावनान्तर्गतत्वाद्वा मत्वाऽनर्थत्वमाक्षिपत् ।
नैवेत्येनावता चास्य विधेयत्वनिराक्रिया ॥२२६॥
किं विधेयमिदानीं स्यादाह श्येनादयस्त्विति ।

ति । यत एवाविधेयं फलमत एव सामान्यतः प्राप्तो निषेधः फलांशे ऽभिचारविधिना न वार्यत इत्याह तेनेति ॥ २१९ ॥ २२३ ॥

एवमभिचारविधिगोचरे प्रविशन्नपि निषेधो न श्येनस्वरूपस्याऽनर्थत्वं बोधयति, किं तु तत्फलस्यैवेत्याह अनर्थेति । भाष्यं चैवं योजनीयम् , उभयं चोदनया लक्ष्यते साध्यं साधनं च । साध्यमपि द्विविधमर्थोऽनर्थश्च । कोऽर्थ इत्यत्राऽर्थशब्दः साधनलक्षणार्थः । अर्थात्मकस्य फलस्य साधकमित्यर्थः । यो ज्योतिष्टोमादिः । कोऽनर्थ इति फलस्वरूपाभिप्रायमेव । यः श्येनादिः फलमित्यर्थः । तत्राऽनर्थस्य हिंसादेर्धर्मत्वव्यावर्त्तनेन ज्योतिष्टोमादेर्धर्मत्वं वक्तुमर्थग्रहणमिति । एवं चार्थात्मकफलसाधनस्य धर्मत्वमनर्थस्य च हिंसादेरधर्मत्वमुक्तम् । अनर्थात्मकफलसाधनस्य श्येनादेरुभयं नोक्तम् । अतोऽसौ न धर्मो नापि स्वरूपेणाऽधर्म इति सिद्धं भवति । तथा च वक्ष्यति "अतः स्वतो न धर्मत्वं श्येनादेर्नाप्यधर्मता" इति । "कथ पुनरनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यत" इति चोद्यमयुक्तं फल ह्यनर्थत्वेनोदाहृतं तच्चाऽविधेयत्वान्नैव कर्त्तव्यतयोपदिश्यतेऽत आह पर इति । फलस्याऽविधेयत्वमजानन्नुभयमित्यादिना फलस्याऽपि चोदनालक्षणत्वाभिधानात् भावनांशत्वाद्वा तद्विधाने इतरांशवत्फलस्यापि विधेयत्वादनर्थत्वमाक्षिपदिति ।

"नैव श्येनादयः कर्त्तव्या" इति परिहारभाष्यमनुपपन्नम् , फलस्य विधेयत्वे चोदिते श्येनस्य निवारणमसंगतमयुक्तं च श्येनस्य विधेयत्वाभिधानात् , अतो भित्त्वा व्याचष्टे नैवेति । अस्याऽनर्थस्य विधेयत्वनिराक्रिया, नैवानर्थः कर्त्तव्यतयोपदिश्यत इति भाष्यार्थः ॥२२४–२२६॥

किं तर्हि विधेयमित्यत उत्तरं श्येनादय इति भाष्यमित्याह किमिति । यश्चायं तव्यप्रत्ययः प्रश्नग्रन्थे पठितः परिहारग्रन्थे चा

'प्रश्नापाकरणे चात्र तथ्यो विधिविवक्षया ॥२२७॥
प्रयुक्तो न तु साध्येऽर्थे' द्वयेऽप्यनुपयोगतः ।
अनर्थस्यापि साध्यत्वमविधेयस्य हीष्यते ॥२२८॥
साध्यत्वरहिते चेष्टा विधेये नित्यमर्थता ।
शतुश्च लक्षणार्थत्वं तेषां चाप्युपदेशनम् ॥ २२९ ॥
ब्रुवन् स्फुटीकरोतीष्टमुपदेशो हि नान्यथा ।
विधित्वमादिशब्दात्स्यादितिकर्तव्यतास्वपि ॥२३०॥
तस्मात्फलांशे या हिंसा वैदिकी सा निषिध्यते ।

ऽनुषक्तः स विधेयत्वाभिप्रायो न साध्यत्वाभिप्राय इत्याह प्रश्नेति । पादत्रयेण । प्रश्नश्चापाकरणं च प्रश्नापाकरणं समाहारद्वन्द्व इति । कथं न साध्यार्थ इत्यत आह द्वयेऽपीति । अनर्थत्वाक्षेपो हि चोद्यम्, तत्समर्थनं च परिहारः । न चोभयत्रापि यथाक्रमं साध्यत्वं तन्निराकरणं चोपयुज्यत इति । कथं नोपयुज्यतेऽत आह अनर्थस्यापीति । सुरापानादेरनर्थस्यापि साध्यत्वदर्शनान्न साध्यत्वमनर्थत्वाक्षेपायोपयुज्यते चोद्यवादिनो, विधेयत्वमेव त्वनर्थविरोधित्वादुपयुज्यते । एवमसाध्यस्यापि गोदोहनादेर्विधेयस्याऽर्थत्वदर्शनाद्विधेयत्वनिराकरणमेवाऽनर्थत्वं समर्थ्यमानस्य परिहारवादिन उपयुज्यते, न सा(१)ध्यत्वनिराकरणमिति ॥ २२७-२२८ ॥

यच्चेदं नैवेत्येतावताऽनर्थस्य विधानं निराक्रियत इत्युक्तं तद्भाष्यकारेणैव स्फुटीकृतमित्याह शतुरिति । "श्येनेनाऽभिचरन्यजेतेति हि समामनन्ति" इति लक्षणे शतुर्वृत्तिं दर्शयंल्लक्षणस्य प्रसिद्धत्वादविधेयत्वमभिचारस्य दर्शयति । तथा "तेषामुपदेश" इति श्येनादीनामुपदेश्यत्वं दर्शयति । तेन फलस्यैव पूर्वग्रन्थे विधेयत्वं निराकर्त्तुमिष्टं न श्येनादीनामिति स्फुटयति । न ह्यविधेयानामुपदेशोपपत्तिः, विध्युपदेशशब्दयोः पर्यायत्वादिति । श्येनादय इत्यादिशब्दार्थमाह विधित्वमिति । विधिशक्तिरित्यर्थः। तेनांशद्वयगतैव हिंसा निषेधस्याऽविषयः॥२२९-२३०॥

फलांशस्य त्वविधेयत्वान्निषेधगोचरोऽनर्थ एवेत्युपपन्नं प्रत्युदाहरणमित्युपसंहरति तस्मादिति । केचित्तु साधनेतिकर्त्तव्यतांशस्थाऽपि

---

(१) साध्यनिराकरणमिति पा० ।

अंशद्वये तु या नाम तन्निषेधाभिधायिनाम् ॥२३१॥
अविशेषेण यच्छास्त्रं शिरोवदिति चोत्तरम् ।
निषेधेनाऽनवष्टब्धे विषये न ह्यनर्थता ॥ २३२ ॥
प्रत्यक्षादेरशक्यत्वात्कल्प्यते निष्प्रमाणिका ।
न हि हिंसाद्यनुष्ठाने तदानीं दोषदर्शनम् ॥ २३३ ॥
बाह्येऽपि विचिकित्सा तु शास्त्रादेवोपजायते ।
'हिंस्यमानस्य दुःखित्वं दृश्यते यन्न तावता ॥२३४॥
कर्तुर्दुःखानुमानं स्या'त्तदानीं तद्विपर्ययः ।
विषयेऽस्याः फलं यादृक् प्रेत्य कर्तुस्तथाविधम् ॥२३५॥

हिंसा निषिध्यतेऽतोऽनर्थ इति मन्यन्ते तान्निराकरोति अंशद्वये इति । "अविशेषेण यच्छास्त्र" (१)मित्यत्र "वचनाद्वा शिरोवत्" (२)इत्यत्र च सामान्यस्याहवनीयविधेः शवस्पर्शनिषेधस्य च विशेषेण वर्त्महोमविधिना पुरुषशीर्षोपधानविधिना च बाधो वक्ष्यते, तद्वद्धिंसानिषेधोऽपि सामान्यरूपत्वादग्नीषोमीयादिक्रत्वर्थहिंसाविधिना श्येनेनाऽभिचरन्यजेतेति पुरुषार्थहिंसाविधिना च बाध्यते । अथाऽसत्यपि निषेधे किमित्यनर्थो(३)ऽग्नीषोमीयहिंसा न भवतीत्यत आह निषेधेनेति । निषेध एव ह्यनर्थत्वे प्रमाणं प्रत्यक्षादीनामशक्तत्वादतोऽप्रतिषिद्धे निष्प्रमाणिकाऽनर्थता कल्प्येतेति । प्रत्यक्षाद्यशक्तिं तावद्दर्शयति न हीति ॥ २३१-२३३ ॥

नन्वसत्यपि दोषदर्शने बाह्यहिंसावद्विचिकित्सा जायतेऽत आह बाह्येऽपीति । तच्च शास्त्रमिह नास्तीति न तन्निबन्धना विचिकित्सेति । अथाऽनुमानेन कर्त्तुर्दुःखं भविष्यतीत्यनुमीयते हिंस्यमानस्य तदात्वे दुःखदर्शनादत आह हिंस्यमानेति पादत्रयेण । व्याप्त्यभावादित्यर्थः । प्रत्युत कर्त्तुस्तदात्वे सुखदर्शनात्कालान्तरे तदेवाऽनुमीयतइत्याह तदानीमिति ।

---

(१) अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य तत् सन्दिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात् । जै० सू० १०-८-१६ ।

(२) नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहमिति निषेधबाधकपुरुषशीर्षमुपदधातीति वचनात् ।

(३) किमित्यनर्थो न भवत्यतआहेत्येव पाठः क्वचित् ।

हिंसा क्रियाविशेषत्वात्सूते शास्त्रोक्तदानवत् ।
य एवमाह तस्यापि गुरुस्त्रीगमनादिभिः ॥२३६॥
सुरापानादिभिश्चापि विपक्षैर्व्यभिचारिता ।
विरुद्धता च यादृग्घि दानैस्तादृक् फलं भवेत् ॥२३७॥
विधिगम्यफलावाप्तिरदुःखात्मकता तथा ।
न च या सम्प्रदानस्य प्रीतिस्तादृक् फलं श्रुतम् २३८
दातुस्तेन हि दृष्टान्तः साध्यहीनः प्रतीयते ।
'सम्प्रदानं च दाने ते विषयः कर्म हिंसने ॥ २३९ ॥
वैषम्यं' सम्प्रदाने तु पक्षस्त्वेतद्विरुद्धता ।
प्रीयते सम्प्रदानं हि देवतेति मतं तव ॥ २४० ॥
दृष्टान्ते कर्म दानं चेत्, तस्य कीदृक् फलं भवेत् ।

पूर्वशङ्कितमनुमानं दर्शयति विषय इति । हिंसेति ध(१)र्मिनिर्देशः । अस्या हिंसाया विषये हिंस्यमाने यादृक् फल दुःख तादृगेव कालान्तरे कर्त्तुः प्रसूत इति प्रतिज्ञा क्रियाविशेषत्वाच्छास्त्रोक्तदानवत् । तद्धि स्वविषये सम्प्रदाने यादृक् फलं सुखं तादृगेव कर्त्तुः प्रसूत इति । तद्दूषयति य एवमिति । दूषणान्तरमाह विरुद्धतेति । कथमित्याह यादृगिति । ॥ २३४-२३७ ॥

तादृक्त्वमेव दर्शयति विधिगम्येति । तथापि कथं विरोध इत्याह अदुःखेति । तथा सति विधिगम्यफलत्वे सत्यदुःखात्मकता फलस्य स्यात्, ततश्च दुःखविपरीतसुखसाधनत्वाद्विरुद्धतेति । दृष्टान्तश्च साध्यविकल इत्याह न चेति । सम्प्रदानस्य स्वल्पं सुख कर्त्तुस्तु महत्, समद्विगुणसहस्रानन्तानि फलानीति स्मृतेरिति । किं च सपक्षे येनैव हेतोर्व्याप्तिस्तदेव पक्षे ऽपि साधयितव्यम्, इह च सम्प्रदानतुल्यफलत्वं सपक्षे कर्मकारकतुल्यफलत्वं तु पक्षे विषयशब्दमात्रं त्वेकमर्थस्तु विषय एवेति नानुमानोपपत्तिरित्याह सम्प्रदानमिति वैषम्य मन्तेन । यदि तु सपक्षवत्पक्षे ऽपि सम्प्रदानतुल्यफलत्वमेव साध्यते ततो विरुद्धता हेतोरित्याह सम्प्रदान इति । कथमित्याह प्रीयते इति ॥ २३८—२४० ॥

ततश्च दुःखफलत्वसाधनाय प्रयुक्तो हेतुः सुखफलत्वसाधनाद्विरुद्धः स्यादिति शङ्कते दृष्टान्ते इति । उभयत्र कर्मवचनत्वान्न वैषम्य

(१) हिंसेति धर्मे निदेश इति पा० ।

जपहोमादिदृष्टान्तात्परपीडादिवर्जनात् ॥ २४१ ॥
चोदितत्वस्य हेतुत्वाद्विरुद्धाऽव्यभिचारिता ।
विहितप्रतिषिद्धत्वे मुक्त्वाऽन्यत्र च कारणम् ॥ २४२ ॥
धर्माऽधर्मावबोधस्य तेनायुक्ताऽनुमानगीः ।
अनुग्रहाच्च धर्मत्वं पीडातश्चाप्यधर्मता ॥ २४३ ॥
वदतो जपसीध्वादिपानादौ नोभयं भवेत् ।
क्रोशता हृदयेनापि गुरुदाराभिगामिनाम् ॥ २४४ ॥
भूयान् धर्मः प्रसज्येत भूयसी ह्युपकारिता ।
अनुमानप्रधानस्य प्रतिषेधाऽनपेक्षिणः ॥ २४५ ॥
हृदयक्रोशनं कस्माद् दृष्टां पीडामपश्यतः ।
पीडातश्चाप्यधर्मत्वं तथा पीडामधर्मतः ॥ २४६ ॥
अन्योन्याश्रयमाप्नोति विना शास्त्रेण साधयन् ।
एवमादावशास्त्रज्ञो म्लेच्छो नोद्विजते क्वचित् ॥ २४७ ॥
तस्य नाऽधर्मयोगः स्यात्पूर्वोक्ता यदि कल्पना ।

मिति । दूषयति तस्येति । न हि हिरण्यादेर्देयस्य किं चिदपि फलमस्तीति । दूषणान्तरमाह जपेति । अग्नीषोमीयहिंसा सुखकरी चोदितत्वाज्जपादिवत् ।

किं चागमैकविषययोर्धर्माधर्मयोरनुमानोपन्यासो न युक्त इत्याह विहितेति । किं च विषयानुरूपफलदायिवादिना परस्यात्मनो वा पीडाऽनुग्रहनिबन्धनं धर्माऽधर्मत्वमाश्रितम, ततश्च जपे सुरापाने च परोपकाराऽपकाराऽभावाद्धर्माऽधर्मत्वे न स्यातामित्याह अनुग्रहादिति ।

गुरुदाराऽभिगमश्च धर्मः स्यादित्याह क्रोशतेति । यद्यपि गुरुदाराऽभिगामी हृदयक्रोशमल्पमात्मनोऽपकारं करोति तथाऽप्युपकारभूयस्त्वाद्धर्म एव भूयान् स्यात् । किं चाऽनुमानप्रधानस्य भवतो मते हृदयक्रोशनमपि निर्निबन्धनमेव दृष्टपीडाऽभावात्तन्निबन्धनत्वाच्च क्रोशनस्येत्याह अनुमानेति । यदि हृदयक्रोशरूपात्मपीडावशादेवाऽधर्मत्वमधर्मत्वाच्च हृदयक्रोशोपपत्तिरित्युच्यते, तत इतरेतराश्रयमित्याह पीडात इति । म्लेच्छादीनां च हृदयक्रोशाऽभावान्नाऽधर्मयोगः स्यादित्याह एवमादाविति । उपसंहरति तस्मादिति ।

तस्मादनुग्रहं पीडां तदभावमपास्य च ॥ २४८ ॥
धर्माऽधर्मार्थिभिर्नित्यं मृग्यौ विधिनिषेधकौ ।
'क चिदस्या निषिद्धत्वाच्छक्तिः शास्त्रेण बोधिता ॥
प्रत्यवायनिमित्तत्वे विधिना नापगच्छति ।
शास्त्रेण न हि शक्तीनामावापोद्वापनक्रियाः ॥२५०॥
विद्यमाना हि कथ्यन्ते शक्तयो द्रव्यकर्मणाम् ।
तदेव चेदं कर्मेति शास्त्रमेवाऽनुधावता ॥२५१॥
हिंसादीनामधर्मत्वं कथ्यते नाऽनुमानतः' ।
'एवं ये निपुणं प्राहुस्तैरप्येतत्परीक्ष्यताम् ॥ २५२॥
सुरापानादिभिः शूद्रः किं याति नरकं कृतैः ।
वैश्यस्तोमेन वा किं स्याद्विप्रराजन्ययोः फलम् ॥२५३॥
पञ्चम्यामिष्टिकरणान्मध्यान्हे चाऽग्निहोत्रतः' ।
तस्माद्यथादृशं कर्म यत्फलोत्पत्तिशक्तिकम् ॥२५४॥
शास्त्रेण गम्यते तस्य तादृशस्यैव तत् फलम् ।
'हिंसा चांशद्वयादन्या या तस्याः प्रतिषेधजम् ॥२५५॥
प्रत्यवायार्थताज्ञानं' विधिनाऽन्यत्र वार्यते ।

केचित्तु निषेधप्रामाण्यादेव विहितानामपि हिंसानामधर्मत्वमिच्छन्ति, तन्मतमुपन्यस्यति क्व चिदिति त्रयेण । एकैव हिंसा तस्याश्च क चिद् ब्राह्मणादिविषये प्रत्यवायनिमित्तत्वशक्तिर्निषेधेन बोधिता सा पुनर्विधानादपि नापगच्छति । न हि शास्त्रं शक्तीनामावापोद्वापौ करोति विद्यमानशक्तिकथनमात्रे व्यापारात्, अतः शास्त्रानुसारादेवाऽग्नीषोमीयहिंसाया अधर्मत्वं नानुमानत इति । आदिग्रहणमुपधानान्तरमित्याद्यभिप्रायम् । तदिदमतिप्रसङ्गापादनेन दूषयति एवमिति द्वयेन ।

उपसंहरति तस्मादिति । यादृशस्य यद्विशेषणविशिष्टस्य यत्फलं तादृशस्यैव तत्फलं न स्वरूपैक्यात्फलसङ्कर इति ।

ननु वैश्यस्तोमादेर्वैश्यादिविशिष्टस्य फलसाधनत्वावगमादन्यादृशस्य मा भूत्फलम्, न हिंस्यादिति तु हिंसामात्रस्याऽनर्थफलत्वं ज्ञातं न हिंसाविशेषस्य, तत्स्वरूपं चाऽग्नीषोमीयादावप्यस्तीत्यत आह हिंसेति पादत्रयेण । कथमित्यत आह विधिनेति । अन्यत्रांशद्वये विधिना वार्य-

ज्ञानमेव च शक्तीनां नावापोद्धापनक्रिया: ॥ २५६ ॥
ज्ञायन्ते शास्त्रतस्तास्तु क्रियाभेदव्यवस्थिताः ।
व्यवस्थाः शक्तिभेदानां दृष्टार्थेष्वपि कर्मसु ॥२५७॥
अभिन्नत्वेऽपि दृश्यन्ते भुजेः स्वस्थातुरेष्वपि ।
रूपाऽभेदेऽपि हिंसादेर्भेदोऽङ्गाऽनङ्गकारितः ॥२५८॥
तथाप्येकफलत्वं चेत् क्रियात्वात्सर्वसंकरः ।
यजित्वाद्यविशेषाच्च चित्रादिफलतुल्यता ॥२५९॥
भेदात्तत्र व्यवस्था चेदिहाप्येवं भविष्यति ।
विधीनां वापि सर्वेषां साक्षाद् व्यवहितोऽपि वा २६०
पुरुषार्थः फलं, तेन (१)नाऽनर्थोऽतः प्रतीयते ।
न चैषु श्रूयते (२)ऽनर्थो निषेधान्न च कल्प्यते ॥२६१॥

ते तेन तत(३) उत्कालितो न हिंस्यादिति सामान्यनिषेधो हिंसान्तराण्यवलम्बत इति तेषामेवानर्थत्वमवगत न हिंसामात्रस्येति । यत्तु ज्ञापकं शास्त्र न कारकमित्युक्त तदनुज्ञायत एव । तदेतद्व्यवस्थितविषयं नैकविधमित्याह ज्ञानमेवेति । दृष्टा च लोकेऽप्यभिन्नरूपस्यैव कर्मणः शक्तिभेदेन व्यवस्थेत्याह व्यवस्था इति । अथ तत्र भोजनस्यैकत्वेऽपि उपाधिकृतभेदादेव शक्तिव्यवस्था तथा हिंसाया अपि अङ्गाऽनङ्गत्वकृतभेदाश्रयणात्तुल्येत्याह रूपाऽभेदे इति॥ २४१—२५८ ॥

तथा सत्यपि चेदेकफलत्वं हिंसायाः ततः क्रियात्वेनैकत्वात्सर्वासामश्वमेधब्रह्महत्यादिक्रियाणां फलसंकरः स्यादित्याह तथापीति । यदि तु न क्रियात्वेनैकत्वं किंत्ववान्तररूपैकत्वमेवैकफलत्वे हेतुरित्युच्यते, तथापि यजित्वाऽविशेषाच्चित्रासौर्यादीनां तुल्यफलत्वं स्यादित्याह यजित्वेति ॥ २५९ ॥

अथ तत्र यागव्यक्तिभेदाद्व्यवस्था हिंसायामपि तुल्येत्याह भेदादिति । ननु विहिताऽपि हिंसा किं नाऽनर्थो भवत्यत आह विधीनामिति । दर्शादीनां साक्षात्प्रयाजादीनां व्यवहितः, तेन विधिरेवाऽनर्थत्वपरिपन्थीति । प्रमाणाभावादपि नानर्थत्वमित्याह न चैष्विति । न च निषेधवशादपि कल्पयितुं शक्यते तदभावस्य दर्शितत्वादित्याह निषेधादिति ॥ २६०—२६१ ॥

---

(१) नानार्थो इति लि० पु० । (२) तेनार्थो इति लि० पु० पा० ।
(३) तत उत्कालितः सामान्यविधिप्रकारनिषेधे इति पाठः ।

न च प्रकरणस्थत्वात्पुरुषार्थः फलं भवेत् ।
कर्मोपकारः कल्प्यस्तु दृष्टोऽदृष्टोऽथ वा पुनः॥२६२॥
कल्पनावसरस्तत्र (१)नाऽनर्थस्याऽनपेक्षणात् ।
क्रत्वर्थश्चापि संस्कारः पशोर्नाऽऽराद्रुपक्रिया ॥२६३॥
दृष्टैव त्ववदानानां निष्पत्तिः क्रत्वपेक्षिता ।
अभिचारेऽप्युपायस्था हिंसा नाऽधर्म उच्यते॥२६४॥
तस्मादनङ्गभूतायां हिंसायामेतदुच्यते ।
उद्देशाच्च फलत्वेन श्येनादौ न विधीयते ॥ २६५॥
भावनाविधिरप्येव फलांशाद्विनिवर्तते ।

किं च पुरुषार्थपरत्वे सत्यनर्थोऽपि कल्प्यत इति शङ्क्येत, न च तदस्ति प्रकरणस्थत्वादित्याह न चेति। किं नाम तर्हि प्रकरणस्थस्य फलमत आह कर्मोपकार इति ॥ २६२ ॥

क्रतावेवोपकारकल्पनाऽवसरोऽनर्थस्य त्वनपेक्षितस्याऽवसर एव नास्तीत्याह कल्पनेति । क्रत्वर्थोऽप्यसौ संस्कारो नाऽऽराद्रुपकारक इत्याह क्रत्वर्थ इति ॥ २६३ ॥

संस्कारोऽपि हृदयाद्यवदाननिष्पत्त्या दृष्टार्थो न प्रोक्षणादिवददृष्टार्थ इत्याह दृष्टेति । तदेवं निषेध्यत्वमङ्गीकुर्वताऽर्थफलस्याऽनर्थफलत्वं, क्रत्वर्थस्य पुरुषार्थत्व, संस्कारस्याऽर्थकर्मत्वं, दृष्टार्थस्याऽदृष्टार्थत्वमिति चतुष्टयं प्रमाणविपरीतं कल्पितमिति । एवं चाऽभिचारार्थे श्येनादावप्यङ्गभूता हिंसा नाऽधर्मः, किं त्वनङ्गभूतायां फलांशस्थायामेवाऽधर्मत्वमिति तल्लक्षणार्थमेव श्येनादिग्रहणं नाऽङ्गहिंसालक्षणार्थमित्याह अभिचार इति ।

यत्तु फलांशस्थापि चोदनालक्षणत्वाद्भावनान्तर्गतत्वाद्वा विधेयैवेत्युक्तं तत्राह उद्देशादिति । श्येनादौ हि विधीयमाने फलत्वेनोद्दिश्यते हिंसा, न तु सैव विधीयते, तावदेव च तस्याश्चोदनालक्षण(२)त्वम् तया हिंसा श्येनसाध्यतया लक्ष्यते । न चैतावता विधेयत्वम् । न हि यद्विधिप्रमेयं तद्विधेयमिति विधेयलक्षणम्, किं तर्हि यत्राऽप्रवृत्तः पुरुषो विधिवशात्प्रवर्तते तद्विधेयम् । न च फलस्य तदस्ति, विधितः प्रागेव तत्र रागतः प्रवृत्तेरित्यविधेयत्वम् । तथा भावनाविधिरप्यर्थाद्विष-

(१) नानार्थस्येति लि० पु० पा० । (२) चोदनालक्षणतयेति पा० ।

अतः स्वतो न धर्मत्वं श्येनादेर्नाप्यधर्मता ॥२६६॥
फलाऽनर्थानुबन्धित्वात्तद्द्वारेणोपचर्यते ।
निराकाङ्क्षस्य चैकेन श्येनस्य न फलद्वयम् ॥२६७॥
तस्मात् क्रियान्तरादेर्वा हिंसातोऽनर्थ उच्यते ।
फलतोऽपि च यत्कर्म नाऽनर्थेनाऽनुबध्यते ॥२६८॥
केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्मत्वेन हीष्यते ।
ननु चेष्टाभ्युपायत्वात् श्येनादेर्धर्मता भवेत् ॥२६९॥
फलं तावदधर्मोऽस्य श्येनादेः सम्प्रधार्यते ।
'यदि येनेष्टसिद्धिः स्यादनुष्ठानाऽनुबन्धिनी ॥२७०॥
तस्य धर्मत्वमुच्येत ततः श्येनादिवर्जनम् ।
यदा तु चोदनागम्यः कार्याऽकार्याऽनपेक्षया ॥२७१॥
धर्मः प्रीतिनिमित्तं स्यात्तदा श्येनेऽपि धर्मता ।
यदि त्वप्रीतिहेतुर्यः साक्षाद् व्यवहितोऽपि वा २७२

येष्ववतरन्नन्यतः प्राप्तात्फलांशाद्विनिवृत्तः साधनेतिकर्त्तव्यतांशयोरेवाऽवतरतीति तयोरेव विधेयत्वं न फलस्येति । यत एवं फलस्याऽनर्थत्वमतस्तद्द्वारेणाऽनर्थत्वात् श्येनस्य न धर्मत्वं नाप्यधर्मत्वं स्वरूपेणाऽनर्थत्वाभावात् फलस्याऽनर्थानुबन्धित्वात्तद्द्वारेण श्येनोऽप्यधर्म इत्युपचर्यतइत्याह अत इति । नन्वनर्थानुबन्धित्व चेच्छ्येनस्योच्यते साक्षादेव तदुच्यतां किमुपचाराश्रयणेनाऽत आह निराकाङ्क्षस्येति । विहितस्य तावन्न प्रत्यवायफलत्वं युक्तम्, अभिचारेणैव श्रुतेन निराकाङ्क्षत्वादपि नानर्थकल्पनम्, तस्माच्छ्येनसाध्याद्धिंसाख्यात् क्रियान्तरादेवाऽनर्थो न श्येनस्वरूपादिति । मा भूदधर्मत्वं, धर्मस्तर्हि किं न भवत्यत आह फलत इति । तादृश्येव धर्मत्वप्रसिद्धेरिति चोदयति नन्विति ॥ २६४--२६९ ॥

परिहरति फलमिति । श्येनः समीहितस्य शत्रुवधस्य साधनं सोऽपि प्रत्यवायस्येत्येषा तावदर्थस्थितिः धर्मशब्दार्थत्वं तु श्येनादेः कीदृशमिति लोकाऽनुसारेण सम्प्रधार्य निर्णेतव्यं नात्राभिनिवेश इति । सम्प्रधारणमेव दर्शयति यदीति त्रयेण । कार्याऽकार्येति । यत्केवलाऽभ्युदयनिमित्तं तत्कार्यमितरच्चाऽकार्यमिति ।

पुनरपि चोदितहिंसामेवोपक्रम्याऽधर्मत्वेऽनुमानमुपन्यस्य दूषयति

सोऽधर्मश्चोदनार्थः स्यात्तदा श्येनेऽप्यधर्मता' ।
यस्तु हिंसात्वसाधर्म्याद्वाह्यचोदनास्वपि ॥२७३॥
वदेदनर्थहेतुत्वं तस्याप्यागमबाधनम् ।
तमनादृत्य यो ब्रूयाद्यागादेरप्यसौ वदेत् ॥२७४॥
स्वर्गादिसाधनाशक्तिं क्रियात्वाद्भोजनादिवत् ।
गीतामन्त्रार्थवादैर्या कल्प्यतेऽनर्थहेतुता ॥२७५॥
प्रत्यक्षश्रुतिबाध्यत्वात्साऽन्यार्थत्वेन नीयते ।
शिष्यान्प्रत्यविशिष्टत्वात्सूत्रवैदिकवाक्ययोः ॥२७६॥
अशक्तेश्चोभयोः साम्यान्न सूत्रेष्वित्यनुत्तरम् ।
प्रागुक्तपरिसंख्यायाः फलमेतत्प्रकाश्यते ॥२७७॥

यस्त्विति । आगमाऽनादरे चातिप्रसङ्ग इत्याह तमिति । ननु विहिताऽपि हिंसाऽनर्थहेतुरिति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणेभ्योऽवगम्यते । तथा हि भगवद्गीतासु—

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ॥

इति हिंसायोगादेव विधियज्ञस्य निन्दा । तथा मन्त्रवर्णोऽपि 'यत्पशु' र्मायुमकृतोरो वा पद्भिराहते, अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहस' इति सञ्ज्ञपनादेनो दर्शयति । तथाऽन्यान्यपि वचनानि. अत आह गीतेति । प्रत्यक्षया श्रुत्या हिंसाया विहितत्वात्तद्विरुद्धत्वादेषामर्थवादमात्रत्वमिति ।

अत्र भाष्यकारेण "नन्वशक्तमिदं सूत्र" मित्यर्थद्वयविधौ वाक्यभेदादशक्तिमाशङ्क्य "तत्तु वैदिकेषु न सूत्रेष्विति" (१)परिहृतं, तदाक्षिपति शिष्यानिति । एकस्य वाक्यस्याऽनेकार्थविधावशक्तिस्तावद्वेद सूत्रयोस्तुल्या । यदि परं सूत्राणां प्रमाणान्तरावगतार्थत्वात्तद्वशेन वाक्यभेदादिनापि व्याख्यानं न दुष्यतीत्युच्यते तदपि न युक्तम्, सूत्राणामपि शिष्यान्प्रत्यनवगतार्थत्वादिति । समाधत्ते प्रागिति । सत्यम्,

---

(१) नन्वशक्तमिदं सूत्रमिमावर्थावभिधातुम्, चोदनालक्षणो धर्मो नेन्द्रियादिलक्षणः, अर्थश्च धर्मो नाऽनर्थ इति । एकं हीदं वाक्यम्, तदेव सति भिद्यते । उच्यते । यत्र वाक्यादर्थोऽवगम्यते तत्रैवम् । तत्तु वैदिकेषु न सूत्रेषु । शा० भा० १-१-२ ।

सूत्रेषु ह्यनया युक्त्या गतिरेषापि युज्यते ।
तस्मादावर्त्तते सूत्रं तन्त्रं वा शक्तिभेदतः ॥ २७८॥
एकदेशाऽनुमानाद्वा द्वे सूत्रे परिकल्पिते ।
इतरेतरसामीप्यादेतावेव परस्परम् ॥ २७९ ॥
कल्प्येते वाक्यदोषाय नाऽन्याऽवयवकल्पना ।

शिष्यान्प्रत्य(१)विशेषः व्याख्यातृभिस्त्ववगतार्थैरनया युक्त्या प्रमाणा न्तरावगतार्थतया वाक्यभेदगतिरपि कथं चिद्युज्यते कर्त्तुम्, दर्शिता हि परिसंख्या सति सम्भवे वाक्यभेदादिदोषाणां वर्जनं नास्तीति त त्फलं प्रकाशितमिति । यत एवमतः सकलमेव सूत्रमर्थद्वयप्रतिपादनाय द्विरावर्त्तनीयमित्याह तस्मादिति । अत्रैकं सूत्रं चोदनालक्षणो धर्म इत्ये वम्परम्, इतरदर्थो धर्म इत्येवम्परम् । पूर्वत्राऽर्थग्रहणमुत्तरसूत्रसिद्ध त्वादनुवादः । उत्तरत्र चोदनालक्षणशब्दः पूर्वसिद्धत्वादनुवादः । प्रकारान्तरमाह तन्त्रमिति । धर्मपदं तन्त्रोच्चरितमितराभ्यां प्रत्येकमभि सम्बध्यते, विध्यनुवादाश्रयणात् । एवं ह्यावृत्तिदोषो नातीव भविष्य ति, सत्यप्यर्थद्वयनिमित्तवाक्यभेदे । तदयं सूत्रार्थः । यश्चोदनालक्षण इत्यनूद्य स धर्म इति विधीयते ततो योऽयं धर्मः सोऽर्थ एव नाऽनर्थ इति ॥ २७०—२७८ ॥

भाष्यकारेण "भिन्नयोरेव वाक्ययोरिमावेकदेशा(२)"विति वदता सूत्रद्वयमेव कल्पितं, तद्दर्शयति एकदेशेति । अर्थो धर्म इत्येकं सूत्रम्, अपरं चोदनालक्षण इति । अस्य साकाङ्क्षत्वादनन्तरसूत्रागतो धर्मश ब्दोऽनुषङ्गेण तदेकदेशतयाऽनुमीयते, चोदनालक्षणो धर्म इति । नन्वे वमर्थो धर्म इत्यत्राऽचोदनालक्षणस्यापि धर्मत्वं चोदनालक्षणो धर्म इत्यत्राऽनर्थस्यापि स्यादत आह इतरेतरेति । अर्थो धर्म इत्यतो धर्मशब्दो ऽनुषज्यमानोऽन्तर्णीतार्थ एवं चोदनालक्षणसूत्रेऽनुषज्यते, न तद नादरेण स्वतन्त्रं धर्मपदमवयवत्वेन कल्प्यते, तादृशस्याऽसन्निहित त्वात्, तेनार्थत्वविशिष्ट एव चोदनालक्षणो धर्मोऽर्थोऽपि चोदनाल क्षणत्वाविशिष्ट एव धर्मो न त्वविशिष्ट इति न कश्चिद्दोषः ।

---

(१) प्रत्यविशिष्ट इति पा० ।

(२) अन्यतोऽवगतेऽर्थे सूत्रमेवमर्थमिदमित्यवगम्यते । तेन च एकदेश. सूच्यते इति सूत्रम् । तत्र भिन्नयोरेव वाक्ययोरिमावेकदेशावित्यवगन्तव्यम् । अथवाऽर्थस्य सत श्चोदनालक्षणस्य धर्मत्वमुच्यते इत्येकार्थमेवेति । शा० भा० १-१-२ ।

विशिष्टार्थोऽनुवादित्वादथ वेत्यपि भाषिते ॥ २८० ॥
वाक्यभेदः स एवेति संज्ञातन्त्रत्वमुत्तरम् ।
अर्थं वा प्रत्युपादानं सञ्ज्ञालक्षणशब्दयोः ॥ २८१ ॥
तन्त्रं लक्षणशब्दो वा वाच्यो धर्मोऽर्थशब्दयोः ।
धर्मे सामान्यतः सिद्धे प्रमाणं कथ्यते यदा ॥२८२॥
वृत्तमेव तदाऽर्थत्वं किमर्थं पुनरुच्यते ।
चोदनालक्षणत्वस्य धर्मं प्रति विधेयता ॥ २८३ ॥
लभ्यतेऽर्थानुवादेन संशयो ह्यन्यथा भवेत् ।
तथा च येऽप्यनर्थस्य साधनत्वेन कल्पिताः ॥२८४॥
निषेधैस्तेऽपि धर्माः स्युश्चोदनालक्षणत्वतः ।
तस्मादर्थाऽपरित्यागादेकार्थग्रहणं यथा ॥ २८५ ॥

"अथ वा ऽर्थस्य सतश्चोदनालक्षणस्य धर्मत्वमुच्यते इति एकार्थमेव" इति भाष्यं तदाक्षिपति विशिष्टेति। विशिष्टानुवादेऽपि हि वाक्यभेदो ऽस्त्येवेति। तस्मात्पूर्वोक्तमेव धर्मपदतन्त्रत्वं वाक्यभेदस्योत्तरमित्याह इतीति। सञ्ज्ञाशब्देन धर्मपदमुच्यते। अर्थचोदनालक्षणशब्दयोर्वेतराभ्यां तन्त्रसम्बन्धो वाच्य इत्याह अर्थमिति। अर्थं प्रत्युपादानमित्य(१)र्थपदेनोभयोः सम्बन्ध इत्यर्थः। सूत्रार्थश्च धर्मपदतन्त्रत्ववद्दर्शयितव्य इति। चोदयति धर्मे इति। चोदनालक्षणाऽनुवादेन धर्मत्वविधावनर्थस्यापि चोदनालक्षणस्य सद्भावात्तद्व्यावृत्तयेऽर्थवदर्थग्रहणम्, धर्माऽनुवादे तु चोदनालक्षणत्वविधौ धर्मस्याऽर्थाऽव्यभिचारादविशेषणमर्थग्रहणमनर्थकमिति।

परिहरति चोदनेति। सत्यमस्यां वचनव्यक्तावविशेषणमर्थपदं नित्याऽनुवादोऽस्तु तथापि नाऽनर्थकम्। अर्थाऽनुवादबलेनैव हि धर्माऽनुवादेनैव चोदनालक्षणत्वविधिरितीयं वचनव्यक्तिर्लभ्यते, अन्यस्यां पूर्वोक्तवाक्यभेदप्रसङ्गान्नित्यप्राप्त्यभावाद्विध्यनुवादाऽनुपपत्तेः, तदभावे तु चोदनालक्षणो धर्म इत्येतावति सूत्रे द्वयोरपि सम्भवात्संशयः स्यात्। ततः को दोषोऽत आह तथा चेति। द्वयसम्भवे हि चोदनालक्षणाऽनुवादेन धर्मत्वविधिरपि परिगृह्येत, तथा च सत्यसति चार्थपदेऽनर्थस्यापि धर्मत्वं स्यादिति। तस्माद्वचनव्यक्त्यन्तरपरिग्रहेणा-

(१) मित्यर्थ- पदेनेति पा०।

लभ्यते वचनव्यक्त्या सा स्यादर्थानुवादतः ।
विशेषणाद्विना चैतदर्थसामर्थ्यकारितम् ॥ २८६ ॥
कथ्यते भाष्यकारेण फलं हिंसादिवर्जनम् ॥
इति चोदनासूत्रं द्वितीयम् ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः(१) ॥ ३ ॥

'प्रतिज्ञाव्यतिरेकेण भाष्यकारेण यद्यपि ।

ऽनर्थस्य धर्मत्व परिहर्तुमर्थग्रहणमित्याह तस्मादिति । अर्थानुवादेन हिसा वचनव्यक्तिः सिध्यति । यथार्थशब्दाऽपरित्यागेनैकार्थं वाक्यं भवति, सा च धर्मानुवादेन लक्षणविधिरिति नियमे(२)एवाऽन्यस्यां वाक्यभेदापत्तेः । तस्मात्तत्सिद्ध्यर्थमर्थशब्दोऽनुवादभूतः प्रयुज्यत इति ।

यद्येषैवात्र वचनव्यक्ति. कथं तर्हि भाष्यकारो "ऽनर्थो धर्म उक्तो मा भूदित्येवमर्थग्रहण" मिति विशेषणत्वमर्थशब्दस्य दर्शयत्यत आह विशेषणादिति । नेदं विशेपणत्वकथनं विनैव विशेषणादर्थशब्दसामर्थ्यकारितमिदं हिसादिवर्जन फलं भाष्यकारेण कथ्यते तद्बलेनैव हि वच नव्यक्त्यन्तरपरिग्रहाद्धिंसादीनां धर्मत्वेन वर्जनं लभ्यते, तदभावे तु चोदना लक्षणाऽनुवादेन धर्मविधेराप सम्भवाद्धिसादीनामपि धर्मत्वं स्यादिति ।

अथ वेत्यादि भाष्यं यदाक्षिप्तं तत्समाधान वा इद विशेषणाद्विनेति । अयमर्थ । नैवायं विशिष्टानुवाद उच्यते,. किं तर्हि विनैव विशेषणादर्थपदसामर्थ्यकारित यत्फलं वचनव्यक्तिविशेषपरिग्रहद्वारेण हिंसादिवर्जनं तदेवेदमुच्यते । वचनव्यक्त्यन्तरपरिग्रहार्थमथ वेत्यादिभाष्यमिति यावत् । अयं च भाष्यार्थः । अर्थस्य सतो यद्धर्मत्वं तच्चोदनालक्षणस्येत्युच्यत इति । अर्थस्य सत इति नित्याऽनुवादतामर्थशब्दस्य दर्शयतीति ॥ २७९ ॥ २८६ ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते न्यायरत्नाकरे द्वितीय चोदनासूत्रम् ।

तस्य निमित्तपरीष्टिः ।

"उक्तमिदमस्माभिश्चोदनानिमित्तं धर्मस्य ज्ञानमिति तत्प्रतिज्ञामात्रेणोक्तम्" । (शा.भा१. १. ३) इति भाष्यं तदयुक्तम् । "चोदना हि भूत"मित्यादिना युक्तेरपि दर्शितत्वादत आह प्रतिज्ञेति सार्द्धे

(१) तस्य, धर्मविषयकतत्वज्ञानस्य निमित्त कारणं तस्य परीष्टि. परीक्षा युक्तिपूर्वकसाधकतर्ककलापैर्विचारः । कर्तव्य इति शेषः । सु० । (२) नियमेवेति पाठः ।

वक्ष्यमाणा स्वपक्षस्य युक्तिः पूर्वं निदर्शिता ॥ १ ॥
प्रतिज्ञामात्रमित्येतज्जैमिनेर्मतमुच्यते' ।
वृत्तिकारोऽधिकं वाऽपि भूतादि द्वारमब्रवीत् ॥ २ ॥

इति निमित्तसूत्रं तृतीयम् ॥

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्(१) ॥ ४ ॥

वर्ण्यते सूत्रभेदेन येन प्रत्यक्षलक्षणम् ।
तेन सूत्रस्य सम्बन्धो वाच्यः पूर्वप्रतिज्ञया ॥ १ ॥
लक्षणस्याऽभिधानं तु केनांशेनोपयुज्यते ।

न । परिहारान्तरमाह वृत्तीति । प्रतिज्ञाताऽर्थसाधनाय युक्तिरुपरिष्टादेव वक्ष्यते, पूर्वं तु भूतादौ सामर्थ्यकथनद्वारेण प्रतिज्ञातार्थस्य (२) सम्भावनामात्रमधिकमुक्तं न साधनम्, अतः स्वाभिप्रायेणाऽप्युपपन्नं प्रतिज्ञामात्राऽभिधानमिति ॥ १ ॥ २ ॥

इति तृतीय निमित्तसूत्रम् ।

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादिति ।

भवदासेनैतत्सूत्रं द्विधा कृत्वा 'सत्संप्रयोग' इत्येवमादि 'तत्प्रत्यक्ष'मित्येवमन्तं प्रत्यक्षलक्षणपरम्, 'अनिमित्त'मित्यादि च तस्य धर्मं प्रत्य निमित्तत्वपरं व्याख्यातम्, तदुपन्यस्य दूषयति वर्ण्यत इति ॥ १ ॥

न केवलमसङ्गतिरनुपयोगोऽपीत्याह लक्षणस्येति । द्व्यंशा हि पूर्वप्रतिज्ञा चोदनैव, प्रमाणमेवेति च । तत्र कस्मिन्नंशे लक्षणोपयोगः शास्त्रे वाऽस्मिन् कोपयोग इति । लक्षणं च कथयन् किमित्यनुमा-

(१) पुरुषस्येन्द्रियाणा सति, विद्यमाने विषये सप्रयोगे सति यद् बुध्या ज्ञानस्य जन्म तत् प्रत्यक्षम् । ईदृश यत् प्रत्यक्षं तद्धर्मज्ञाने ऽनिमित्त, नोत्पादकम् । प्रत्यक्षप्रमासाधनीभूतानीन्द्रियाणि धर्मप्रमा न साधयन्तीति फलितम् । तत्र हेतुमाह—विद्यमानस्य, वर्तमानस्यैव वस्तुन इन्द्रियैरुपलम्भात् । धर्मस्य ज्ञानकालेऽसत्त्वेन इन्द्रियाऽयोग्यत्वादिति भावः । सु० । (२) र्थमात्रस्येति पुस्तकान्तरे ।

'किमर्थं चाऽनुमानादेर्लक्षणं नात्र कथ्यते ॥ २ ॥
न तावदप्रमाणत्वं तेषां नाप्य(१)क्षबुद्धिषु ।
शक्यते ऽन्तर्गतिर्वक्तुं नच लक्षणतुल्यता' ॥ ३ ॥
न चापि सिद्धिरेषां स्यादर्थात्प्रत्यक्षलक्षणात् ।
न हि तत्पूर्वकं सर्वं प्रमाणमिति निश्चितम् ॥ ४ ॥
प्रत्यक्षलक्षणोक्तिश्च नाऽनुमानादिलक्षणात् ।
विना न सिध्यतीत्येवमर्थाक्षेपो न युज्यते ॥ ५ ॥
तदेतत्पूर्वकत्वे धीर्न च तल्लक्षणाद्भवेत् ।
तदुक्तेर्वाऽनुमानादि किं न स्यात्तदपूर्वकम् ॥ ६ ॥
न च लक्षणभेदस्य स्वरूपेयत्तयोरपि ।
प्रत्यक्षलक्षणादेषां कथं चिदवधारणा ॥ ७ ॥
प्रसिद्धत्वादवाच्यत्वं प्रत्यक्षेऽपि प्रसज्यते ।

नादेर्लक्षणं न कथयति, न हि तेषामप्रामाण्यम् , नापि प्रत्यक्षान्तर्भावः। तदनन्तर्भावादेव च न लक्षणमप्येकम् , अतस्तेषामपि पृथग्वक्तव्यं लक्षणमित्याह किमर्थमिति सार्द्धेन ॥ २ ॥ ३ ॥

स्यादेतत् , प्रत्यक्षलक्षणोक्तावर्थादितरेषां तत्पूर्वकत्वमेव लक्षणमुक्तं भवतीति, तत्राह न चेति। एषां न लक्षणस्य सिद्धिरित्यर्थ इति। कथं न सिद्धिरित्यत आह न हीति। अतिव्यापकमिदं लक्षणमप्रमाणेऽपि स्मृत्यादौ भावादिति। न चाऽऽक्षेपोऽपि सम्भवति, विनाऽपि तेन प्रत्यक्षलक्षणोपपत्तेरित्याह प्रत्यक्षेति ॥ ५ ॥

किं च तत्पूर्वकत्वमपीति तेषां न प्रत्यक्षलक्षणेनाऽवगम्यते किमु तस्य लक्षणत्वमित्याह तदिति। अनुपपत्त्यभावेऽपि तत्पूर्वकत्वमाक्षिप्येत। विपरीतमपि किं न स्यादित्याह तदिति ॥ ६ ॥

सिध्यतु वा तेषां सामान्यतस्तत्पूर्वकत्वम् , यस्तु तेषामवान्तरलक्षणभेदः स्वरूपमियत्ता वा तत्सर्वं न प्रत्यक्षलक्षणेनाऽवधार्यत इति वक्तव्यमेव तेषां लक्षणमित्याह न चेति ॥ ७ ॥

अथ लोकप्रसिद्धत्वात्तेषां लक्षणं न वक्तव्यं तत्प्रत्यक्षेऽपि स्यादित्याह प्रसिद्धत्वादिति। तेन बहु(२)प्रमाणेषु यदेकस्य लक्षणकरणं तदित-

---

(१) अक्षबुद्धिषु इति लि० पु० पा०। (२) बहुषु इति पा०।

तेनाऽन्यपरिसंख्यार्थं सूत्रं मूढेन वोच्यते ॥ ८ ॥
न त्वेकं लक्षयेदेषु बुद्धिपूर्वं कथञ्चन ।
सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते ॥ ९ ॥
'न चाप्येतेन सूत्रेण प्रत्यक्षं लक्ष्यते स्फुटम् ।
तदाभासेऽपि तुल्यत्वात्' स्वप्नज्ञानै(१)कवर्जनात् १०॥
तद्धीन्द्रियार्थसम्बन्धव्यापारेण(२) विना भवेत् ।
केन चित्संप्रयोगे तु भ्रान्त्यादि स्यान्नियोगतः ॥११॥
ग्राह्येणाऽन्येन वेत्येतत्कृतं नैव विशेषणम् ।
संप्रयोगस्य येन स्याद्विशेषो वक्ष्यमाणवत् ॥ १२ ॥
असामर्थ्यं च मत्वाऽस्य वृत्तिकारेण लक्षणे ।
तत्संप्रयोगइत्येवं पाठान्तरमुदाहृतम् ॥ १३ ॥

परिसंख्यां वा मूढतां वा सूत्रकारस्य गमयति, न ह्यन्यथैकस्य लक्षणं युक्तमित्याह । तेनेति ॥ ८ ॥

वाक्यभेदश्चैकवाक्यत्वसम्भवे न युक्त इत्याह सम्भवतीति ॥ ९ ॥

लक्षणमपि चैतदाभाससङ्करादयुक्तमित्याह न चेति पादत्रयेण । अत्यल्पं चैतदुच्यते तदाभासेषु तुल्यत्वादिति, स्वप्नज्ञानमेकं वर्जयित्वा सर्वेष्वाभासेष्वनुमानादिषु च तुल्यमिदं लक्षणमित्याह स्वप्नेति ॥१०॥

कारणमाह तद्धीति । स्वप्नज्ञानमेव हीन्द्रियार्थसम्बन्धाद्विना भवति, तदतिरिक्तं तु सर्वमेव भ्रान्त्यादि केन चिदर्थेनेन्द्रियस्य सम्प्रयोगे सत्येव भवतीत्यस्त्येवाऽतिव्याप्तिः इन्द्रियाऽर्थसम्बन्धराहित्यं बाह्येन्द्रियविषयम्, आत्मेन्द्रियसन्निकर्षस्य सर्वत्र सत्त्वादिति ॥ ११ ॥

ननु ग्राह्येण संप्रयोगो लक्षणं, तथा च वक्ष्यति वृत्तिकारः "यदाभासं विज्ञानं तेन सम्प्रयोग" इति । न चासावनुमानादिषु भ्रान्तौ वाऽस्ति, धूमादिशुक्त्यादिसंयुक्तेन्द्रियवह्न्यादिरजतादिषु उपजायमानत्वादतो नाऽतिव्याप्तिरित्याह ग्राह्येणेति । सम्प्रयोगमात्रमिहोपात्तं न ग्राह्यविशेषणं वक्ष्यमाण इव वृत्तिकारमते व्यस्तेन तच्छब्देन, अतोऽस्त्येवाऽतिव्याप्तिरिति ॥ १२ ॥

यत एव यथावस्थितं सूत्रं लक्षणायाऽसमर्थमत एव वृत्तिकारेण तत्सम्प्रयोग इति पाठान्तरमुदाहृतमित्याह असामर्थ्यमिति ॥ १३ ॥

---

(१) भ्रमज्ञानेति लि० पु० पा० । (२) संयोगव्यापारेणेति पा० ।

तेनान्येनापि संयोगे चक्षुरादेर्यदुत्थितम् ।
विषयाऽन्तरविज्ञानं तत्प्रत्यक्षं प्रसज्यते ॥ १४ ॥
सत्संप्रयोगनिर्देशो व्यर्थश्चेदेतदेव हि ।
प्रतिपाद्यं परस्यापि लक्षणाऽसिद्धिरेव च ॥ १५ ॥
स्वप्नादीनां निवृत्तिर्वा फलं तस्य भविष्यति ।
तस्माद्विध्यनुवादित्वं नाऽनुक्ते लक्षणे भवेत् ॥१६॥
तेन नैषा वचोव्यक्तिर्यत्सतीन्द्रियसङ्गमे ।
विज्ञानं जायते तस्य प्रत्यक्षत्वं प्रतीयताम् ॥ १७ ॥
प्रत्यक्षं यज्जने सिद्धं तस्यैवं धर्मकत्वतः ।
विद्यमानोपलम्भत्वं तेन धर्मेऽनिमित्तता ॥ १८ ॥
एवंलक्षणकत्वं च न स्वरूपविवक्षया ।

उपसंहरति तेनेति ॥ १४ ॥

ननु येन केन चित्संप्रयोगस्य सर्वज्ञानसाधारणत्वात्तदुपादानमनर्थकम्, अतस्तदुपादानादेव ग्राह्यविशेषणसिद्धिरिति शङ्कते सत्संप्रयोगेति । दूषयति एतदिति । परस्य लक्षणं दूषयतोऽप्येतदेव प्रतिपाद्यम(१)व्यभिचाराद्विशेषणोपादानमप्यनर्थकं लक्षणं चातिव्याप्तत्वान्न सिध्यतीति । न ह्यनर्थकत्वमात्रेण वाचकमन्तरेण ग्राह्यविशेषणसिद्धिरिति स्यादेव लक्षणस्याऽतिव्याप्तिरिति ॥ १५ ॥

स्वप्नादिव्यावृत्तिफलत्वाद्वा नाऽनर्थकमित्याह स्वप्नेति । आदिशब्देन भूतचिन्तादिकं गृह्यतइति । तस्मान्नाऽस्मिन् सूत्रे लक्षणमनुपात्तत्वाद्विधातुमनुवदितुं वा शक्यमित्याह तस्मादिति ॥ १६ ॥

ये च लक्षणानुवादेनैवाऽनिमित्तपरं सूत्रमिति मन्यन्ते तन्निरासार्थमनुवादनिराकरणम्, न ह्यनुक्तस्याऽनुवादो ऽपि सम्भवतीति । तस्मान्नैषा वक्ष्यमाणा वचनव्यक्तिः सूत्रस्येत्युपसंहरति तेनेति ॥ १७ ॥

का तर्हीत्यत आह प्रत्यक्षमिति । यल्लोकप्रसिद्धं प्रत्यक्षं तस्य सत्संप्रयोगजत्वधर्मयोगाद्विद्यमानोपलम्भनत्वम् तेन धर्मे भविष्यत्यस्य अनिमित्ततेति ॥ १८ ॥

ननु भाष्यकारेण "प्र(२)त्यक्षमनिमित्तमेवंलक्षणकं हि तत्" इति वद-

---

(१) असर्वज्ञानसाधारणत्वादिति पाठ. क्वचित् ।

(२) इदं परीक्ष्यते । प्रत्यक्षं तावदनिमित्तम् । किं कारणम्? एवंलक्षणकं हि तत् । शा. भा. १-१-४

एवंलिङ्गकमित्येतद्भाष्यकारेण वर्ण्यते ॥ १९ ॥
यतोऽस्ति तत्र धर्मोऽयं विद्यमानोपलम्भनम् ।
तस्मात्तेन प्रसिद्धेन गम्यतामनिमित्तता ॥ २० ॥
प्रत्यक्षत्वमदो हेतुः शेषहेतुप्रसिद्धये ।

ता लक्षणाऽनुवादो दर्शितोऽतः कथमनुवादो न सम्भवतीत्युक्तमत आह एवमिति । न प्रत्यक्षस्वरूपापेक्षमेवंलक्षणकत्वम्, न प्रत्यक्षस्वरूपं तेन लक्ष्यत इति लक्षणवाचोयुक्तिः, किं तु धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वंयेन लिङ्गेन लक्ष्यते तल्लक्षणकं प्रत्यक्षमित्यर्थ इति ॥ १९ ॥

किं तल्लिङ्गमत आह यत इति । 'तस्यैवंधर्मकत्वत' इत्युक्तेन सत्संप्रयोगजत्वेन हेतुना प्रसिद्धो विद्यमानोपलम्भनत्वं नाम प्रत्यक्षस्य धर्मोऽस्ति, तस्मात्तेन प्रसिद्धेनाऽनिमित्तता गम्यत इति भाष्यार्थः ॥ २० ॥

सत्संप्रयोगजत्वस्यैव कुतः सिद्धिरित्यत आह प्रत्यक्षत्वमिति । तदेते त्रयः प्रयोगाः, प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वाद्, विद्यमानोपलम्भनत्व च सत्सप्रयोगजत्वात्, सत्संप्रयोगजत्वं च प्रत्यक्षत्वादिति । सत्संप्रयोगजत्वं भविष्यद्वृष्ट्यनुमाने मेघेन्द्रियसंयोगजेऽपि सम्भवाद्नैकान्तिक न विद्यमानोपलम्भनत्वं साधयितुमलमिति चेत्, न, असत्संप्रयोगजत्वात्; वर्त्तमानवचनो ह्ययं सच्छब्दः, स च संप्रयोगसमानाधिकरणः, तेन वर्त्तमानात्संप्रयोगाद्यज्ज्ञानं जायते तत्सत्संप्रयोगजम् । न चैवंभावो ऽनुमानस्यास्ति, तद्धि संप्रयोगे लिङ्गज्ञानोत्पादनेन निवृत्तव्यापारे पश्चाल्लिङ्गज्ञानेन जायते, अतो न सत्संप्रयोगजमिति नास्ति व्यभिचारः । तर्हि भवदासपक्षेऽपि लक्षणस्याऽनुमानादावतिव्याप्तिर्न स्यात् । स्यादिति ब्रूमः । तेन हि सच्छब्दः संप्रयुज्यमानवचनो व्याख्यातः, सता संप्रयोगः सत्संप्रयोग इति । अनुमानादिकमपि सतैव लिङ्गादिना इन्द्रियसंप्रयोगाज्जायत इति भवत्यातिव्याप्तिः । यदि तु सोऽपि सच्छब्दं संप्रयोगविशेषणं व्याचक्षीत ततः पीतशङ्खादिविषयेषु प्रत्यक्षाभासेष्वतिव्याप्तिर्वक्तव्या नाऽनुमानादिष्विति ।

ननु प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्, विद्यमानोपलम्भनत्वं च सत्सप्रयोगजत्वात्, सत्संप्रयोगजत्वं च प्रत्यक्षत्वादित्युक्ते को दृष्टान्तः । न तावत प्रत्यक्षम्, पक्षसपक्षयोरेकत्वाऽयोगात् । नाप्यप्रत्यक्षम्, तत्र प्रत्यक्षत्वस्य हेतोर्दर्शयितुमशक्यत्वात । प्रसिद्धं चास्मदादिप्रत्यक्षस्य विद्यमानोपलम्भनत्वं सत्संप्रयोगजत्वं, धर्मं प्रति अनि-

अस्मदादौ प्रसिद्धत्वाद्योग्यर्थमभिधीयते ॥ २१ ॥
प्रकृतेन च सम्बन्धः शेषाऽप्रामाण्यदर्शनात् ।
तदप्रामाण्यसिद्धिश्च सम्बन्धादेरनीक्षणात् ॥ २२ ॥
शक्यमन्याप्रमाणत्वमिति सूत्रेण पठ्यते ।
न च पर्यनुयोगोऽत्र लक्षणाऽनुपयोगतः ॥ २३ ॥
न च न्यूनाऽतिरेकादिप्रसङ्गो लक्षणं प्रति ।
सर्वथा लोकसिद्धत्वाद्धर्मोऽयं तावदिष्यते ॥ २४ ॥
ततश्च मृगतृष्णादि न प्रत्यक्षं प्रसज्यते ।
अनिमित्तप्रसङ्गस्तु तस्यापि न निवार्यते ॥ २५ ॥

मित्तत्व च, अतोऽशे सिद्धसाध्यता स्यादत आह अस्मदादाविति । यत एवास्मदादौ सिद्धं प्रत्यक्षस्य सत्सप्रयोगजत्वादिकम्, अत एव सिद्धसाध्यतापरिहाराय योगिप्रत्यक्षार्थमेवेदमनुमानम् । अस्मिँश्च प्रत्यक्षविशेषे पक्षीकृते ऽस्मदादिप्रत्यक्षं दृष्टान्तः । तत्र हि प्रसिद्धा प्रत्यक्षत्वादेः सत्संप्रयोगजत्वादिना व्याप्तिरिति ॥ २१ ॥

न च लक्षणपक्षवत् प्रकृताऽसंगतिरित्याह प्रकृतेनेति । शेषाणां शब्दातिरिक्तानामप्रामाण्येन चोदनैवेत्यस्यांशस्य साधनादिति । ननु प्रत्यक्षस्यैवाऽत्राऽप्रामाण्यमुच्यते नान्येषाम्, तत्कथं शेषाऽप्रामाण्यमत आह तदिति । प्रत्यक्षगृहीते हि धर्मे तत्सबन्धः सादृश्यं चार्थान्तरस्य शक्यते ग्रहीतुं नान्यथा । तेन प्रत्यक्षाऽनिमित्तत्वेकथनादेव तन्मूले एवाऽप्रामाण्यसिद्धिरिति ॥ २२ ॥

ननु लक्षणपक्षे यथा तेषामपि लक्षणं वक्तव्यं तथा किमिति तेषामपि सूत्रेणैवाऽनिमित्तत्वं नोच्यते ऽत आह शक्यमिति । प्रत्यक्षाऽनिमित्ततयैव तेषामप्यनिमित्तत्वं शक्यमवगन्तुमिति न सूत्रे निबद्धम्, लक्षणं तु प्रत्यक्षलक्षणादसिद्धत्वाद्वक्तव्यमिति । यश्च लक्षणानुपयोगे(१) पर्यनुयोगः यश्च न्यूनाऽतिरेकादिदोषः स सर्वोऽपि लक्षणाऽनङ्गीकारादेव परिहृत इत्याह न चेति । नन्वनिमित्तत्वेऽपि सत्संप्रयोगज प्रत्यक्षमित्येवोच्यतेऽतोऽस्त्येवाभासेष्वतिप्रसङ्गोऽत आह सर्वथेति । न हि यदेवंविधं तत् प्रत्यक्षमित्युच्यते किं तु यत्प्रत्यक्ष तदेवंरूपत्वादनिमित्तमिति । अस्ति चाऽस्यायं धर्मो लोकसिद्धो यद्यन्यदपि तथाविधमस्ति मृगतृष्णादिज्ञानं तदपि भवत्वनिमित्तं न तु तस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति ॥ २३ ॥ २५ ॥

(१) नुपयोगपर्यनुयोग इति पा० ।

'अतीताऽनागते ऽप्यर्थे सूक्ष्मे व्यवहिते ऽपि च ।
प्रत्यक्षं योगिनामिष्टं कैश्चिन् मुक्तात्मनामपि ॥ २६ ॥
विद्यमानोपलम्भत्वमसिद्धं तत्र तान्प्रति ।
भविष्यत्त्वस्य वा हेतोस्तद्ग्राह्यैर्व्यभिचारिता ॥ २७ ॥
मा भूतामिति तेनाऽऽह लोकसिद्धं सदित्यम्' ।
न लोकव्यतिरिक्तं हि प्रत्यक्षं योगिनामपि ॥ २८ ॥
प्रत्यक्षत्वेन तस्यापि विद्यमानोपलम्भनम् ।

यदुक्त 'योग्यर्थमभिधीयत' (१)इति, तत्रेयमाशङ्का भवति, योगिप्रत्यक्षस्य वा किं न सिद्धं विद्यमानोपलम्भनत्वं येन तत्साध्यतेऽत आह अतीतेति सार्द्धद्वयेन । योगिनां हि भावनाबलजं प्रत्यक्षं सकलाऽतीताऽनागतसूक्ष्मादिविषयं धर्माऽधर्मावपि गोचरयतीति शाक्यादयो मन्यन्ते; स्वभावत एवात्मानः सर्वज्ञाः, ते देहावरणेनावृतज्ञानाः किंचिदेवेन्द्रियादिवशेन जानन्ति, निर्मुक्तदेहावरणास्तु मुक्ताः सर्वमनागतादि जानन्तीत्याहंताः । तान् प्रत्यसिद्धं विद्यमानोपलम्भनत्वम् । तथा विद्यमानोपलम्भनं प्रत्यक्षमिति वदतः सूत्रकारस्य "धर्मो न प्रत्यक्षः, भविष्यत्त्वादनागतवृष्टिवत्" इति हेतुः संमतः, तस्यापि योगिमुक्तात्मग्राह्यैरर्थान्तरैरनागतादिभिर्व्यभिचारितां मन्यन्ते । तावुभावपि दोषौ मा भूतामिति लोकप्रसिद्धं सत्संप्रयोगजत्वं विद्यमानोपलम्भनत्वसाधनार्थमय जैमिनिराहेति ।

ननु सत्संप्रयोगजत्वमेषां सिद्धम्, यद्यपि लौकिकस्य प्रत्यक्षस्य तदस्ति तथापि योगिप्रत्यक्षस्य तदसिद्धमेव; भावनाबलजत्वाभ्युपगमात् । तदसिद्धौ च विद्यमानोपलम्भनत्वमपि असिद्धमेव, अत आह न लोकेति । लोके हि प्रत्यक्षं सत्संप्रयोगजं विद्यमानोपलम्भनं च दृष्टम् । अतो योगिप्रत्यक्षमपि न तत्स्वभावमतिवर्त्तितुमर्हतीति ॥ २६ ॥ २८ ॥

कथमित्यत आह प्रत्यक्षत्वेनेति । प्रत्यक्षत्वेनाऽस्मदादिप्रत्यक्षवद्विद्यमानोपलम्भनत्वं साधयितुं शक्यम् । पूर्वोक्तमार्गेण वा प्रत्यक्षत्वेन भावनाबलजत्वं निराकृत्य सत्संप्रयोगजत्वं साधयित्वा ततो विद्यमानोपलम्भनत्वं साधयितव्यम् । न हि भावनाबलजं प्रत्यक्षं नाम सम्भवति । भावना हि समानविषया विजातीयाऽव्यवहिता स्मृतिसंततिः ।

---

(१) श्लो वा सू ४ श्लो. २१ ।

सत्संप्रयोगजत्वं वा ऽप्यस्मत्प्रत्यक्षवद्भवेत् ॥ २९ ॥
'तेषामवर्तमानेऽर्थे या नामोत्पद्यते मतिः ।
प्रत्यक्षं सा ततस्त्वेव नाभिलाषस्मृतादिवत् ॥३०॥
लोके चाप्यप्रसिद्धत्वात्प्रत्यक्षत्वप्रमात्वयोः ।
प्रतिभावद् द्वयासत्त्वं सदित्येतेन कथ्यते' ॥ ३१ ॥
लौकिकी प्रतिभा यद्वत्प्रत्यक्षाद्यनपेक्षिणी ।
न निश्चयाय पर्याप्ता तथा स्याद्योगिनामपि ॥३२॥
अविद्यमानसंयोगात् स्याच्चेत् प्रत्यक्षधीः क चित् ।
भविष्यत्यपि धर्मे स्याच्छक्तेत्याह सदित्ययम् ॥३३॥

स्मृतिश्च पूर्वाऽनुभूतविषयिणी नाऽननुभूतं गोचरयति। तद्यदि धर्मः प्रमाणान्तरेणाऽनुभूत किं भावनया ? यदि नाऽनुभूतो, भावयितुमपि न शक्यते । मुक्तात्मनां तु सर्वविषयं ज्ञानं प्रागेव निराकृतम्, प्रमाणाभावात् केवलभावनाबलजप्रत्यक्षनिरासार्थोऽयं प्रस्ताव इति ॥ २९ ॥

प्रत्यक्षं विद्यमानोपलम्भनमिति वदता यदविद्यमानविषयं योगिज्ञानं तत्प्रत्यक्षं न भवतीति सूचितम्, तत्प्रयोगद्वयेन दर्शयति तेषामिति द्वयेन । ततस्त्वेवेति । अवर्त्तमानविषयत्वादेवेत्यर्थः । प्रमाणत्वनिराकरणं योगिज्ञानम् प्रमाण(१)मेव न भवति किं पुनः प्रत्यक्षमिति दर्शयितुमिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वैशेषिकादयस्तु प्रतिभाख्यप्रमाणान्तरगम्यत्वं धर्माऽधर्मयोर्मन्यन्ते, तच्च लोकेऽपि क चिदस्त्येव । यथा श्वो मे भ्राता ऽऽगन्तेति, बाहुल्येन तद् ऋषीणामेवेत्यार्षमित्युच्यते, तन्निराकरोति लौकिकीति । अस्मदादिप्रतिभा तावल्लिङ्गाद्याभासजन्या प्रत्यक्षादिकमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येणाऽर्थमनिश्चाययन्ती नैव प्रमाणम् । अतस्तद्वदेव योगिनामपीति ॥ ३२ ॥

तदेवं विद्यमानोपलम्भनत्वस्य हेतोरसिद्धिपरिहारार्थं सत्संप्रयोगजत्वाभिधानमिति यदुक्तं तद्विवृतम् । इदानीं भविष्यत्त्वस्य वा हेतोरनैकान्तिकत्वनिराकरणार्थमिति यदुक्तं तद्विवृणोति अविद्यमानेति । यद्यविद्यमानादपि संप्रयोगाद् योगिनां क चिदर्थे प्रत्यक्षा धीः स्यात्, ततः तेनाऽनैकान्तिकत्वान्न भविष्यत्वेन धर्मस्याऽप्रत्यक्षत्वं सिध्येदिति तदर्थमयं जैमिनिः सदित्यादिकमाहेति ॥ ३३ ॥

---

(१) प्रमाणाभासमेव भवतीति पा० ।

प्रत्यक्षः प्रागनुष्ठानान्न धर्मोऽनुष्ठितोऽपि वा ।
फलसाधनरूपेण तदानीं येन नास्त्यसौ ॥ ३४ ॥
अस्मत्प्रत्यक्षवच्चापि विद्यमानोलम्भनम् ।
प्रत्यक्षं ध्यायिनां धर्मे प्रत्यक्षत्वाच्च नेष्यते ॥३५॥
अविद्यमानसंयोगात् प्रत्यक्षत्वनिराकृतिः ।
योगिनां केन लभ्येत नेष्टं सद्ग्रहणं यदि ॥ ३६ ॥

ननु भविष्यदवस्थायां मा भूद्धर्मः प्रत्यक्षो, यदा त्वसौ निष्पन्नः तदा किं न प्रत्यक्षोऽत आह प्रत्यक्ष इति । प्राक् तावदनुष्ठानाद् भविष्यत्वान्न प्रत्यक्षः । अनुष्ठितोऽपि नैव प्रत्यक्ष इति । कस्मादित्यत आह फलेति । फलसाधनरूपेण हि यागादीनां धर्मत्वम् । न च यागस्वरूपकाले तत्साधनत्वं(१) वर्त्तते, फलस्य चिरभाविनस्तदानीमक्रियमाणत्वात् । यदा तु फलं निष्पद्यते तदा यागश्चिरविनष्टत्वान्न तत्साधनरूपेण शक्यते प्रत्यक्षयितुम् । अपूर्वं तु स्वभावादेवाऽप्रत्यक्षम् । यदि प्रत्यक्षं स्यात्ततो यागानन्तरं तदुत्पत्तिं कालान्तरे च ततः सिद्धिं फलस्य दृष्ट्वा यागस्य तद्द्वारं फलसाधनत्वं गम्यते । यापि यागस्याऽपूर्वं फलं वा प्रति शक्तिः सा यद्यपि यागकाले विद्यते तथापि न प्रत्यक्षा सर्वशक्तीनामतीन्द्रियत्वादिति ॥ ३४ ॥

प्रकृतमिदानीं विद्यमानोपलम्भनत्वेनाऽनिमित्तत्वं धर्मे प्रत्यक्षस्योपसहरन् प्रयोगान्तरं दर्शयति, अस्मदिति । विद्यमानोपलम्भनमिति हेतुनिर्देशः । ध्यायिनां प्रत्यक्षं धर्मे नेष्यते विद्यमानोपलम्भनत्वादित्युपसंहारः । प्रत्यक्षत्वादिति(२) प्रयोगान्तरमिति । एव सूत्रतात्पर्यं व्याख्यायाऽवयवानुसंधत्ते । तत्र भिक्षुणा सद्ग्रहणमनर्थकमसता संप्रयोगाऽसम्भवादित्युक्तम्, यथाह—

सदित्यसद्व्युदासाय न नियोगात्स गम्यते ।
संप्रयोगो हि नियमात्सत एवोपपद्यते ॥ इति ।

तत्तावद्भाष्यकारेणैव 'सतीन्द्रियार्थसंप्रयोग' इति कर्मधारयं दर्शयता परिहृतम् ॥ ३५ ॥

न च कर्मधारयपक्षे ऽस्यानर्थक्यमित्याह अविद्यमानेति । अविद्यमानादतीतादनागताद्वा संप्रयोगादतीताऽनागताऽर्थविषयं योगिनां प्रत्यक्षम् असति सद्ग्रहणे कथं निराक्रियेतेति ॥ ३६ ॥

---

(१) कुर्वद्रूपमित्यधिक. पाठ. पुस्तकान्तरे ।

(२) ध्यायिप्रत्यक्षमनिमित्तं प्रत्यक्षत्वादस्मत्प्रत्यक्षवदिति ।

सत्सम्प्रयोगशब्दार्थः प्रत्यक्षं नैव लक्षयेत् । ...

सप्तम्याऽपि तु लभ्येत सदर्थः, कल्पना पुनः ।
परेषां वारणीयेति यत्नो जैमिनिना कृतः ॥ ३७ ॥
सम्यगर्थे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः ।
प्रयोग इन्द्रियाणां च व्यापारोऽर्थेषु कथ्यते ॥३८॥
दुष्टत्वाच्छुक्तिकायोगो वार्यते रजतेक्षणात् ।
एवं सत्यनुवादत्वं लक्षणस्यापि सम्भवेत् ॥ ३९ ॥
'ततश्चाऽप्राप्यकारित्वाद् यद्बौद्धैः श्रोत्रचक्षुषोः ।

ननु निमित्तसप्तम्यैवाऽयमर्थो लभ्यते, न ह्यतीतस्याऽनागतस्य वा सम्प्रयोगस्य निमित्तत्वं सम्भवति। यद्यपि चाऽतीतस्य केन चिद् द्वारेण सम्भवेत , न त्वनागतस्य कथं चिदपि सम्भवति। तदेव च भविष्यति धर्मे प्रत्यक्षस्याऽनिमित्तत्वं प्रतिपादयता निवारणीयम्, तच्चैतत्सप्तम्यैव लब्धमिति किं सद्ग्रहणेनाऽत आह सप्तम्येति। सत्यं लभ्यते, तथापि योगिनोऽनागतादेव संप्रयोगादनागतेऽप्यर्थे प्रत्यक्षमुत्पद्यत इति यत्परेषां कल्पनं तन्निराकरणार्थोऽयं यत्नः। अन्यथाऽतीते भाविनि वेत्यपि भ्रान्ताः कल्पयेयुरिति ॥ ३७ ॥

संशब्दं व्याचष्टे सम्यगिति। कः पुनः प्रयोगो यस्य दुष्टत्वं वार्यते, तद् दर्शयति प्रयोग इति ॥ ३८ ॥

कः पुनर्दुष्प्रयोगः, यन्निवारणः संशब्दस्तमाह दुष्टत्वादिति। कथं दुष्टत्वमत आह रजतेति। शुक्तौ हि रजतभ्रान्तिं कुर्वन् शुक्तीन्द्रियसंप्रयोगो दुष्टस्तन्निवारणेन सम्यग्ज्ञानजननो यः प्रयोगस्तत्परिहारार्थः संशब्द इति। एवं चाऽवयवव्याख्यायां लक्षणाऽनुवादेनैवाऽनिमित्तता शक्या विधातुमित्याह एवमिति। भवदासेन हि सता(१) संप्रयोग इति उक्तं, संप्रयोगशब्दश्च सकलसंबन्धवचनो व्याख्यातः, अतस्तस्याऽनुमानादिष्वाभासेषु चाऽतिव्याप्तिर्भवति नास्मद्व्याख्यान इति ॥ ३९ ॥

यदपि बौद्धैः प्राप्तिवचनं संप्रयोगशब्दं मत्वा श्रोत्रचक्षुषोरप्राप्यकारित्वादव्यापकं लक्षणं, प्राप्यकारित्वे हि (२)तयोर्यदिदं सान्तरग्रहणं 'दूरे शब्दो' 'दूरेऽर्थ' इति, तन्न स्यात् प्राप्तौ दूरत्वाऽसम्भवात्। न चात्मापेक्षया दूरत्वं, तस्य विभुत्वेनाऽभ्युपगमात्। तथाऽधिष्ठानाऽधिक-

---

(१) सतां इति पुस्तकान्तरे पाठः। (२) 'देशान्तरग्रहण दूरे' इति पा.

सोऽपि तस्यैव संस्कार आधेयस्योपकारकः ॥४५॥
तद्देशश्चापि संस्कारः सर्वव्याप्त्यर्थ उच्यते(१) ।
चक्षुराद्युपकारश्च पादादावपि दृश्यते ॥ ४६ ॥
तस्मान्नैकान्ततः शक्यं संस्कारात्तत्र वर्तनम्(२) ।
'बहिर्वृत्तिस्तयोश्चेष्टा पृथ्वग्रा(३) सन्तताऽपि च ॥४७॥
अधिष्ठानाधिकं तेन गृह्यते यत्र यादृशम् ।
पार्थवं वृत्ति(४)भागे स्याद्' दूरे ऽपि ग्रहणं तथा ॥४८॥
दीपप्रभा यथा तस्मिन् विनश्यति विनश्यति ।
तथा बहिर्गताऽप्येषा मूलच्छेदा(५)द्विनश्यति ॥४९॥

ऽपि तत्राऽऽधेयस्योपकरोतीति ॥ ४५ ॥

नन्वधिष्ठानगतस्यैवोपकर्तुं शक्नोति, कथं बहिर्गतस्योपकरोत्यत आह तद्देश इति । अपरित्यक्ताऽधिष्ठानैव वृत्तिरर्थदेशं प्राप्नोति दीपप्रभावत्, अतोऽधिष्ठानगतोऽपि संस्कारो बहिर्गताया अप्युपकरोतीति । दृष्टं च देशान्तरगतस्याऽपि संस्कारस्य देशान्तरेऽपि उपकारकत्वं, यथा पादादिगतस्य चक्षुरादाविति । तदाह चक्षुरादीति ॥ ४६ ॥

एतदेवोपसंहरति तस्मादिति । निरन्तरग्रहणमाधिकग्रहणं चोपपादयति बहिरिति सपादेन । दीपप्रभैवाऽत्र दृष्टान्तः । तेन यत्र यादृशं पार्थवं पृथुत्वं तत्र तावदधिकं गृह्यत इति । न च वाच्यं यदि वृत्तिर्गत्वाऽर्थं प्रकाशयति किमातिदूरं न गच्छतीति । कार्यगम्या हि तद्गतिः अतो यथाकार्यमवतिष्ठत इति नातिदूरगमनम् । तत्रापि दीपप्रभैव निदर्शनम्, प्रत्युताऽप्राप्यकारित्ववादिनामेवाऽतिदूरव्यवहिताऽर्थग्रहणप्रसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह दूरेऽपीति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

नन्वर्थगता वृत्तिरधिष्ठाननाशेऽपि किमित्यर्थं न प्रकाशयति, अत आह दीपप्रभेति । यद्यपिधानं यदि वापि(६) नाशस्तथाप्यात्मप्रयत्नाऽनुगृहीता साऽर्थमात्मन उपनयति (७) समर्पयति ॥ ४९ ॥

---

(१) इष्यते इति पा. । (२) वर्जनमिति पा०
(३) पृथ्व्यन्येति पा. । (४) पार्थिवो वृत्तीति पा. ।
(५) मूलभेदादिति पा. । (६) यद्यपि वा विनाश इति पा.
(७) आत्मानमुपनमयतीति पा०

अधिष्ठानपिधानं तु सत्यप्युच्छिन्नयत्नया ।
तयाऽर्थोऽनुपनीतत्वादात्मना नाऽनुभूयते ॥ ५० ॥
विच्छिन्न इति बुद्धिः स्यादधिष्ठानमपेक्ष्य च ।
शब्दे त्वाधिक्यविच्छेदो भ्रान्त्यैवोक्तावसम्भवात् ॥५१॥

नष्टेऽप्यधिष्ठाने पिहितेऽपि वा उच्छिन्नयत्नया तयाऽर्थो ऽनुपनीतत्वान्ना(१)त्मनाऽनुभूयत इत्याह अधिष्ठानेति ॥ ५० ॥

सान्तरग्रहणमुपपादयति विच्छिन्न इति । यथा सर्वगतमप्यात्मानं शरीरान्तर्गतमेव प्रतिपत्तारो मन्वते, तथेन्द्रियमपि गोलकस्थमेव । अतः शरीराऽपेक्षया गोलकापेक्षया वा विच्छिन्ने विच्छेदबुद्धिः, शब्देऽप्ययमेव न्यायः सांख्यानामिति ।

स्वमते आह शब्दे इति । श्रोत्रदेशे एव शब्दो गृह्यते, अतो न विच्छेदः । अमूर्त्तद्रव्यत्वाच्च न वृद्धिह्रासाविति । तदेवं सांख्यानां मतेन प्राप्यकारित्वं समर्थितम् । न त्वाहङ्कारिकत्वेऽक्षाणां तत्त्वान्तरवृत्तिसद्भावे वा प्रमाणमस्ति । तेन भौतिकान्येवेन्द्रियाणि प्राप्यकारीणीति वक्तव्यम् । तथा हि, चक्षुस्तावद् रूपप्रत्यक्षहेतुत्वादालोकवत्तैजसम् । तथा च सति दीपप्रभावदेव पृथुग्राहिकल्पन सुकरमिति न किं चिच्छोद्यम् । यथा रूपवदेव तैजसं चक्षू रूपस्य विशेषगुणस्य प्रकाशकम्, एवं गन्धस्यापि विशेषगुणस्य गन्धवदेव प्रकाशकमिति घ्राणस्य पार्थिवत्वासिद्धिः । तच्च वायुप्रेरितेषु चम्पकादिसूक्ष्मद्रव्येषु घ्राणोदरप्रविष्टेषु तद्गतं गन्धं संयुक्तसमवायेन प्राप्यैव गृह्णातीति वाच्यं प्राप्यकारित्वम् । एवं रसनमपि रसग्राहि रसवदेवेति स्थिते पार्थिवमाप्यं वेति चिन्तायामाप्यत्वं युक्तम् । आर्द्रजिह्वो हि स्फुटतरं रसं गृह्णाति न शुष्कजिह्वः । तेन जिह्वागतानामपामेव रसग्राहकत्वमिति रसनस्याऽऽप्यत्वम् । तथा निमग्नोत्तीर्णानां वायुसंपर्काच्छीतस्पर्शोपलम्भात् (२) शरीरेऽपि वायोरेव स्पर्शोपलब्धिनिमित्तत्वमिति त्वगिन्द्रियस्य वायवीयत्वम् । प्राप्यकारित्वं तु त्वग्रसनयोरविवादम् । श्रोत्रं तु दिङ्मयम्(३)

---

(१) नात्मन्यात्मनेति पा (२) अन्तःशरीरेऽपीति पा. ।

(३) एतत्तु 'दिशःश्रोत्र' मिति मन्त्रलिङ्गात् । तदुक्तं वार्तिके—ततो वेदानुसारेण कार्यादिक्श्रोत्रतामतिः (श्लो.वा अ६ श्लो १५०) । काशिकाकृता तु अतो भौतिकान्येवेन्द्रियाणीति प्रतिज्ञाय आकाशस्यैव शब्दाभिव्यञ्जकत्वात्तद्ग्राहकस्य श्रोत्रस्य आकाशप्रकृतिकत्व-

पुरुषेन्द्रियशब्दौ च व्यवधानेन कल्पितौ ।
पुरुषो लौकिको वा स्याद्यो वाऽस्मिन् साधयिष्यते५२
विक्रिया ज्ञानरूपाऽस्य न नित्यत्वे विरोत्स्यते(१) ।

इति शब्दाधिकरणे (२) वक्ष्यत इत्यलमतिविस्तरेण ॥ ५१ ॥

अत्र सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्मेति द्वयमप्ययुक्तम्, सर्वमेव हि ज्ञानं पुरुषस्य संप्रयोगे सत्येव जायते। तस्य विभोर्नित्यस्य सर्वदा सर्वाऽर्थसंप्रयोगात् । अतो व्यभिचाराऽभावादविशेषणमिदम् । इन्द्रियाणां त्वचेतनत्वाद् बुद्धिजन्माऽनुपपत्तेरत आह पुरुषेति । "सतीन्द्रियाऽर्थसंप्रयोगे पुरुषस्य या बुद्धि" (३) रिति वदता भाष्यकारेण व्यवहितकल्पना दर्शितेति ।

कः पुनः पुरुषः, न तावल्लौकिकः कायः, तस्याऽचेतनत्वात् । अथ आत्मा, स यदि बुद्धिजन्मना विक्रियते, क्षीरवदनित्यः स्यात् । अविक्रियत्वे वा पूर्ववदप्रमातृत्वादसत्तुल्यः स्यात् । यथाऽऽह—

बुद्धिजन्मनि पुंसश्च विकृतिर्यद्यनित्यता ।
अथाऽविकृतिरात्माऽयं प्रमातेति न युज्यते ॥

तथा—

वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति (४) तयोः फलम् ।
चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समः ॥ इति ॥

अत आह पुरुष इति । अन्यपरत्वात्सूत्रस्य नात्र तात्पर्यम् । परमार्थतस्तु साधयिष्यमाण एव पुरुषः । स च बुद्धिजन्मना विक्रियत एव । न किं चिद्विकारमात्रेण वस्तु नश्यति कुण्डलादिषु स्वर्णवदिति वक्ष्यते । तदाह विक्रियेति । बुद्धिजन्मेति । यदि बुद्धेरर्थान्तरं जन्म, तत् किं वैशेषिकोक्तः कारणे कार्यस्य समवाय इति चेन्न तस्य नित्यत्वेनाऽक्षाऽनधीन-

---

मुक्तम् "सन्ति हि देहेषु पृथिव्यादिभूतभागाः क्लृप्तगन्धाद्यभिव्यक्तिशक्तयश्च बहिरिति शरीरेऽपि वर्तमानाना तेषामेव व्यञ्जकत्वानुमानं युक्तम् ।" इत्यादिना । वस्तुतस्तु दिगाकाशयोरौपाधिकविभेदविमर्शनेन श्रोत्रस्य आकाशमयत्वेऽपि श्रुतिसङ्गतिः । 'आकाशविषयत्वाच्छब्दस्ये'त्यादिभाष्यकृदाद्यभियुक्तोक्तीनामपि सामञ्जस्यम् इति तु विद्मः ।

(१) विरुध्यते इति पा । (२) जै. सू. अ. १ पा. १ सू. ६–२३ ।

(३) सतीन्द्रियार्थसम्बन्धे या पुरुषस्य बुद्धिर्जायते, तत् प्रत्यक्षम् । भविष्यंश्चैषोऽर्थो न ज्ञानकालेस्तीति । सतश्चैतदुपलम्भनम् नासतः । अतः प्रत्यक्षमनिमित्तम् । शा.भा. १-१-५ । (४) चर्मणोऽस्तीति पा. ।

बुद्धिजन्मेति चाप्याह जायमानप्रमाणताम् ॥ ५३ ॥
व्यापारः कारकाणां हि दृष्टो जन्माऽतिरेकतः ।
प्रमाणेऽपि तथा मा भूदिति जन्म विवक्ष्यते ॥५४॥
न हि तत् क्षणमप्यास्ते 'जायते वाऽप्रमात्मकम् ।
येनाऽर्थग्रहणे पश्चाद् व्याप्रियेतेन्द्रियादिवत्' ॥५५॥
तेन जन्मैव विषये बुद्धेर्व्यापार इष्यते ।
तदेव च प्रमारूपं तद्वती करणं च धीः ॥५६॥
जन्म चाऽव्यतिरेकेण भाष्यकारेण वर्णितम् ।
तच्च भूतभविष्यत्वात् कृतं बुद्धेर्विशेषणम् ॥५७॥

त्वात् प्रत्यक्षत्वाऽनुपपत्तेः । अथ नाऽर्थान्तरं, ततः पुनरुक्तमत आह बुद्धीति । कर्तृवचनोऽयं जन्मशब्दो बुद्धिसमानाधिकरणः । जायमाना बुद्धिरित्यर्थः । कीदृशी पुनर्जननक्रिया यस्यां कर्तृत्वम् उपादानकारणदशाविशेषः, यदनन्तरं कार्यस्य सत्ता तस्यापि दशाविशेषस्य ततः प्राच्यवस्थैव(१)। ततः प्रागपि तथेत्यनादिरेषाऽऽगन्तुककार्यकारणपरम्परा न तु समवायो जन्म, नाऽपि तस्य नित्यत्वमिति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

जायमानाऽवस्थाविशेषोपादानस्य प्रयोजनमाह व्यापार इति ॥५४॥

किमिति पुनः कारकान्तरवैधर्म्यं प्रमाणस्याऽत आह न हीति । अस्थायित्वादस्य जन्मनोऽतिरिक्तव्यापाराऽसम्भव इति । यद्यपि स्थायि, तथापि जायमानमेव तन्नाऽप्रमात्मकं जायते, येन पश्चादिन्द्रियवद् व्यापारान्तरमर्थप्रकाशने स्यादित्याह जायत इति पादत्रयेण ॥५५॥

नन्वक्रियस्य कथं कारकवाचिभ्यां करणं प्रमाणमिति सामान्यविशेषशब्दाभ्यामभिधानमत आह तेनेति । जन्मैवास्य क्रियेति नाऽक्रियत्वम्, तदेव चाऽर्थप्रकाशनफलविशेषात्प्रमा, तद्योगाद्धीः करणम् । चशब्दात्प्रमाणं चोच्यतइति ॥ ५६ ॥

इदं च बुद्धिजन्मनोरनतिरिक्तत्वं "या बुद्धिर्जायत" इति वदता भाष्यकारेण दर्शितमित्याह जन्मेति । जायमानविशेषणस्याऽन्यदपि प्रयोजनमाह तच्चेति । तदभावे भूता भविष्यन्ती वेत्यपि शङ्क्येत अतोऽस्मात् द्वयाद्विशेषणं व्यवच्छेदकं जन्मग्रहणमिति ॥ ५७ ॥

---

(१) प्राच्यवस्थैव जन्म इति पा. ।

यदाऽप्यौलूक्यसिद्धान्तात् समवायस्य जन्मता ।
बुद्धिस्तत्रेन्द्रियाधीना(१) तेन प्रत्यक्षमश्नुते ॥ ५८ ॥
प्रमाणफलभावश्च यथेष्टं परिकल्प्यताम् ।
सर्वथाऽप्यनिमित्तत्वं विद्यमानोपलम्भनात् ॥५९॥
यद्वेन्द्रियं प्रमाणं स्यात्, तस्य वाऽर्थेन सङ्गतिः ।
मनसो वेन्द्रियैर्योग, आत्मना, सर्व एव वा ॥६०॥
तदा ज्ञानं फलं, तत्र व्यापाराच्च प्रमाणता ।
व्यापारो न यदा तेषां तदा नोत्पद्यते फलम् ॥६१॥
न च सर्वात्मनाऽक्षेण सम्बन्धोऽर्थस्य विद्यते ।
येन सर्वाऽर्थबोधः स्यात्तत्प्रमाणाऽभिधायिनाम् ॥६२॥

भवतु वा वैशेषिकासिद्धान्तात्समवायो जन्म । स च नित्यः । तथापि तस्याऽक्षाधीनाऽभिव्यक्तिरित्युपपन्नं प्रत्यक्षत्वमित्याह यदेति ॥५८॥

"बुद्धिर्वा जन्म वे"(२)ति भाष्यार्थं दर्शयति प्रमाणेति । अनादरे कारणमाह सर्वथेति ॥ ५९ ॥

यथेष्टकल्पनामेव प्रपञ्चयति यद्वेति । आत्मना मनसो योग इत्यनुषङ्गः, सर्वएव वा समुच्चिता इति ॥ ६० ॥

एषु प्रमाणेषु फलं दर्शयति तदेति । क(३)रणानां हि काष्ठादीनां पाकादिक्रिया, तत्साध्यं वौदनादि फलम्, तद्वदिहाऽपीन्द्रियादीनां ज्ञानं फलं प्रमेयज्ञानमित्यर्थः । कथं पुनरेनेषां प्रामाण्यमत आह तत्रेति । सर्वाणि तानि ज्ञानोत्पत्तौ व्याप्रियन्त इति । व्यापार एव कुतोऽवगम्यते, अत आह व्यापार इति । स्वप्नादाविन्द्रियादिव्यापाराऽभावे ज्ञानाऽनुदयात्सति चोन्मीलनादिव्यापारे तदुदयात्तद्व्यापाराधीनता ज्ञानफलस्याऽवगम्यत इति ॥ ६१ ॥

यत्त्विन्द्रियार्थसंगतिप्रमाणपक्षे त्वचा रूपादयोऽपि बुध्येरन्, तेषामपि स्पर्शवत्संयुक्तसमवायसद्भावादतो ज्ञानमेव प्रमाणम्, तस्य तु कारणमात्रमिन्द्रियार्थसंबन्ध इति परैरुक्तम्, तत्राह न चेति । ॥ ६२ ॥

---

(१) व्यक्तिस्तस्येन्द्रियाऽधीनेति पा । बुद्धिस्तस्येत्यादि पा. ।

(२) बुद्धिर्वा, जन्म वा, सन्निकर्षोवेति नैषा कस्यचिदवधारणार्थमेतत्सूत्रम् ।

 (३) कारणानामिति पा. ।

प्राप्तिमात्रं हि सम्बन्धो नेन्द्रियस्याऽभ्युपेयते ।
मा भूत्कारणमात्रेण त्वचा रूपाऽवधारणम् ॥६३॥
यथा प्रमाणनिष्पत्तौ योग्यत्वादिन्द्रियाऽर्थयोः ।
नियता सङ्गतिर्हेतुः फलेऽप्येवं भविष्यति ॥ ६४ ॥
योगस्य ह्याश्रयत्वेऽपि भवत्यन्यतराश्रयः ।
व्यपदेशोऽथ वाऽप्यक्षं तत्रा(१)ऽसाधारणं भवेत्॥६५॥
'संयोगे त्वात्ममनसोः स्याचेद्विषयभिन्नता ।

कथ न विद्यतइत्यत आह प्राप्तीति । किमिति नाऽभ्युपेयते, अत आह मा भूदिति । प्रमाणकरण(२)मिन्द्रियार्थसंबन्ध इत्यत्रापि पक्षे तुल्योऽय दोषः । त्वचा रूपाऽवधारणं स्यादिति तत्रापि प्राप्तिसद्भावादिति ॥६३॥

अतो यथा प्रमाणनिष्पत्तौ योग्यतासहितैव प्राप्तिः कारणं न प्राप्तिमात्रम्, एवं फलनिष्पत्तावपीति नाऽतिप्रसङ्ग इत्याह यथेति । योग्यत्वादिति । तत्रैव कार्यदर्शनेन योग्यत्वाऽवगमादिति ॥ ६४ ॥

ननूभयाऽऽश्रितो योगः, तस्य 'सत्संप्रयोग' इत्यादिके सूत्रे प्रत्यक्षमिति यो व्यपदेशः सोऽनुपपन्नः, इन्द्रियाऽर्थसंबन्धनिमित्तत्वाद्, व्यपदेशस्य चोभयाश्रितत्वात् प्रत्यर्थमिति व्यपदेशोऽपि किं न स्यादत आह योगस्येति । अर्थसंबन्धस्य प्रमाणाऽन्तरसाधारणत्वाद् वा प्रत्यक्षमिति व्यपदेश इत्याह अथ वेति । यद्वा किमक्षेणैव व्यपदिश्यते प्रत्यक्षमिति (३) न पुनरर्थेनापि, इत्यत आह योगस्येति । यथा लोके डित्थडपित्थमाता डित्थमातेति । परिहारान्तरमाह अथ वेति । विशिष्टज्ञानफलोपाधिर्ह्यत्र प्रत्यक्षशब्दः, तस्य चाऽक्षमसाधारणमिति तेनैव व्यपदेशो नाऽर्थेन, तस्य ज्ञानान्तरकार्यान्तरसाधारणत्वात् । अत्र प्रमाणफलयोर्विषयैकत्वं विस्पष्टम्, इन्द्रियसंबन्धस्याऽर्थाश्रयत्वाज्ज्ञानस्यापि तद्विषयत्वादिति ॥ ६५ ॥

आत्ममनःसंयोगप्रमाणपक्षे तस्यात्ममनोऽधिष्ठानत्वात् ज्ञानस्य त्वर्थविषयत्वाद्विषय(४)भेदः स्यादिति शङ्कते संयोगइति फलयोरन्तेन । निराकरोति नासाविति । कारणमाह अर्थइति । एतावदेव हि लोके क्रियाकारकयोरेकविषयत्व, यत् यत्र परश्वादिकं व्याप्रियते तत्रैव छिछेदेति,

---

(१) तस्येति पाठान्तरम् । (२) प्रमाकारणमिति पा. ।
(३) अर्थेनापि प्रत्यक्षमिति पा. । (४) विषये भेद इति पा. ।

प्रमाणफलयो' र्नाऽसावर्थे हि व्यापृतं द्वयम् ॥ ६६ ॥
अथाऽप्याश्रय इष्टस्ते न योगाद्विषयान्तरम् ।
आत्मस्थत्वेन विज्ञानं न भिन्न(१)विषयं ततः ॥ ६७ ॥
प्रकृष्टसाधनत्वाच्च प्रत्यासत्तेः स एव नः ।
करणं तेन नाऽन्यत्र कारके स्यात् प्रमाणता ॥ ६८ ॥
प्रमाणे सर्वसंयोगे दोषो नैकोऽपि विद्यते ।
प्रमाणं त्विन्द्रियं यस्य तस्यैको विषयः स्फुटः ॥६९॥
प्रमाणफलते बुद्ध्योर्विशेषणविशेष्ययोः ।
यदा तदापि पूर्वोक्ता भिन्नार्थत्वनिराक्रिया ॥ ७० ॥

तद्वदिहाप्यात्ममनःसयोगस्याऽर्थे विषये व्यापारादस्ति ज्ञानसमान विषयतेति ॥ ६६ ॥

यदि त्वाश्रयो विषयस्तदा ज्ञानस्याऽप्यात्माश्रयत्वादस्त्येव विषयै क्यमित्याह अथाऽपीति ॥ ६७ ॥

अयमेव चात्ममनःसंयोगो ज्ञानस्यैकार्थसमवायित्वेन प्रत्यासन्न त्वात् प्रकृष्टं साधनं करणमिति तस्यैव प्रामाण्य युक्तं न कारकान्तर स्येत्याह प्रकृष्टेति ॥ ६८ ॥

सर्वसंयोगप्रमाणपक्षेऽपि व्यापारतः समानविषयत्वं योग्यतावशेन चाऽतिप्रसङ्गपरिहार इति न कश्चिद्दोष इत्याह प्रमाणइति । सर्वसंयोगइति । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति हि सन्निकर्षत्रयं पक्षे न्यायविदः संगिरन्ते । तदस्य त्रयस्यापि तुल्यत्वविवक्षया यदा प्रामाण्यं तदा न कश्चिद्दोष इति । इन्द्रियप्रामाण्ये ऽपि तस्या(२)ऽर्थ प्राप्तस्य तद्विषयत्वाद्व्यक्तमेव विषयैक्यमित्याह प्रमाणमिति । मनइन्द्रिय- संयोगप्रामाण्येऽप्यात्ममनःसंयोगवद् व्यापारतः समानविषयत्वमित्यू हनीयम् ॥ ६९ ॥

एवं तावदिन्द्रियादिप्रामाण्यपक्षे फलं विषयसाम्यं चोक्तम्। इदानीं ज्ञानप्रामाण्येऽप्युभयं दर्शयति प्रमाणेति । विशेषणज्ञानपूर्वकं विशेष्य- ज्ञानम्, तत्र(३) विशेष्यज्ञानं फलम्, विशेष्यज्ञानासिद्ध्यर्थत्वाच्च विशे- षणज्ञानस्य व्यापारतः समानविषयत्वं पूर्ववद्व्यक्तमेवेति ॥७०॥

---

(१) अभिन्नेति पाठान्तरम् ।

(२) तस्यार्थे प्राप्तस्येति पा० । (३) विशेषणज्ञान प्रमाणम् पा० ।

'विशेषणे तु बोद्धव्ये यदालोचनमात्रकम् ।
प्रसूते निश्चयं पश्चात्तस्य प्रामाण्यकल्पना ॥ ७१ ॥
निश्चयस्तु फलं तत्र' 'नाऽसावालोचितो यदा ।
तदा नैव प्रमाणत्वं स्यादर्थाऽनवधारणात्' ॥ ७२ ॥
हानादिबुद्धिफलता प्रमाणं चेद्विशेष्यधीः ।
उपकारादिसंस्मृत्या व्यवायश्चेदियं(१) फलम् ॥७३॥
विषयैकत्वमिच्छंस्तु यः प्रमाणं फलं वदेत् ।
साध्यसाधनयोर्भेदो लौकिकस्तेन बाधितः ॥ ७४ ॥
छेदने खदिरप्राप्ते पलाशे न च्छिदा यथा ।
तथैव परशोर्लोके च्छिदया सह नैकता ॥ ७५ ॥
भवते भेद(२)हानेन रुचिता विषयैकता ।
तत्त्यागेन परेभ्यस्तु भेदो रुचिमुपागतः ॥ ७६ ॥

यदा तर्हि विशेषणपर्यन्तैव प्रमितिस्तदा किं फलमत आह विशेषणे इति सपादेन। सर्वत्रैव तावदिन्द्रियाऽर्थसंप्रयोगाऽनन्तरमनिश्चयात्मिका बुद्धिरालोचनमात्ररूपा जायते। सा च पश्चान्निश्चयं प्रसूते। तत्राऽऽलोचनं प्रमाणम्, तस्य तु निश्चयः फलमिति। यदा पुनरालोचिते निश्चयो न जायते तदाऽर्थाऽनवधारणात् उत्प्रेक्षा(३)ज्ञानवदर्थप्रकाशने सत्यपि नास्ति प्रामाण्यं नापि फलमित्याह नाऽसाविति पादत्रयेण ॥ ७१ ॥

यदा तु विशेष्यबुद्धिरेव प्रमाणं तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलमित्याह हानादीति। शङ्कते उपकारादीति। परिहरति इयमिति। इयमेवोपकारादिस्मृतिरव्यवहिता फलमस्तु नात्राऽभिनिवेश इति ॥ ७३ ॥

यत्तु बौद्धैर्विषयैकत्वतृष्णया ज्ञानमेव प्रमाणं फलं चेत्युक्तम्, तदलौकिकमित्याह विषयेति ॥ ७४ ॥

कथं भेदस्य लौकिकत्वमित्याह च्छेदनइति। विषयैकत्ववत् क्रियाकारकयोः स्वरूपभेदोऽपि लोकसिद्ध एव च्छेदने परश्वादिवदिति। सत्यम्, द्वयं दृष्टम्, इह तूभयाऽसम्भवात् विषयैक्यमेव भेदहानेनाऽस्मभ्यं रोचत(४) इति चेत्, तर्हि परैर्नैयायिकादिभिरिन्द्रियादिप्रामाण्यवादिभिरपि विपरीतं वक्तुं शक्यमिति सोपहासमाह भवतइति॥७५॥७६॥

---

(१) इदमिति पा.। (२) भवत्यभेदेति पा । (३) उपेक्षाज्ञानेति युज्यते।
(४) भेदज्ञान नास्मभ्यो रोचते इति पा०।

करणत्वोपचारस्तु फले चेत्कल्प्यते त्वया ।
कथञ्चिद्विषयैकत्वं परैर्वा किं न कल्प्यते ॥ ७७ ॥
परिच्छेदफलत्वेन वृत्तस्याऽनन्तरस्य नः ।
प्रमाणत्वं भवेज्ज्ञाने प्रमाणे तु परं फलम् ॥ ७८ ॥
स्वसंवित्तिफलत्वं तु तन्निषेधान्न युज्यते ।
प्रमाणे विषयाऽऽकारे भिन्नार्थत्वं न(१)युज्यते ॥७९॥
स्वाऽऽकारश्च स्वसंवित्तिं मुक्त्वा नाऽन्यः प्रतीयते ।

फलमेव ज्ञान, तस्य चौ(२)पचारिकं प्रामाण्यमिति शङ्कते करणत्वेति । परिहरति कथ चिदिति । पूर्वोक्तेन मार्गेण व्यापारतः समानविषयत्वम स्माभिर्वा किं न कल्प्यते, तथा सत्युभयमपि सुस्थं(३) भवति न कि चिदौपचारिकमिति ॥ ७७ ॥

उपसहरति परिच्छेदेति । परिच्छेदस्य ज्ञानस्य फलत्वेनाऽनन्तरवृत्त स्येन्द्रियादेः प्रामाण्यम्, ज्ञानस्य तु प्रमाणत्वे परं विशेष्यादिज्ञानं फलमिति ॥ ७८ ॥

यत्तु सौत्रान्तिकैरुक्तम्, ज्ञानस्य विषयाकारो नीलपीतादिरूपाऽर्थे- न ज्ञाने आहितः, स प्रमाणम्, तन्निबन्धनत्वान्नीलपीतादिविषयव्यव स्थायाः, स्वसंवित्तिस्तु फलम्, बाह्यार्थस्तु प्रमेय इति, यदाहुः—

विषयाकार एवास्य प्रमाण तेन मीयते ।
स्वसंवित्तिः फलं चास्य तद्द्रूये ह्यर्थनिश्चयः ॥ इति ।

तन्निराकरोति स्वसंवित्तीति । निषेत्स्यते(४) शून्यवादे स्वसंवित्तिरिति । किं चैवं विषयभेदोऽपीत्याह प्रमाणइति । विषयाऽऽकारो हि प्रमाणं ते, प्रमाणं च प्रमेयविषयम्, नीलादिकं च प्रमेयमिति विषया- कारो विषयविषयः, स्वसंवित्तिस्तु विज्ञानविषयेति विषयभेद इति७९

योगाचारास्तु बाह्यार्थमपलपन्तो ज्ञानस्यैवानादिवासनोपप्लावितो नीलपीतादिविषयाकारः प्रमेयम्, स्वाकारः प्रमाणम्, स्वसंवित्तिः फलमिति मन्यन्तेः यथाहुः—

यदाभासं प्रमेयं तत्प्रमाणफलते पुनः ।
ग्राहकाऽऽकारसंवित्त्योस्त्रयं नाऽतः पृथक् कृतम् ॥ इति ।

---

(१) भिन्नार्थत्वान्नेति पा । (२) तस्य तु इति पा० ।
(३) मुख्यमिति पा० । (४) श्लो. वा. शून्यवाद श्लो ६४ ।

प्रामाण्यं यस्य कल्प्येत स्वसंवित्तिफलं प्रति ॥८०॥
स्वाऽऽकारस्य परिच्छेदो न चाऽऽकारान्तराद्विना ।
तस्याप्येवं तथा च स्यान्नाऽऽकारान्तःकदा चन ॥८१॥
न चाऽसंचेतितः सत्तां स्वाऽऽकारः प्रतिपद्यते ।
ग्राह्ये चा विषयाऽऽकारे ग्राहकोऽन्यो न लभ्यते॥८२॥
मनसस्त्विन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षा धीः सुखादिषु ।
मनसा सम्प्रयुक्तो हि ता(१)ऽन्यात्मा प्रतिपद्यते ॥८३॥

तान् दूषयति स्वाकारइति । स्वसंवित्तिस्तावन्निषेत्स्यत एव । यश्चाऽयं स्वाऽऽकारः प्रमाणत्वेन कल्पितः सोऽपि स्वसंवित्तेरन्यो न गम्यते, स्वसंवित्तिरेव ज्ञानस्याकारः, न हि स्वस्य संवित्तिः स्वसंवित्तिरिति सम्भवति, संविदन्तराऽनभ्युपगमादिति ॥ ८० ॥

किं चाऽयं स्वाऽऽकारः परिच्छिन्नो वा प्रमाणमपरिच्छिन्नो वा; परिच्छेदस्तावत् स्वेनैव स्वस्य न सम्भवति विषयाकारस्य प्रमेयत्वहानात् । अत आकारान्तरमभ्यङ्गीकर्त्तव्यम्, न च तदस्ति, भावे वा तस्याऽप्याकारान्तरकल्पनायामनवस्थेत्याह स्वाऽऽकारस्येति ॥ ८१ ॥

अपरिच्छिन्नस्तु सत्तामेव न लभते कुतस्तस्य प्रामाण्यमित्याह न चेति । न चाऽस्माकमिव ज्ञानस्य पश्चादन्येन ग्रहणं संभवति, सर्वसंविदां स्वांशपर्यवसायित्वादिति । यदा चैवं स्वाकारोऽपलापितस्तदा तदधीनग्रहणस्य विषयाऽऽकारस्याऽऽप्यसिद्धिरेवेत्याह ग्राह्ये इति ॥ ८२ ॥

ननु भवताऽपि सुखदुःखेच्छादीनां स्वसंवेद्यत्वमेष्टव्यम्, अन्यस्य वक्त्रा(२)देस्तद्ग्राहकत्वाऽभावादत आह मनस इति । किमिन्द्रियं मन इत्येतावता तज्ज्ञानं(३) प्रत्यक्षम्, कः पुनर्मनसः सुखादिभिः संनिकर्षः, अत आह मनसेति । मनसा, मनःसंज्ञकेनेन्द्रियेण संयुक्त आत्मा स्वसमवेतान् सुखादीन् संयुक्तसमवायसन्निकर्षेण प्रतिपद्यत इति नास्ति तेषामपि स्वसंवित्तिरिति ॥ ८३ ॥

---

(१) नाऽन्यात्मेति पा० ।

(२) चक्षुरादेरिति पा० । (३) तज्ज्ञानमपीति पा० ।

सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना ।
सामान्यं वा विशेषो वा ग्राह्यं नाऽतोऽत्र कथ्यते(१)८४
लक्षणं यच्च यैरुक्तं प्रत्यक्षे लौकिके सति ।
विद्यमानोपलम्भित्वात् सर्वस्यैवाऽनिमित्तता ॥८५॥
निर्विकल्पकपक्षे तु सुतरामनिमित्तता ।
साध्यसाधनसम्बन्धो नाऽविकल्प्य हि गृह्यते ॥८६॥
कथं प्रत्यक्षपूर्वत्वमनुमानादिनो भवेत् ।

ननु सौगतैर्विशेषविषयत्वं वेदान्त्यादिभिः सामान्यविषयत्वं प्रत्यक्षस्योक्तम्ः इद तु ग्राह्याऽनुपादानात् न्यूनं लक्षणमत आह सम्बद्धमिति । यदेवं योग्य संबद्धं च सामान्य विशेषो वा तत्सर्वं ग्राह्यमिति न विशेषकथनेन प्रयोजनमिति ॥ ८४ ॥

ननु कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षम, तच्चतुर्विधम्, इन्द्रियजम्, इन्द्रियजसमनन्तरप्रत्ययोद्भव मानसम्, सर्वचित्त(२) चैत्तानामात्मसंवेदनम्, योगिज्ञान च । योगिज्ञानमपि भावनाबलजमतीताऽनागतादि विषयमपि कल्पनाऽपोढत्वात्प्रत्यक्षमेव । तेन यद्यपि सत्संप्रयोगजस्य प्रत्यक्षस्य विद्यमानोपलम्भनत्वात् धर्मं प्रत्यनिमित्तत्ता, तथापि कल्पनापोढलक्षणस्य योगिज्ञानस्य तन्निमित्तता भविष्यतीत्यत आह लक्षणमिति । सर्वमेव प्रत्यक्षं विद्यमानोपलम्भनं लोके, अतो यस्मिन्कस्मिश्चिदपि लक्षणे सिध्यत्येवाऽनिमित्तता, भावनाबलजं तु ज्ञानं स्मृतिरेव, अनुभूतविषयत्वाद्भावनायाः; तेन प्रामाण्यमेव नास्ति नतरां प्रत्यक्षत्वमित्युक्तम् । कल्पनापोढपक्षे च सुतरामानिमित्ततेत्याह निर्विकल्पकेति । कारणमाह साध्येति । श्रेयःसाधनता हि धर्मता, सा चाऽवश्यमिदमस्य साधनमिति विकल्प्यैव ग्रहीतव्या, नाऽविकल्पितेन शक्या ग्रहीतुमिति ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

एवं प्रत्यक्षाऽनिमित्तत्वं प्रतिपाद्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानोपमानाऽर्थापत्तीनामकारणत्वमुक्तं भाष्यकारेण,(३) तदाक्षिपति कथमिति ।

---

(१) कल्प्यते इति पा० । (२) सर्वविज्ञानात्तचैत्यानामिति ।

(३) प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चाऽनुमानोपमानार्थापत्तीनामप्यकारणत्वमिति शा० भा० १—१—४ ।

यदा स्मृत्यसमर्थत्वान्निर्विकल्पेन्द्रियस्य धीः ॥८७॥
'न चाऽविकल्प्य लिङ्गस्य लिङ्गिसम्बन्धयोस्तथा ।
गृहीति' रुपमाने ऽपि सादृश्यग्रहणात् स्मृते ॥८८॥
अर्थापत्तिः पुनः प्रायोऽन(१) न्यदृष्टेऽर्थं इष्यते ।
प्रवर्तते च यं दृष्ट्वा सोऽप्यर्थः सविकल्पकः ॥ ८९ ॥
यत्र चानुमितं लिङ्गं सूर्यगत्यादि, लिङ्गि च ।
तत्र प्रत्यक्षपूर्वत्वं कथमध्यवसीयते ॥ ९० ॥
प्रत्यक्षाऽवगते चाऽर्थे कुतस्तेषां प्रमाणता ।

कथं वा न भवति, अत आह यदेति । इन्द्रियार्थसामर्थ्यजं ज्ञानं प्रत्यक्षम् न चेन्द्रियस्याऽर्थस्य वा स्मर्तुं सामर्थ्यम् । सविकल्पकं च स्मृत्याकृष्ट जात्यादियोजनयोपजायते अतो निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षमिति ॥ ८७ ॥

ततः किमित्याह न चेति गृहीतिरन्तेन । लिङ्गलिङ्गितत्संबन्धग्रहण· पूर्वकं ह्यनुमानम् । न च निर्विकल्पकेन तद्ग्रहणं सम्भवति, अतो न प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानमिति । तथोपमाने ऽपि न तत्पूर्वकतेत्याह उपमान· इति । गां दृष्ट्वा गवयं तत्सदृशतया विकल्प्य पश्चात्स्मृते गवि सादृश्यं तेन गृह्यते, अतो नाऽविकल्पकपूर्वकमिति ॥ ८८ ॥

अर्थापत्तिस्त्वत्यन्ताऽतीन्द्रिये शक्त्यादौ प्रवर्त्तमाना कथं प्रत्यक्ष· पूर्विकेत्याह अर्थापत्तिरिति । मा भूत्प्रमेय(२)प्रत्यक्षपूर्विका, अनुपपन्नं(३) तु प्रत्यक्षेण दृष्ट्वा प्रवर्तत इति तत्पूर्विका(४) भविष्यतीत्यत आह प्रवर्त्तत इति । दाहादिकं ह्यनेन विनेदं नोपपद्यत इति विकल्पितमेवाऽर्थापत्त्युदये निमित्तमिति ॥ ८९ ॥

किं च यत्र देशान्तर(५)प्राप्त्यनुमितेन सूर्यगत्यादिना लिङ्गेन गति· कारणं लिङ्ग्यनुमीयते तत्र द्वितीयस्याऽनुमानस्य कथं प्रत्यक्षपूर्वकत्व· मित्याह यत्रेति । तथा धर्मेऽप्यप्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं भविष्यतीति ॥९०॥

किं च विकल्पनीयमिदं प्रत्यक्षपूर्वकत्वम्, यदि तावत् प्रमेयवि· षयं प्रत्यक्षमपेक्ष्यैषां प्रवृत्तिः ततः प्रामाण्यमेव न स्यादित्याह प्रत्यक्षेति ।

---

(१) नान्यदृष्टे इति पा. ।

(२) प्रमेये इति पा० । (३) अनुपपद्यमानमिति पा० ।

(४) तत्पूर्वकतयेति पा० । (५) दिशान्तरेति पा० ।

तैर्यदा स प्रतीयेत तदा नाऽक्षस्य गोचरः ॥ ९१ ॥
अथ कस्य चिदर्थस्य ज्ञानात् तत्पूर्वता भवेत् ।
तदाऽर्थस्य भविष्यत्त्वं न स्यादज्ञानकारणम् ॥९२॥
वर्तमाने हि कस्मिंश्चिद्विज्ञातेऽर्थेऽक्षबुद्धिभिः ।
लिङ्गादविद्यमानोऽपि धर्मो गम्येत तैस्तदा ॥९३॥
प्रत्यक्षेण गृहीत्वा च वर्णान् वेदेऽपि(१)गृह्यते ।
प्रमेयामिति सोऽपि स्यात्तत्पूर्वत्वादकारणम् ॥९४॥
के चित् तत्पूर्वकत्वं तु हेतुर्नैवेति मन्वते ।
तत्पूर्वकत्वाद्यत्तावत् प्रामाण्यं तदसम्भवः ॥९५॥
प्रत्यक्षेण गृहीत्वा च लिङ्गाद्यन्यतमं ध्रुवम् ।
प्रवृत्तिरनुमानादेर्न च धर्मेऽस्ति तादृशम् ॥ ९६ ॥

कालभेदात्प्रामाण्यमिति चेत् , ततोऽनवगतविषयत्वान्न प्रत्यक्षपूर्वकते-त्याह तैरिति ॥ ९१ ॥

अथ कस्मिंश्चिदर्थे प्रत्यक्षेण गृहीते अनुमानादीनां प्रवृत्तिरिति शङ्कते अथेति । दूषयति तदेति । अर्थस्य धर्मस्याऽनुमानादिभिरज्ञाने भवि-ष्यत्त्वेन धर्मस्याऽप्रत्यक्षत्वं न कारणं स्यादिति ॥ ९२ ॥

कथमित्याह वर्तमाने इति । तदा हि वर्त्तमाने किं चित्प्रत्यक्षेण गृहीत्वा भविष्यन्नपि धर्मोऽनुमानादिभिर्गृह्येतेति ॥ ९३ ॥

किं चेदृशं प्रत्यक्षपूर्वकत्वं शब्दस्याप्यस्त्येवेति सोऽपि धर्मनिमित्तं न स्यादित्याह प्रत्यक्षेणेति ॥ ९४ ॥

एवमाक्षिप्तं भाष्यमेकेषां मतेन समाधत्ते के चिदिति । किं तर्हीत्याह तत्पूर्वकत्वादिति । प्रत्यक्षाऽगृहीते धर्मे यत्तत्पूर्वकतया(२) प्रामाण्यमन्येषां, तत्तावन्नास्तीत्येतावदुच्यत इति ॥ ९५ ॥

एवं तु प्रमाणान्तराणामनिमित्तत्वे हेत्वनभिधानान्मदफलं भाष्यं स्यादिति मत्वा स्वमतेन समाधत्ते प्रत्यक्षेणेति । सविकल्पकमपि प्रत्यक्ष-मित्युपपादयिष्यते । एवं च सामान्यतो वा विशेषतो वा प्रत्यक्षगृहीते एवार्थेऽनुमानादिप्रवृत्तिः, सम्बन्धग्रहणाऽपेक्षत्वादगृहीते सम्बन्धिनि तद्ग्रहणाऽसम्भवात् । लिङ्गादीति । लिङ्गत्वेन वा सदृशत्वेन वा धूमग-

---

(१) वर्णान्वेदो ऽपीति पा. । (२) यत् तावत् तत्पूर्वकतयेति पा॰ ।

अनुमानानुमानादेर्न चाप्यस्तीह संभवः ।
सम्बन्धलिङ्गिलिङ्गानां पूर्वसिद्धेरसंभवात् ॥ ९७ ॥
सत्ता च नाऽनुमानेन कस्य चित्प्रतिपद्यते ।
धर्मेणाऽन्यद्विशेष्यं चेत्, पक्षोऽसिद्धविशेषणः ॥९८॥
'तस्माददृष्टपूर्वत्वात्केन चिद्वस्तुना सह ।
धर्मस्य नाऽनुमेयत्वमसाधारणवस्तुवत् ॥ ९९ ॥

वयादिकं गृहीत्वाऽनुमानादेः प्रवृत्तिः, न चाऽगृहीतेऽग्नौ गवि वा तल्लिङ्गतया तत्सदृशतया वा धूमगवयादिग्रहणं सम्भवति । तदनेन प्रकारेणाऽनुमानादिप्रमेयस्यैव प्रत्यक्षग्रहणाऽपेक्षा दर्शिता भवति । धर्मस्य चाऽप्रत्यक्षत्वेन तल्लिङ्गं तत्सदृशं वा न शक्यं ग्रहीतुमिति नाऽनुमानादेर्धर्मं प्रति निमित्ततेति ॥ ९६ ॥

न चाऽनुमिताऽनुमानमपि धर्मे सम्भवति, तस्यापि प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्, यावद्धि न कार्यं कारणं तयोश्च सम्बन्धः प्रत्यक्षेण गृहीतः न तावदनुमितयाऽपि गत्या तत्कारणमनुमातुं शक्यम् । न च धर्मे तथा सम्भवति । तस्य क्वचिदप्यनवगमादित्याह—अनुमानेति ॥ ९७ ॥

कथं च धर्मानुमानम् ? न तावद्धर्मोऽस्तीति शक्यमनुमातुमत आह—सत्तेति । शङ्कते धर्मेणेति । परिहरति पक्ष इति । धर्मस्य क्वचिदपि प्रमाणेन सिद्ध्यभावात् । न ह्यप्रमितसद्भावेन वस्तुना शक्यमन्यद्विशेष्टुम् । न तर्हि धर्माऽनुवादेन प्रमाणविधिः सिध्येत् । सत्यम्, यदि विद्यमानो यो धर्म इत्यनूद्येत । यदा तु योऽयं निष्प्रमाणत्वादिविवादास्पदीभूत इत्यनूद्यते तदा विवादास्पदीभूतस्याऽनूद्यमानरूपस्य प्रमाणासिद्धिरस्त्येव । अनूद्यमानसिद्धिरेव चानुवादस्याऽपेक्षिता न धर्मस्वरूपस्य । ये तु तस्यापि सामान्यतः सिद्धिमेव मन्यन्ते तेषां कुतः सिद्धिरिति वक्तव्यम् । 'पक्षोऽसिद्धविशेषण' इति च ग्रन्थविरोधः । तथा परीक्षाविशेषं दर्शयता न चाऽन्यत्राऽपि चोदनेत्ययमपि पक्षो दर्शितः, तस्मिंश्च पक्षे विद्यमाने कथं वा सामान्यासिद्धिरविवादा स्यात् । अभावनिराकरणं च "अभावोऽपि नास्ति" (१)इति भाष्यकारस्याऽसंगतं स्यादित्यास्तां तावत् ॥ ९८ ॥

एवमुपपादितमनुमानाद्यविषयत्वं सौगतान् प्रति प्रयोगेण दर्शयति

---

(१) शा. भा. १-१-५ ।

अदृष्टसदृशत्वाच्च स्वयं चाऽनुपलम्भनात्।
धर्मस्य नोपमेयत्वमसाधारणवद्भवेत्' ॥ १०० ॥
नन्वर्थापत्तिरेवं स्याज्जगद्वैचित्र्यदर्शनात्।
सुखिदुःख्यादिभेदो हि नाऽदृष्टात्कारणादृते ॥१०१॥
दृष्टस्य व्यभिचारित्वात्तदभावेऽपि सम्भवात्।
सेवाऽध्ययनतुल्यत्वे दृष्टा च फलभिन्नता ॥१०२॥
स्यादेवं यदि शक्येत स्वाभाविकनिवारणा।
कर्मशक्तेश्च वैचित्र्ये हेतुरन्यो भवेद्यदि ॥ १०३ ॥
यथा च फलवैचित्र्ये कर्मणां शक्तता स्वतः।
तथा(१) च चित्रता लोके स्वभावादुपपत्स्यते ॥१०४॥
अधर्मे धर्मरूपे वा ह्यविभक्ते फलं प्रति।
किमप्यस्तीति विज्ञानं नराणां क्वोपयुज्यते ॥१०५॥

तस्मादिति द्वयेन। असाधारणं हि सौगतानामपि अविकल्पत्वान्नाऽनुमानादिगम्यामिति ॥ ९९ ॥ १०० ॥

चोदयति नन्विति। एवमिति। प्रमाणं स्यादित्यर्थः। वैचित्र्यमेव दर्शयति सुखीति ॥ १०१ ॥

कथमित्याह दृष्टस्येति। कस्य चित्प्रयस्यतोऽपि धनं न भवति, कस्य चिदप्रयस्यतोऽपि भवतीति व्यभिचारमेवोदाहरणेन दर्शयति सेवेति ॥ १०२ ॥

निराकरोति स्यादेवमिति। न च सा शक्येत्याह कर्मेति। यदि ब्रह्महत्याऽश्वमेधयोः शक्तिवैचित्र्ये स्वभावादन्यो हेतुः स्यात् ततो निवार्येत स्वाभाविकत्वम्, न चाऽसावस्तीत्यतो यथा कर्मशक्तिवैचित्र्यं स्वाभाविकमेवं जगद्वैचित्र्यमेवास्तु, किमन्तर्गडुना कर्मणेत्याह यथा चेति ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

नन्वव्यभिचारात्कर्मशक्तीनां युक्तं स्वाभाविकत्वम्। न चैवं जगद्वैचित्र्यस्य सम्भवति। एकस्यैव हि दारिद्र्यमैश्वर्यं च पर्यायेण दृश्यते, तत्स्वाभाविकत्वेऽनुपपन्नम्। अतोऽत्रश्यंभाविनि कारणे दृष्टस्य व्यभिचाराददृष्टं कल्प्यमत आह अधर्मइति। भवत्वेवम्, तथापि दुःखफल-

---

(१) तथा विचित्रता, तथापि इतिवा पा.।

'किं नु यागादितो दुःखं हिंसादेः किं सुखोद्भवः ।
स्वर्गपुत्रादिभेदश्च कीदृशात् कर्मभेदतः ॥ १०६ ॥
इति यावदविज्ञानं तावन्नैव प्रवर्तते'
प्रवृत्त्यङ्गं च यज्ज्ञानं तस्य मूलं प्रतीक्ष्यते ॥ १०७ ॥
तस्मात्सिद्धेऽपि सामान्ये विशेषो नाऽऽगमादृते ।
विशेषस्य तु जिज्ञासा सूत्रकारेण सूत्रिता ॥ १०८ ॥
गम्यमाने विशेषे च तदन्तर्भावकारितः ।
सामान्यप्रत्ययोऽपि स्याच्छास्त्रादेवेत्यकारणम् ।१०९।
यथाऽर्थापत्तिरेवं च नाऽनुमा, नोपमेष्यते ।
शास्त्रं चेत्तदपेक्षेत तस्यैव स्यात्प्रमाणता ॥ ११० ॥

साधनमधर्मो ब्रह्महत्यादिः सुखफलहेतुश्च धर्मोऽग्निहोत्रादिः, सुखेऽपीदं स्वर्गस्य साधनमिदं पशोरिति यावत्फलविशेषं प्रति धर्माऽधर्मौ न विभज्येते तावत्किमप्यदृष्टमस्तीति एतावदर्थापत्तिज्ञानमनुपयोगीति १०५

एतदेव विवृणोति किं न्विति सार्द्धेन । मा प्रवर्तिष्ट, सिद्धं तावदर्थापत्तिरपि धर्मे प्रमाणमिति । तथा च चोदनैवेत्यवधारणाऽसम्भवः, अत आह प्रवृत्त्यङ्गमिति । प्रवृत्त्यङ्ग यत् ज्ञानं तत्र चोदनैव कारणमिति नात्राऽर्थापत्तिर्मूलं विवक्षितमित्यर्थः ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

अतोऽर्थापत्तेः सामान्ये मानत्वेऽपि विशेषे चोदनैवेति प्रतिज्ञासिद्धिरित्युपसंहरति तस्मादिति । सूत्रकारेणाऽपि न सामान्यमात्रजिज्ञासा सूत्रिता तन्मात्रस्याऽप्रयोजनत्वात् । किं तु विशेषपर्यन्तैवेत्याह विशेषस्येति । न सामान्यस्यैव किं तु विशेषस्यापीत्यर्थः । विशेषपर्यन्तेति यावदिति ॥ १०८ ॥

नन्वर्थापत्तेः सामान्यस्य, विशेषस्य, चाऽऽगमात् सिद्धेः समुच्चितयोः प्रामाण्येन चोदनैवेत्यवधारणाऽसिद्धिरत आह गम्यमानइति । सामान्यं हि साधयन्ती अर्थापत्तिः न विशेषं निर्धारयितुमलम्, विशेषं तु साधयच्छास्त्रमन्तर्णीतसामान्यमेव साधयतीति किं प्रमाणान्तरेणेति ॥ १०९ ॥

केचित्त्विमामेव वैचित्र्यार्थापत्तिमनुमामेव कार्यात्कारणगोचरां मन्यन्ते सा ह्यर्थापत्तिवदेव निराकार्येत्याह यथेति । सापि सामान्यमात्रसाधनादनुपयोगिन्येव । उपमाग्रहणं दृष्टान्त इति । अथ तदेव शा-

प्रत्यक्षाऽग्रहणं यत्तु लिङ्गादेरविकल्पनात् ।
तन्नेष्टत्वाद्विकल्पस्याप्यर्थरूपोपकारिणः ॥ १११ ॥
अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं(१) प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥ ११२ ॥
न विशेषो न सामान्यं तदानीमनुभूयते ।
तयोराधारभूता तु व्यक्तिरेवाऽवसीयते ॥ ११३ ॥
महासामान्यमन्यैस्तु द्रव्यं(२) सदिति चोच्यते ।
सामान्यविषयत्वं च प्रत्यक्षस्यैवमाश्रितम् ॥ ११४ ॥

स्त्र(३)मनुमाऽप्यपेक्षते, ततस्तदेवास्तु प्रमाणम्, किमनुपयोगिन्याऽनुमयेत्याह शास्त्रमिति ॥ ११० ॥

यत्तु लिङ्गादि न प्रत्यक्षग्राह्यं निर्विकल्पकत्वात् प्रत्यक्षस्येत्युक्तम् तदनुभाषते प्रत्यक्षेति । निराकरोति तन्नेति । कारणमाह इष्टत्वादिति । अर्थरूपोपकारिण इति । यो विकल्पः (४)स्वेनैव रूपेणाऽर्थं विकल्पयति नान्यरूपेण शुक्तिरजतवत्, तस्यापि प्रत्यक्षत्वेनेष्टत्वात् अस्ति प्रत्यक्षं लिङ्गादेरिति ॥ १११ ॥

यस्त्वपिशब्दमसहमानः सर्वमेव ज्ञानं शब्दाऽनुविद्धत्वात्सविकल्पकमेव न किंचिन्निर्विकल्पकमस्तीति मन्यते, तं प्रत्याह अस्तीति । बालानामिवाऽव्युत्पन्नानामस्माकमपि चक्षुःसन्निपाताऽनन्तरं सविकल्पकात्प्रथममस्ति निर्विकल्पकं प्रतीतिसिद्धमालोचनविज्ञानं शुद्धवस्तुविषयम्, तदभावे हि निर्निमित्तं शब्दस्मरणं स्यात् । अस्मृतशब्दस्य च न शब्दाऽनुविद्धो विकल्पः सम्भवतीति ॥ ११२ ॥

शुद्धवस्तुजमित्येतद्विवृणोति न विशेष इति । विशेषो व्यवच्छेदो व्यावृत्तिः, सामान्य समानत्वम्, अनुवृत्तिरिति यावत् । अनुवृत्तिव्यावृत्ती न निर्विकल्पके प्रकाशेते । तयोस्त्वाधारभूतमनुवृत्तं व्यावृत्तं च यज्जातिव्यक्त्याद्यनेकाकारं वस्तु तत्तदाकारसंयुक्तं संमुग्धं सर्वमवसीयते, तत् शुद्धवस्त्वित्युच्यते । व्यक्तिरिति । वस्त्वित्यर्थः ॥ ११३ ॥

वेदान्तिनस्तु महासामान्यमेव सत्ता द्रव्यशब्दाऽभिलप्यं निर्विकल्पकस्य विषयमाहुरित्याह महासामान्यमिति । एवं च सर्वमेव प्रत्यक्षं

---

(१) आलोचन ज्ञानमिति पाठान्तरम् । (२) स्तद्रव्यमिति पा. ।
(३) तदेव भाष्यमिति पा. । (४) अर्थरूपोपकारी यो विकल्पस्तेनैवेति पा. ।

विशेषास्तु प्रतीयन्ते सविकल्पकबुद्धिभिः।
ते च केचित् प्रतिद्रव्यं केचिद्बहुषु संश्रिताः ॥११५॥
तानकल्पयदुत्पन्नं व्यावृत्ताऽनुगतात्मना।
गव्यश्वे चोपजातं तु प्रत्यक्षं न विशिष्यते ॥११६॥
तदयुक्तं, प्रतिद्रव्यं भिन्नरूपोपलम्भनात्।

सामान्यविषयमाश्रितं भवतीत्याह। सामान्येति ॥ ११४ ॥

निर्विकल्पमेव चेत्प्रत्यक्षं कथं तर्हि विशेषप्रतिपत्तिरत आह विशेषास्त्विति। तानेव द्विविधान् विभजते ते चेति। प्रतिद्रव्यवृत्तयः खण्डादिव्यक्तयो, गोत्वादयस्तु बहुष्वनुगताः, ते च सत्तादिमहासामान्यापेक्षया विशेषा इति ॥ ११५ ॥

तांश्च द्वयानपि विशेषान् व्यावृत्त्यनुगमात्मना स्थितानकल्पय(१)त् प्रत्यक्षं(२) सन्मात्रविषयमुपजायमानं गवि चाऽश्वे चैकरूपमेव भवतीत्याह तानिति किमिति विशेषान् न कल्पयति? भेदाऽवभासाऽधीनत्वाद्विशेषाऽवभासस्य। तस्य चेतरेतराऽभावरूपस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणाऽसम्भवात्। अपि चाऽभावपूर्वको वा विशेषाऽवभासो विपरीतं वा। न तावदभावपूर्वकत्वम्, अभावस्य प्रतियोग्याश्रयग्रहणाधीनत्वात्। न हि सद्रूपमेकमेवेतरेतराऽभावस्य प्रतियोगि चाश्रयश्चेति सम्भवति। नापि विशेषाऽवभासपूर्व(३)को भेदाऽवभासः, भेदाऽनवभासे विशेषाऽनवभासात्। तस्मादनाद्यविद्यानिबन्धनविकल्पविलसिता एव विशेषाः न परमार्थतः सन्ति। एवं चाऽद्वितीयमेकं संविद्रूपमक्षर (४) मित्यद्वैतश्रुतिः प्रत्यक्षाऽनुगुणैव न प्रत्यक्षविरोधिनी ॥ ११६ ॥

तदेतद् दूषयति तदयुक्तमिति। किं खलु भवतो नीलपीतयोरितक्कमधुरयोः शीतोष्णयोर्गवाश्वयोश्चाक्षप्रयोगानन्तरमुपजायमानं विज्ञानमेकरूपमेव ? सत्यमिति ब्रुवाणस्य नोत्तरं वाच्यम्। यत्त्वितरेतराऽभावो भेद इति, तदस्तु, न त्वत्र भेदग्रहणेन कार्यम्। यद्धि नीलाद्भिन्नं पीतं तत्स्वरूपमेव गृह्यते न तु भिन्नतया, येन भेदग्रहणाऽपेक्षा भवेत्, तेन नीलपीतादीनां भिन्नरूपाणां प्रत्यक्षग्रहणे सति पश्चादूभावेनेतरेतराऽभावः प्रतीयतइति न कश्चिद्दोषः। अन्यथा सविकल्पकबुद्धिरपि उपपादयितुं न शक्यते। सत्यं न शक्यते, अत एवाऽविद्येत्युच्य-

---

(१) अधिकल्पयदिति। (२) प्रथमप्रत्यक्षमिति पा०।
(३) पूर्वकत्वमिति पा०। (४) प्रत्यक्षमिति पा०।

न ह्याख्यातुमशक्यत्वाद्भेदो नास्तीति गम्यते ॥११७॥
'निर्विकल्पकबोधेऽपि द्व्यात्मकस्यापि वस्तुनः ।
ग्रहणं' 'लक्षणाख्येयं ज्ञात्रा शुद्धं तु गृह्यते ॥११८॥
न चा(१)ऽसाधारणत्वेन परव्यावृत्त्यकल्पनात् ।
विशेषाऽनुगमाऽक्लृप्तेः सामान्यमिति नापि तत्'११९

तद्वति चेत्, नन्वविद्ययाऽप्यशक्यमेव विशेषग्रहणाधीनं भेदग्रहणं तदधीनं च विशेषग्रहणं कथमविद्यया ऽपि निर्णीयेत । न चाऽना-दितया बीजाङ्कुरवत् परिहा(२) रसंभवः । स्वापादुत्थितस्याद्य विशेष-ज्ञानं भेदज्ञान चान्योन्याश्रयत्वान्नालमुत्पत्तुम् । अथ भेदग्रहणमन्तरेणा-ऽप्यविद्यामात्रेण विशेषग्रहण, तर्हीन्द्रियमात्रमेवानपेक्षमस्तु किम-विद्याग्रहणेनेत्यास्तां तावत् । ननु निर्विकल्पकदशायां तावदीदृश-मिति भिन्नरूप नोपाख्यातुं शक्यते, तत् कथं तस्य ग्रहणमत आह न हीति ॥ ॥११७॥

किमिदानीं भिन्नरूपमेव निर्विकल्पकग्राह्यं, नेत्याह निर्विकल्पकेति ग्रहणमन्तेन । द्व्यात्मकस्य, सामान्यविशेषात्मकस्येत्यर्थः । सामान्य-विशेषाऽवभासो ऽपि प्रतीतिसिद्ध एव । न हि निर्विकल्पकेनाऽगृही-तस्य सविकल्पकेनापि ग्रहण सम्भवति । न वा ऽगृहीते सामान्ये व्य-क्त्यन्तरे प्रत्यभिज्ञा संभवति । तस्मात्सामान्यं विशेषश्च निर्विकल्पके-ऽपि प्रकाशते एव ।

ननु 'न विशेषो न सामान्यं तदानीमनुभूयत' इत्युक्तं तत्कथं न-योर्ग्रहणमुच्यते, अत आह लक्षणेति नापि त दित्यन्तेन । न ह्यिदानी-मप्यनुवृत्तिव्यावृत्त्योर्ग्रहणमुच्यते । या त्वियं गृह्यमाणस्य द्व्यात्मकत्वा-ख्या सा लक्षणाख्या गृह्यमाणस्य वस्तुनो लक्षणमाख्यायते सा-मान्यविशेषात्मकं तद्वस्त्विति; ज्ञात्रा पुनः शुद्धमेवाऽनुवृत्तिव्यावृ-त्तिरहितं गृह्यते न त्वसाधारणत्वेन, परेभ्यो व्यक्त्यन्तरेभ्यो व्यावृत्ते-रकल्पनात् । तथा व्यक्त्यन्तराऽनुवृत्तेरकल्पनात् न सामान्यमपि गृह्यते, अतो न विरोध इति ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

---

(१) न त्विति पा. ।
(२) परिहारेणापि विशेषो ग्रहीतु शक्यत इति सम्भव इति पाठोऽधिकः क्वचित् ।

ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया ।
बुद्ध्याऽवसीयते साऽपि प्रत्यक्षत्वेन संमता ॥१२०॥
करणं चेन्द्रियं बुद्धेर्न तत्र ज्ञानमाहितम् ।
ततः स्मृत्य(१)समर्थत्वाद्विकल्पोऽतो न वार्यते॥१२१॥
आत्मन्येव स्थितं ज्ञानं, स हि बोद्धाऽत्र गम्यते ।
स्मरणे चास्य सामर्थ्यं सन्धानादौ च विद्यते ॥१२२॥
तेनेन्द्रियार्थसम्बन्धे विद्यमाने स्मरन्नपि ।
विकल्पयन् स्वधर्मेण वस्तु प्रत्यक्षवान् नरः ॥१२३॥
तच्चैतदिन्द्रियाऽधीनामिति तैर्व्यपदिश्यते ।
तदसम्बन्धजातं तु नैव प्रत्यक्षमिष्यते ॥ १२४ ॥
पुनः पुनर्विकल्पे ऽपि सती जातिः प्रतीयते ।

एवं निर्विकल्पकं तद्विषयं च व्याख्याय सविकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वं पूर्वोक्तं प्रपञ्चयति ततः परमिति। ततो निर्विकल्पकादुत्तरकालं जात्यादिभिर्विकल्प्य वस्तु यया बुद्ध्या गृह्यते साऽपि प्रत्यक्षमेवेति ॥१२०॥

यत्तु सविकल्पकस्य स्मृत्यनुविद्धत्वादिन्द्रियस्य स्मृतावसामर्थ्यान्नेन्द्रियजत्वमित्युक्तं, तत्राह करणमिति ॥ १२१ ॥

क्व तर्हि ज्ञानमाहितमत आह आत्मनीति तत्र कारणमाह स हीति । ततः किमित्याह स्मरण इति ॥ १२२ ॥

तथापि कथं स्मरणोपेताऽक्षव्यापारजन्यस्य सविकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वमत आह तेनेति । पुरुषो हि पूर्वदृष्टं जात्यादि कालान्तरे चक्षुरादिभिर्गृहीत्वा तस्य पूर्वदर्शनं मनसा स्मृत्वा तदिदमित्यनुसन्धायाऽनुपरतेन्द्रियव्यापारः पुरः स्थितमर्थं विकल्पयन् प्रत्यक्षवानेव । तदानीमपीन्द्रियव्यापारस्याऽविरमादिति ॥ १२३ ॥

नन्विन्द्रियमात्रजं प्रत्यक्षम्, इदं तु स्मरणसहितेन्द्रियजं, कथमिन्द्रियव्यपदेश्यमत आह तच्चैतदिति । इन्द्रियजं प्रत्यक्षं न तन्मात्रजमिति अक्षाऽसम्बद्धाऽर्थविषयकस्या(२) ऽस्माभिरपि नैव प्रत्यक्षत्वमिष्यत इत्याह तदिति ॥ १२४ ॥

तत्सम्बन्धाऽनुसारिणस्तु बहवो विकल्पाः पुनः पुनरपि जाय-

---

(१) तत्स्मृत्याद्यसमर्थत्वादिति पा. । (२) विषयविकल्पस्येति पा. ।

तत्सम्बन्धाऽनुसारेण सर्वं प्रत्यक्षमिष्यते ॥ १२५ ॥
न हि प्रविष्टमात्राणामुष्णाद् गर्भगृहादिषु ॥
अर्था न प्रतिभान्तीति गृह्यन्ते नेन्द्रियैः पुनः ॥१२६॥
यथा त्वाभासमात्रेण पूर्वं ज्ञात्वा स्वरूपतः ।
पश्चात्तत्राऽवबुध्यन्ते तथा जात्यादिधर्मतः ॥१२७॥
यदि त्वालोच्य समील्य नेत्रे कश्चिद्विकल्पयेत् ।
न स्यात् प्रत्यक्षता तस्य सम्बन्धाऽननुसारतः ॥१२८॥
असम्बद्धविकल्पेऽपि तुल्यमात्मादि कारणम् ।
तेना(१) साधारणत्वं स्यादत्राऽक्षस्यैव कल्पने ॥१२९॥
निर्विकल्पकबोधेऽपि नाऽक्षं केवलकारणम् ।

माना न प्रत्यक्षतामतिवर्तन्त इत्याह पुनः पुनरिति ॥ १२५ ॥

नन्वक्षजश्चेद्विकल्पः किमिति प्रथमाऽक्षसंनिपात एव न जायते ? अतो नाऽक्षज इत्यत आह न हीति ॥ १२६ ॥

यदि तु तत्र प्रथममेवाऽस्फुटाऽवभासं विज्ञानमस्तीत्युच्यते, तदिहापि समानमित्याह यथा त्विति ॥ १२७ ॥

यदा चैव स्मृत्युत्तरकालमिन्द्रियव्यापाराऽनुपरमात्प्रत्यक्षत्वं तदा यत्परैरुक्त, 'स्मरणव्यवहितस्यापि सविकल्पकस्येन्द्रियव्यापारसांनिधिमात्रेण प्रत्यक्षत्वे सत्या(२)लोच्य निमील्याऽवस्थितस्य विकल्पयतो विकल्पः प्रत्यक्षं स्याद्' इति, तन्न प्रसज्यत इत्याह यदि त्विति ॥ १२८ ॥

नन्वनेककारणकं सविकल्पकं किमक्षेणैव व्यपदिश्यत इत्यत आह असम्बद्धेति । अक्षाऽसम्बद्धविषये अनुमानादिविकल्पे(३) ऽप्यात्मादेः साधारणत्वादपरोक्षविकल्पेऽक्षस्याऽसाधारणत्वात्तेनैव व्यपदेश इति १२९

तुल्यं चेदं निर्विकल्पकेऽपीत्याह निर्विकल्पेति । एवमक्षव्यापाराऽनुपरमात् प्रत्यक्षत्वमुक्तम् । अस्तु वा निर्विकल्पकोत्पत्तौ(४) निवृत्तव्यापारत्वमक्षस्य, तथापि परंपरया तावदक्षजत्वम्, तावतापि प्रत्यक्षत्वोपपत्तिः । किं चैवमनुमानादीनामपि प्रत्यक्षत्वं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं रूढिरभ्युपगम्यते, यथा परंपरया पङ्काज्जननं मण्डूकादि(५)सा·

---

(१) तेन् साधारणमिति पा० ।

(२) सम्यगालोच्येति पा. । (३) विषयेष्वनुमानादिविकल्पेष्विति पा. ।

(४) निर्विकल्पकं जनित्वा सविकल्पकोत्पत्ताविति पा. । (५) उत्पलादीति पा. ।

तत्पारम्पर्यजाते वा रूढिः स्यात् पङ्कजादिवत् ॥१३०॥
अनिमित्तैव वा रूढिः सुतरां सविकल्पकम् ।
प्रत्यक्षं संमतं लोके न तथा निर्विकल्पकम् ॥१३१॥
वृद्धप्रयोगगम्याश्च शब्दार्थाः सर्वएव नः ।
तेन यत्र प्रयुक्तोऽयं न तस्मादपनीयते ॥ १३२ ॥
सिद्धाऽनुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं परीक्षकैः ।
न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन नि(१)वर्तनम् ॥ १३३॥
कल्पनायाः स्वसंवित्ताविन्द्रियाधनिता कथम् ।
मनस्तत्रेन्द्रियं चेत् स्याद् गोत्वादावपि तत्समम् १३४
स्वसंवित्तौ तदिष्टं चेल्लोको न ह्येवमिच्छति ।

धारणमिति तन्निवृत्तये पद्मविषये पङ्कजशब्दस्य, तदिदमाह तत्पारंपर्येति ॥ १३० ॥

अनिमित्तैव वा सविकल्पके रूढिरस्तु, वृद्धव्यवहारे सुतरां तत्रैव प्रयोगादिति आह अनिमित्तैवेति ॥ १३१ ॥

ननु सत्यपि वृद्धप्रयोगे तन्निवृत्त्या परीक्षकैर्निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षमाश्रीयतेऽत आह वृद्धेति ॥ १३२ ॥

किमिति नाऽपनीयतेऽत आह सिद्धेति । यदि नाऽक्षजं सविकल्पकं ततः कल्पनाऽपि स्वसंवित्ताविष्टा नार्थे विकल्पनादिति यदस्यां स्वसंवित्तौ प्रत्यक्षत्वमिष्टं तदपि न स्यादित्याह कल्पनाया इति । अथेन्द्रियजनिर्विकल्पकसमनन्तरप्रत्ययाख्यमनोजन्यतया तत्र प्रत्यक्षं, ततो गोत्वादिविषयेऽपि तस्याः प्रत्यक्षत्वं मनोजन्यतयैव भविष्यति, मनः स्वरूपं तदुक्तमन्यद्वेत्यन्यदेतदित्याह मन इति ॥ १३४ ॥

बाह्ये मनसः प्रवृत्त्ययोगात्स्वसंविद्रूपस्यैव मानसप्रत्यक्षत्वमिति शङ्कते स्वसंवित्ताविति । दूषयति लोक इति । लोको हि गोत्वादिविषयेऽपि मनसः प्रत्यक्षहेतुत्वमिच्छति संविदश्च बहिर्विषयत्वं मन्यते न स्व(२)संवित्तिप्रत्यक्षत्वम् । अतो बहिरेव सविकल्पस्य प्रत्यक्षत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् । तत्र यदि मनो न बहिर्वर्त्तते चक्षुर्व्यापारस्य च व्यवहितत्वं, तथा च

---

(१) विवर्तनमिति पा० । (२) स्वसंवित्तिमिति पा० ।

तस्माद्रूढित्वमेष्टव्यं परिभाषिकताऽपि वा ॥ १३५ ॥
मनसस्त्विन्द्रियत्वेन सुखदुःखादिबुद्धिषु ।
यथा प्रत्यक्षतैवं नस्तदधीना भविष्यति ॥ १३६ ॥
तदधीनत्वसाम्येऽपि कल्पनाऽपोढशब्दनात् ।
प्रत्यक्षं किञ्चिदेवेष्टं यथा तव तथैव नः ॥ १३७ ॥
लिङ्गाद्यभावतश्चापि नाऽनुमानादिधीरियम् ।
बाधकप्रत्ययाऽसत्त्वान्नाऽप्रामाण्यं च युज्यते ॥१३८॥
न च पूर्वमदृष्टत्वात् स्मृतित्वमुपपद्यते ।
तस्मात् प्रत्यक्षमेवेदं व्यवहारस्तथैव च ॥ १३९ ॥

रूढिर्वा परिभाषा वाऽङ्गीक्रियतां न त्वप्रत्यक्षत्वं, लोकविरोधादित्याह तस्मादिति ॥ १३५ ॥

अथवा निर्विकल्पकसहायं मनो बहिः प्रवर्त्स्यति, तथापि च मनोजन्यताऽस्त्येवेति तदधीनसुखादिबुद्धिवत् प्रत्यक्षता भविष्यतीत्याह मनसस्त्विति ॥ १३६ ॥

नन्वन्यसहितमनोजन्यत्वमनुमादीनामप्यस्त्येवेति तेषामपि प्रत्यक्षत्वं स्यादित्यत आह तदधीनेति । यथा मनोजन्यत्वे समानेऽपि सविकल्पकस्य कल्पनाऽपोढलक्षणाश्रयणेन किं चिदेव स्वसंवेदनं प्रत्यक्षमिष्टं न गोत्वादिसंवेदनं, तथाऽस्माकमपि मनोजन्यत्वे समानेऽप्यपरोक्षावभासमेव ज्ञानं प्रत्यक्षं नाऽन्यदिति ॥ १३७ ॥

पारिशेष्यादपि सविकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वं बाधाऽभावाच्च नाऽप्रामाण्यमित्याह लिङ्गादीति ॥ १३८ ॥

अथ निर्विकल्पकप्राप्तप्रापकत्वात् स्मृतिरियमुच्यते अत आह न चेति । भवन्मते तावन्निर्विकल्पकेनाऽगृहीतमेव सामान्यम् । अस्माकमपि क्षणान्तरसम्बन्धस्याऽगृहीतस्य ग्रहणान्न स्मृतित्वमिति । पारिशेष्यात्प्रत्यक्षत्वमेवेत्युपसंहरति तस्मादिति । भवतामपि योऽनुमानस्य प्रत्यक्षविरोधादिव्यवहारः स तथैव सविकल्पकस्य सामान्यग्राहिणः प्रत्यक्षत्वे सत्येवाऽवकल्पते नाऽन्यथेत्याह व्यवहार इति । स्वलक्षणमात्रं हि सर्वसामान्यसहम् । अतो यत्तद्विषयं प्रत्यक्षं तद्यत्किं चिदपि सामान्यमनुमानादिगम्यं न बाधते। यथा सतमसे गोः स्वलक्षणमेव गृह्णदपि प्रत्यक्षं गोत्वाऽनवधारणात् नाऽश्वत्वाऽनुमानस्य बाधकम्, एवमालोके-

जात्याद्यर्थान्तरं यस्मादतद्रूपेऽपि वस्तुनि ।
भवत्यध्यस्य धीस्तस्मान्मृगतृष्णादिभिः समा ॥१४०॥
नैतदश्वादिबुद्धीनामध्यारोपाद्यसम्भवात् ।
स्थितं नैव हि जात्यादेः परत्वं व्यक्तितो हि नः१४१
यदि ह्येकान्ततो भिन्नं विशेष्यात् स्याद्विशेषणम् ।
स्वाऽनुरूपां सदा बुद्धिं विशेष्ये जनयेत् कथम् ।१४२।
स्फटिकादौ तु लाक्षादिस्वरूपा या मतिर्भवेत् ।

ऽपि प्रत्यक्षं तन्मात्रमेवाऽनधिक गृह्णदश्वत्वं तस्मिन्नेव स्वलक्षणेऽनुमीयमानं न बाधेतेति ॥ १३९ ॥

यदुक्तं नेदमनुमानं न स्मृतिरिति, तत्सत्यं, नाऽप्रमाणमिति यदुक्तं तन्न मृष्यामहे इति चोदयति जात्यादीति । जातिगुणक्रियानामधेयानि व्यक्तेरर्थान्तरभूतानि । अनर्थान्तरत्वे व्यक्तिमात्रत्वापत्तेर्जात्यादीनामभावप्रसङ्गात्तानि व्यक्त्यात्मतया सविकल्पकेन गृह्यन्ते । गौरयं, दण्ड्ययं, शुक्लोऽयं, गच्छत्ययं, डित्थोऽयमिति । तेनार्थान्तरमर्थान्तरात्मतयाऽध्यवस्यदूषरमिव सलिलतया मिथ्यैव सविकल्पकमिति ॥१४०॥

परिहरति नैतदिति । कथमसम्भवोऽत आह स्थितमिति । नामधेये नैव तावत्ताद्रूप्यप्रतीतिरस्तीति वक्ष्यामः । जात्यादित्रयस्यानर्थान्तरत्वादेव तु न ताद्रूप्यप्रतीतेरप्रामाण्यमिति ॥ १४१ ॥

कथमनर्थान्तरत्वमत आह यदि हीति । नहि कदाचिदिह गोत्वमिति प्रतीतिरस्ति, यतो व्यक्तेरर्थान्तरत्वमेकान्ततो जात्यादेः स्यात् । सर्वदैव सर्वेषामियं गौरिति गोत्वात्मिकैव व्यक्तिः प्रतीयते, न चेयं प्रतीतिरैकान्तिके भेदेऽवकल्पते, इयमेव च प्रतीतिर्जातौ प्रमाणं नाऽन्यत् । इयं च जात्यात्मिकामेव व्यक्तिं गमयति, न चास्याः किंचिद्बाधकमस्तीति पारमार्थिकमेव तादात्म्यमिति नाऽप्रामाण्यमिति । ननु भिन्नमेव लाक्षादिकं स्वाऽनुरूपां बुद्धिं मिथ्याभूतां स्फटिके जनयति, तथा जात्यादिकमपि किं न स्यादित्यत उक्त सदेति ॥ १४२ ॥

तद्विवृणोति स्फटिकादाविति । कदाचिदेव तद्रूपं स्फटिकमजातविवेकैर्गृह्यते न सर्वदा, व्युत्पन्नानां भेदावगमादिति । गोत्वानुरूपां तु व्यक्तिं सर्वदाऽवगच्छन्ति । न हि जात्यादिरूपत्वं व्यक्तेः व्यक्तिरूपत्व वा जात्यादीनां कदा चिद्बाध्यते, लाक्षास्फटिकयोरिवेतरेतरात्मकत्वामित्याह

अव्युत्पन्नस्य सा मिथ्या व्युत्पन्नानां हि भेदधीः १४३
न तु जात्यादिनिर्मुक्तं वस्तु दृष्टं कदा चन ।
तद्विमोकेन वा तानि लाक्षादिस्फटिकादिवत् ॥१४४॥
तत्रापि चेन्न दृश्येत भेदः कैश्चित् कदा चन ।
रक्तादिबुद्धिसम्यक्त्वं विनिवार्येत केन वा ॥ १४५ ॥
न चाऽप्ययुतसिद्धानां सम्बन्धित्वेन कल्पना ।
नाऽनिष्पन्नस्य सम्बन्धो निष्पत्तौ युतसिद्धता ॥१४६॥
तथा च सति सम्बन्धे हेतुः कश्चिन्न विद्यते ।

न त्विति । ननु वस्तुविमोकेन व्यक्त्यन्तरेऽपि जात्यादीनि दृश्यन्ते, वस्त्वपि बदरादिफलं श्यामत्वनिर्मुक्त पक्वावस्थायां रक्तगुणं दृश्यते । सत्यम्, अत एव जात्यादीनां द्रव्याद्भेदोऽभ्युपगम्यते । कथं तर्हि न विमोको दृष्ट इत्यत आह तद्विमोकेनेति । तादात्म्यप्रत्ययस्य बाधो न दृष्ट इत्यर्थः । न हि व्यक्त्यन्तरेऽपि गोत्वं पश्यन् पूर्वव्यक्तेर्गवात्मकत्वं मिथ्या मन्यते, सोऽपि गौरयमपि गौरिति प्रतिभासात्, तथा फलेऽपि रक्तप्रत्ययो न पूर्वसजातं श्यामप्रत्ययं बाधते, पूर्वं श्याममेवेदानीं रक्तमित्यवगमात्; लाक्षास्फटिकयोस्तु तादात्म्यं बाधत एवेति ॥ १४३ ॥ १४४ ॥

बाधाभाऽवे तु तत्रापि नाऽप्रामाण्यमित्याह तत्रापीति ॥ १४५ ॥

वैशेषिकास्तु जात्यादीनां व्यक्तेश्चैकान्तभेदमेवाऽङ्गीकृत्य समवायसम्बन्धं मन्यन्ते । यथोक्तम् 'अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिहप्रत्ययहेतुर्यः सम्बन्धः स समवाय' इति । युतसिद्धिः पृथक्सिद्धिः, न युतसिद्धिरयुतसिद्धिः, तान्निराकरोति न चापीति । किमिति न कल्पनेत्यत आह नेति । न तावदनिष्पन्नस्य सामान्येन सम्बन्धः सम्भवति सम्बन्ध्याधारत्वात्सम्बन्धस्य, तदभावेऽनुपपत्तेरिति । निष्पत्तौ वा पृथक्सिद्धेः अयुतसिद्धेरनुपपत्तिरित्याह निष्पत्ताविति ॥ १४६ ॥

युतसिद्धत्वे वा को दोषोऽत आह तथा चेति । नह्यसम्बद्धायां व्यक्तौ निष्पन्नायां पश्चात्समवायाख्यसम्बन्धलाभे कश्चिद्धेतुरस्तीति । यदा चैवं धर्मधर्मिणोः सम्बन्धो न लब्धः तदा धर्माणामपि तन्निबन्धनस्यैकार्थसमवायसम्बन्धस्याऽभावात् षण्णामपि द्रव्यादिविशेषप-

षण्णामपि(१) न सम्बन्धः पदार्थानां प्रतीयते॥१४७॥
समवायवियोगाच्च विश्लेषः स्यात् परस्परम् ।
तत्क्लृप्तानवस्था स्यात् तस्य तस्याऽन्यसङ्गतः॥१४८॥
अथ तस्याऽऽत्मरूपत्वान्नाऽन्यसम्बन्धकल्पना ।
अभेदात्समवायोऽस्तु स्वरूपं धर्मधर्मिणोः ॥१४९॥
न हि स व्यतिरिक्तः सन् सम्बन्धं प्रतिपद्यते ।
तस्मिंस्ताभ्यामभिन्ने तु न नानात्वं तयोर्भवेत् ॥१५०॥

येन्तानामसम्बन्ध एवाऽऽपन्न इत्याह षण्णामपीति ॥ १४७ ॥

किं चाऽस्य समवायस्य धर्मधर्मिभ्यां वियोगादसम्बन्धान्न तद्वशेन धर्मधर्मिणोः संश्लेषः स्यादित्याह समवायेति । यदि त्वस्त्येव समवायस्य समवायिभ्यां धर्मधर्मिभावः सम्बन्धः, ततस्तस्यापि सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरकल्पनादनवस्थेत्याह तत्क्लृप्ताविति ॥ १४८ ॥

शङ्कते अथेति । धर्मधर्मिरूपत्वात्ताभ्यां समवायस्याऽभिन्नत्वान्न सम्बन्धान्तरकल्पनेति । दूषयति अभेदादिति । एवं तर्ह्यभेदस्याऽङ्गीकृतत्वाद्धर्मधर्मिणोरेवाऽभेदमङ्गीकृत्य तयोरेव समवायसंज्ञाऽङ्गीक्रियतां यद्यवश्यं तया प्रयोजनं, न तु तद्व्यतिरिक्तसमवायाङ्गीकरणं युक्तम् । यच्चाऽपृथग्गतिमत्त्वादिकं समवायात्मकतया कथितं, तत् शास्त्रदीपिकायामाकृतिग्रन्थे दूषितमिति नेह प्रतन्यते ॥ १४९ ॥

कारणमाह न हीति । पूर्वोक्तमेवैतदनवस्थापत्तिरिति । अभेदपक्षे चाऽभिन्नाऽभेदाद्धर्मधर्मिणोरभेदापत्तिरित्याह तस्मिन्निति । किञ्चेह प्रत्ययाभावान्नायुतसिद्धिः । इयं गौरिति हि सर्वदा सर्वेषां प्रतीतिर्न पुनरिह गवि गोत्वमिति । का चेयमयुतसिद्धिः ? युतसिद्ध्यभावः । का पुनर्युतसिद्धिः ? पृथग्गतिमत्त्वम् पृथगाश्रितत्व च । तदभावोऽयुतसिद्धिः । यद्येवमवयवावयविनोः सम्बन्धः समवायो न स्यात् । विनाऽप्यवयविचलनेनावयवानां चलनात् । अवयविनोऽवयवाश्रितत्वात् अवयवानां च स्वावयवाश्रितत्वात्समवायानुपपत्तिः । तत एवं वक्तव्यम्, येन सम्बन्धेनाधेयमाधारे स्वानुरूपां बुद्धिं जनयति, स्वाकारेण बोधयतीत्यर्थः, स सम्बन्धः समवाय इत्युच्यते । यदि जात्यात्मना व्यक्तिः प्रतीयते तदा जातिव्यक्त्योरभेदः प्रतीतिबलादप्युपपद्यते । प्रतीयते

(१) तस्माच्चापीति पा. ।

ननु धर्माऽतिरेकेण धर्मिणोऽनुपलम्भनात् ।
तत्सङ्घमात्र एवायं गवादिः स्याद्वनादिवत् ॥१५१॥
आविर्भावतिरोभावधर्मकेष्वनुयायि(१) यत् ।
तद्धर्मि यत्र वा ज्ञानं प्राग्धर्मग्रहणाद्भवेत् ॥१५२॥
अतो जात्यादिरूपेण धर्मि यद् गृह्यते नरैः ।
पाररूप्यं न तस्यास्तीत्यप्रामाण्यं न युज्यते ॥१५३॥
'यस्यापि व्यतिरेकः स्याद्धर्मेभ्यो धर्मिणः स्फुटः ।
नित्यं तस्यापि ताद्रूप्यान्न मिथ्यात्वं प्रसज्यते ॥१५४॥

हि गौरयं शाबलेयो गौरयं बाहुलेय इति भेदबुद्धिः । शाबलेयादिभेदेन भेदबुद्धिश्च । प्रपञ्चितश्चायं जातिसिद्धाविति ॥ १५० ॥

यदुक्तं 'ततः(२) परं पुनर्वस्त्विति' ति, तदाक्षिपति नन्विति । न हि रूपादिधर्मेभ्योऽन्यो धर्मी विद्यते, यो जात्यादिभिर्विशिष्टो गृह्येत । रूपादिसंघातमात्रमेव गवादिक वृक्षसंघातमात्रमिव वनं नाऽन्यत्, अनुप, लम्भादुपलम्भकारणाऽसम्भवाच्च । यथाहुः—

क्षीणानि चक्षुरादीनि रूपादिष्वेव पञ्चसु ।
न षष्ठमिन्द्रियं तस्य ग्राहकं विद्यते बहिः ॥ इति ।

न चाऽसत्यपि वहिरिन्द्रियेऽन्तःकरणेन गृह्यतामिति वाच्यम् । तस्य बहिरस्वातन्त्र्यादिति ॥ १५१ ॥

परिहरति आविरिति । रक्तत्वहरितत्वादिधर्मेष्वाविर्भावतिरोभाव धर्मकेषु यद्बदरफलमवस्थाद्वयाऽनुयायि प्रत्यभिज्ञायते, यद्वा पिण्ड घटकपालाद्यवस्थास्वनुगतमवस्थावत । यद्वा सन्तमसे बलाकापङ्क्तौ प्रागेव शुक्लरूपग्रहणाद् गृह्यते, तद्धर्मि, न हि तदभावे प्रत्यभिज्ञा सम्भवति, धर्माणां भिन्नत्वाद्दर्शनस्पर्शनाभ्यां च ग्रहणमिति न ग्राह काभाव इति ॥ १५२ ॥

प्रकृतं सविकल्पकस्य प्रामाण्यमुपसंहरति अत इति ॥ १५३ ॥

भवतु वाऽत्यन्तभेदो धर्मधर्मिणोः, तथापि नाऽप्रामाण्यमित्याह यस्यापीति—द्वयेन । नित्यं ताद्रूप्याद्बाधकाभावात् । संवेद्येताऽन्यथा पुन-रिति । बाध्येतेत्यर्थः । कथं पुनर्भिन्नयोरभेदप्रतीतिरमिथ्या स्यात्,

---

(१) यायिवदिति पा. । (२) श्लो. वा. सू ४ श्लो १२ ।

योऽप्यन्यरूपसंवेद्यः संवेद्यो(१) वान्यथा पुनः ।
स मिथ्या न तु तेनैव यो नित्यमवगम्यते ॥ १५८ ॥
न चाऽनेकेन्द्रियग्राह्यं भिन्नतां प्रतिपद्यते ।
मा भूद्भिन्नशरीरस्थग्राह्यत्वाद्भिन्नरूपता ॥ १५६ ॥
जात्यभेदादभेदश्चेदिन्द्रियत्वेन तत्समम् ।
तुल्यबुद्धेरतो भिन्ना न सत्तेन्द्रियभेदतः ॥ १५७ ॥
बुद्धिभेदाच्च नैकत्वं रूपादीनां प्रसज्यते ।

सत्यम्, न त्वय गौरिति प्रतीतिरभेदप्रतीतिः, न ह्ययं गौरिति च गौरेवायमिति च बुद्धिद्वयं पर्यायरूपं गम्यते, अतः समवाय एवायमेवं प्रतीयते, येनेत्थंभावेन धर्मिणो धर्मः प्रतीयत इति भेदवादिनो मतिरिति ॥ १५४ ॥ १५५ ॥

ननु दर्शनस्पर्शनाभ्यां गृह्यमाणं द्रव्यं ग्राहकभेदाद् रूपादिवद्भिद्येत, यदि सत्यपि ग्राहकभेदे न भिद्यते, रूपादयोऽपि न तद्वदेव मिथो भिद्येरन्। पञ्चभिरक्षैर्ग्राह्य सत्तासामान्यम् एकं दृष्टमिति चेत्, न, तस्याऽनैन्द्रियकत्वात्, सर्वसामान्यानां सविकल्पकाविलसितत्वात् । इन्द्रियसंकरे वाऽक्षा(२)नेकत्ववैयर्थ्यं स्यात्। एकमेव त्वगिन्द्रियं भिन्नेष्वपि विषयेषु पञ्चसु शक्तिमदङ्गीक्रियताम्। तदुक्तम्—

नैकं रूपाद्यभेदो वा दृष्टं चेन्नेन्द्रियेण तत्।
अक्षाऽनेकत्ववैयर्थ्यं स्वार्थे भिन्नेऽपि शक्तिमत् ॥ इति ।

अत आह न चेति । अनैकान्तिको हेतुरित्याह मा भूदिति ॥ १५६ ॥

नाऽनैकान्तिको हेतुरिति शङ्कते जात्यभेदादिति । चक्षुष्ट्वजातेरेकत्वान्न रूपस्याऽनेकेन्द्रियग्राह्यतेति । परिहरति इन्द्रियत्वेनेति । यथा रूपगोचराणां चक्षुष्ट्वेन एकत्वं तथा दर्शनस्पर्शनयोरपि इन्द्रियत्वेनैकत्वाद् द्रव्यस्यापि नाऽनेकेन्द्रियग्राह्यत्वम् इति असिद्धो हेतुः स्यात्, तेनैकबुद्धिग्राह्यत्वात् एकमेव द्रव्यं ग्राहकभेदस्वतन्त्रमिति । अत एव पञ्चेन्द्रियगोचरोऽपि सत्ता तुल्यबुद्धिगम्यत्वादभिन्ना भवति । अन्यथा साऽपि भिद्येतेत्याह तुल्यबुद्धेरिति। यत्तु 'नेन्द्रियेण त'दित्युक्तं, तदयुक्तम्, ऐन्द्रियकं हि सामान्यं स्थापितमिति ॥ १५७ ॥

'रूपाद्यभेदो वे'ति यदुक्तं, तत्राह बुद्धिभेदादिति । नैकं रूपाद्यभेदो वे'

---

(१) संवेद्येतान्यथेति पा । (२) ज्ञानैकत्ववैयर्थ्यमिति पा. ।

एकाऽनेकत्वमिष्टं वा सत्तारूपादिरूपतः ॥ १५८ ॥
क्वचिच्च सङ्कराज्ञाऽत्वमेकमित्यवसीयते ।
दार्ढ्यदौर्बल्यभेदेन व्यवस्थाऽपि यतः क्वचित् ॥१५९॥
'यथा हि मनसः सार्धं रूपादौ चक्षुरादिना ।
प्रवृत्तिः सुखदुःखादौ केवलस्यैव दृश्यते ॥ १६० ॥
न क्वचित्सङ्कराऽभावात्सर्वत्रैव निवर्तते ।
क्वचिच्च सङ्करं दृष्ट्वा सङ्करोऽन्यत्र कल्प्यते' ॥१६१॥
श्रोत्रादेरुपघातेऽपि शब्दादिस्मृतिदर्शनात् ।
वर्तमानस्य चाऽज्ञानाद्व्यवस्था संप्रतीयते ॥ १६२ ॥
एकं यदि भवेदक्षं सर्वं(१)गृह्येत वा न वा ।

त्यत्रोभयत्रापि सिद्धसाध्यता शक्या वक्तुमित्याह एकेति । रूपादीनां सद्रूपतयैकत्वं, द्रव्यस्यापि रूपाद्यात्मनाऽनेकत्वमिष्टमेवेति ॥१५८॥

अक्षाऽनेक(२)त्ववैयर्थ्यं परिहरति क्व चिदिति । कारणमाह दार्ढ्येति । प्रबलचक्षुर्दुर्बलश्रोत्रो रूपं गृह्णाति न शब्दम् । विपरीतस्तु विपरीतम् सेयं व्यवस्थाऽक्षैकत्वेऽनुपपन्नेति सत्यपि द्रव्यविषये संकरे नाऽक्षाऽनेकत्ववैयर्थ्यमिति ॥ १५९ ॥

नन्वक्षाणां संकरे द्रव्यइव रूपादिष्वपि संकरः स्यात्तत्राह यथा हीति द्वयेन । न हि यदेकत्र दृष्टं तदन्यत्राऽदृष्टमपि भवति। यथा तावन्मनसो रूपादिग्रहणे चक्षुरादिसहायस्य प्रवृत्तिः. स्मृतिसुखादौ केवलस्य, तथा चक्षुरादेरपि रूपादिष्वसंकरो द्रव्ये च संकरो भविष्यति, न सर्वत्रैकरूप्यमिति ॥ १६० ॥ १६१ ॥

कथं पुनर्मनस एव रूपादिग्रहणे चक्षुरादिसहायस्य प्रवृत्तिः स्मृतिसुखादौ केवलस्येति व्यवस्था गम्यते अत आह श्रोत्रादेरिति । श्रोत्रादिरहितस्याऽपि बधिरादेः शब्दादिस्मरणं सुखाद्युपलब्धिश्च दृश्यतइति तत्र श्रोत्राद्यनपेक्षत्वं, वर्त्तमानस्य च शब्दादेरग्रहणात्तत्र श्रोत्रादिसापेक्षत्वं मनसोऽवगम्यतइति ॥ १६२ ॥

एवं दार्ढ्यदौर्बल्यवशाद्रूपाद्युपलब्धिव्यवस्था दर्शिता। यथा तु तयाऽक्षानेकत्वं सिध्यति तथा दर्शयति एकमिति । यत्तूक्तं 'स्वार्थभिन्न-

---

(१) सर्वैरिति पा० । (२) अक्षानेकत्वे वैयर्थ्यमिति पा. ।

कल्प्यते शक्तिभेदश्चेच्छक्तिरेवेन्द्रियं भवेत् ॥१६३॥
शृणुयाद्बधिरः शब्दं सङ्करे चक्षुरादिना ।
मनसो वा स्वतन्त्रत्वे वर्तमानाऽर्थबुद्धिषु ॥ १६४ ॥
न स्मरेद्बधिरः शब्दं श्रोत्रं चेत्स्मृतिकारणम् ।
स्मृतिवद्वा भवेदस्य वर्तमानार्थधीरपि ॥ १६५ ॥
'स्मृतिश्च न भवेत्पश्चाद् गृह्णीयात्तन्न चेन्मनः ।

ऽपि शक्तिम'दिति, तदाशङ्कते कल्प्यतइति । परिहरति शक्तिरेवेति । शक्तिपञ्चकं तावत्कल्पनीयमिन्द्रियस्थानीयं तत्र तद्वा कल्पनीयमिन्द्रियपञ्चकं वेति न विशेषः। ननु धर्मिकल्पनाद्धर्मकल्पना लघीयसी, सत्यम्, इह तु क्लृप्तमेव पृथिव्यादिपञ्चकं तत्र पञ्चानां शक्तिपञ्चककल्पने दृष्टानुगुण्य प्रागेव दर्शितम्, एकस्य तु वायवीयस्य त्वगिन्द्रियस्य शक्तिपञ्चककल्पनं दृष्टाऽननुगुणत्वादयुक्तमिति ॥ १६३ ॥

यदुक्त 'क चिद्वा संकरं दृष्ट्वा रूपादावपि सकरो न युक्तो व्यवस्थादर्शना' दिति, तस्य व्यतिरेकमाह शृणुयादिति । संकरे व्यवस्था न स्यादिति । यत्तु वर्त्तमानस्याऽज्ञानान्मनसो बहिरस्वातन्त्र्यमुक्तं, तस्य व्यतिरेकमाह मनस इति । शृणुयाद्बधिरः शब्दमित्यनुषङ्गः, तस्यापि मनोऽस्तीति ॥ १६४ ॥

यत्तु श्रोत्रादेरुपघातेऽपि शब्दादिस्मृतिदर्शनात्तत्र श्रोत्राद्यनपेक्षं मनः स्वतन्त्रमित्युक्तं, तस्य व्यतिरेकमाह न स्मरेदिति । अथाऽसत्यपि कारणे स्मृतिः स्याद्, वर्त्तमानोपलब्धिरपि स्यादित्याह स्मृतिवदिति ॥ १६५ ॥

ननु वर्त्तमानः शब्दादिः श्रोत्रादिभिरेव गृह्यतां, किं तत्र मनसा, अत आह स्मृतिश्चेति पादत्रयेण । यत् खलु मनसा स्मर्यते तद्ग्रहणेऽपि मनोव्यापारो दृष्टः, यथा सुखादेः । शब्दादिकमपि मनसैव स्मर्यते, सर्वस्मरणानां मानसत्वात् । अतः शब्दादिग्रहणेऽपि मनोव्यापारोऽनुमीयते । तत्र च स्वातन्त्र्ये बधिरादेरपि शब्दादिग्रहणप्रसङ्गात् श्रोत्राद्यपेक्षैव मनः प्रवृत्तिरवधार्यते । किं च विषयाऽन्तरव्याक्षिप्तमनस्कस्य चक्षुरादिसयुक्तेष्वपि रूपादिषु ज्ञानाऽनुदयादस्ति तत्रापि मनोव्यापार इति निश्चीयते । तथा शब्दादिषु गृह्यमाणेषु तदतिरिक्तेष्वर्थान्तरेषु सर्वेषु स्मरणं न जायते, तदवगम्यते नूनं तद्ग्रहणे मनो व्यापृत

श्रोत्रग्रहणवेलायां न च सर्वास्मृतिर्भवेत् ॥ १६६ ॥
बोधात्मकतया पुंसः सर्वत्र ग्रहणं भवेत् ।
युगपद्विषयेऽप्यस्य करणाऽपेक्षिता न चेत् ॥१६७॥
तस्माज्ज्ञानाऽनुसारेण व्यवस्थासङ्करौ क चित् ।
ग्राह्यग्राहकशक्तिभ्यः कार्यद्वारेण कल्पितौ ॥१६८॥
चक्षूरूपादिभेदस्तु पञ्चधैव व्यवस्थितः ।
तेन नीलादिभेदेऽपि नेन्द्रियाऽऽनन्त्यकल्पना ॥१६९॥
तस्मात् पञ्चभिरप्यन्तैर्बोधः सत्तागुणत्वयोः ।

मिति । इतरथा त्वव्यापृतं मनोऽर्थान्तरेष्वपि सर्वेषु स्मृतिमादधीतेति न सर्वास्मृतिः(१) सिध्येदित्याह न चेति । श्रोत्रग्रहणवेलायामित्यनुषङ्ग इति ॥ १६६ ॥

ननु बोधस्वभावः पुरुषोऽन्याऽनपेक्ष एव विषया(२)नान्तरान् बाह्यांश्च जानाति, किमस्यान्तः करणेन बहिः करणेन वा ? तत्राह बोधेति। यदि बोधस्वभावतया पुरुषो विषयेषु बोद्धव्येषु करणं नाऽपेक्षते ततः सर्वदा सर्वं जानीयात् । ततोऽस्त्यन्यापेक्षा । ततश्च बाह्येषु रूपादिषु चक्षुरादीनां करणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुमीयते । सुखादिवेदनस्य तु किं चित्करणमनुमीयते। तत्र लिङ्गादीनामसम्भवाच्चज्ञन्यत्वे चाऽपरोक्षत्वानुपपत्तेरिन्द्रियमेवेति निश्चीयते, तत्तु मन उच्यते। ननु शरीरमेव मनोऽस्तु, न, इन्द्रियत्वेन नेत्रादिवत् तद्व्यतिरेकानुमानादिति ॥ १६७ ॥

प्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति। ज्ञानाख्यकार्यद्वारेण ग्राह्यग्राहकशक्तयः, ताभ्यः क चिद्रूपादावसंकरः क चिद् द्रव्यादौ च संकर इति ॥ १६८ ॥

किमिति तर्हि रूपादीनामिव रूपविशेषाणामपि नीलपीतादीनामिन्द्रियभेदो न कल्प्यते ? अत आह चक्षूरूपादीति । न हि रूपरसादिवत् रूपविशेषोपलब्धिव्यवस्थाऽस्ति, यत इन्द्रियभेदः कल्प्येत, अतः पञ्चधैव चक्षुरादिभेदः । तथा रूपादीनामपि चाक्षुषत्वं श्रौत्रत्वम् इत्येवं पञ्चधैव भेदो व्यवस्थित इति न नीलादिवशेनाऽनन्तेन्द्रियकल्पनेति ॥ १६९ ॥

क पुनरेषामिन्द्रियाणां संकरः क वा व्यवस्थितत्वं, तत्संक्षिप्य

---

(१) सर्वत्रास्मृतीति पा.। (२) एकविषयानिति पा।

द्रव्यमूर्तौ पुनर्द्वाभ्यां रूपादावेकशः स्थितिः ॥१७०॥
ननु जात्यादिरूपेऽपि शब्दाऽभेदोपचारतः।
प्रवर्तमाना मिथ्या स्याद्बुद्धी(१)रूपेषु बुद्धिवत्१७१॥
न शब्दाऽभेदरूपेण बुद्धिरर्थेषु जायते।
प्राक् शब्दाद् यादृशी बुद्धिः शब्दादपि हि तादृशी१७२
'ननु गोत्वादिरूपेण गवाकारादिबुद्धयः।
न प्राक् शब्दाऽर्थसम्बन्धज्ञानात्सन्ति कदा चन १७३
जात्यादेस्तत्स्वरूपं चेदशब्दज्ञोऽपि लक्षयेत्।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दरूपत्वनिश्चयः' ॥१७४॥
यथा रूपादयो भिन्नाः प्राक् शब्दात्स्वात्मनैव तु।
गम्यन्ते तद्वदेवैतत्संज्ञित्वं केवलं परम् ॥ १७५ ॥

दर्शयति तस्मादिति। मूर्त्तिः परिमाणम्, तच्च द्रव्यं च, द्वाभ्यां दर्शन स्पर्शनाभ्यामिति ॥ १७० ॥

शब्दविकल्पमिदानीमनुसंधत्ते, तत्र चोदयति नन्विति। जात्यादिरूपत्वाद्वस्तुनस्तद्रूपप्रतीतेरस्तु नामाऽमिथ्यात्वम्, शब्दस्य त्वर्थान्तरत्वात् तद्रूपा बुद्धिर्मिथ्यैव। तत्र ये जातिगुणक्रियावाचिनो गवादिशब्दाः ते प्रथमं स्वाऽभिधेयं जात्यादिकं स्वात्मतया विकल्प्य पश्चात् तादृशेन जात्यादिना द्रव्यं विकल्पयन्ति। तत्र यद्यपि द्रव्यस्य जात्याद्यात्मना न मिथ्यात्वं तथापि जात्यादेः शब्दात्मता मिथ्यैव। ये तु डित्थादिशब्दा द्रव्यवाचिनः तेऽपि द्रव्यमेव साक्षाच्छब्दाऽभेदेन विकल्पयन्तीति मिथ्यात्वमिति ॥ १७१ ॥

परिहरति न शब्देति। बुद्धिरेवाऽत्र शब्दाकारा नास्तीति भावः ॥१७२

पुनश्चोदयति नन्विति द्वयेन। गवाकारादिषु गोत्वजात्यादिषु गोत्वशुक्लत्वादिरूपेण बुद्धयो न शब्दाऽर्थसम्बन्धज्ञानात्प्राग्जायन्ते। तद्यदि जात्यादेरेव रूपं तत् स्यादशब्दज्ञोऽपि तद्रूपं लक्षयेत्। न तु तदस्ति। तस्माच्छब्दरूपमेव तदिति ॥ १७३ ॥ ॥ १७४ ॥

परिहरति यथेति। रूपादिस्वलक्षणवदेव जात्यादिकमपि प्रागेव शब्दाऽर्थसम्बन्धज्ञानात् स्वेनैव रूपेण गम्यते न शब्दरूपेण। शब्दज्ञस्तु

---

(१) बुद्धिरूपेष्विति पा०।

न चाऽविकल्पितः शब्दादिति वाच्यो न गृह्यते ।
तेनाऽगृहीतशब्दोऽपि गोत्वादीन् प्रतिपद्यते ॥१७६॥
श्रुतिसंस्पर्शबोधेऽपि नैवाऽभेदोपचारता ।
विवेकादर्थशब्दानां चक्षुःश्रोत्रधिया कृतात् ॥१७७॥
अनन्तधर्मके धर्मिण्येकधर्माऽवधारणे ।
शब्दोऽभ्युपायमात्रं स्यान्नाऽऽत्माऽध्यारोपकारणम् १७८
न चोपेयेऽभ्युपायस्य रूपाध्यासः प्रसज्यते ।
न हि दीपेन्द्रियादीनां रूपाऽध्यारोप(१) इष्यते १७९
नित्यं यदि च गोत्वादि शब्दरूपेण गृह्यते ।
रूपान्तरं न दृष्टं चेद् भेदाऽध्यासौ कुतो न्विमौ ॥१८०॥
यद्यभेदो न मिथ्यात्वं भेदश्चेत्स्यात्स्वरूपतः ।

संज्ञित्वं केवलमधिकं स्मृत्वानुसंधत्ते नाऽन्यत्किंचिदिति ॥ १७५ ॥

अथाऽशब्दज्ञस्य नैव गोत्वादिप्रतीतिरस्ति, शब्दाऽनुवेधस्य तदानीमभावात्। अशब्दाऽनुविद्धस्य च प्रत्ययस्याऽभावादित्युच्यते, यथाह–

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दाऽनुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गृह्यते ॥ इति ।

अत आह न चेति । उक्तमशब्दानुविद्धमपि ज्ञानमस्तीति, तेनाऽशब्दज्ञोऽपि प्रत्येत्येव गोत्वादिकमिति ॥ १७६ ॥

एवं च शब्दसंस्पृष्टबोधेऽपि संज्ञित्वमेवाऽधिकं न ताद्रूप्यप्रतीतिरित्याह श्रुतीति । कस्मादित्याह विवेकादिति ॥ १७७ ॥

यदि न शब्दः स्वात्मानमर्थेऽध्यारोपयति, किं तर्हि करोत्यत आह अनन्तेति ॥ १७८ ॥

यद्युपायः शब्दो, व्यक्तमसौ रूपमर्थेऽध्यारोपयति दर्पण इव मुखे, अत आह न चेति ॥ १७९ ॥

किं च यदि व्यक्तिरिव जातिरूपेण जातिरपि शब्दरूपेण गृह्यते, न च बाध्यते, तथा सत्यभेद एव स्यात् न त्वध्यास इत्याह नित्यमिति ॥

सति चाऽभेदे तदनुविद्धस्य बोधस्य न मिथ्यात्वमित्याह यदीति । भेदे वा नाऽध्यारोपो भ्रान्त्या तु भवतामध्यारोपकल्पनेत्याह भेदश्चे-

---

(१) रूपं ऽध्यारोप इति पा० ।

नाऽध्यारोपप्रसङ्गः स्याद्भ्रान्त्या त्वध्यासकल्पना॥१८१॥
शब्देनैव च निर्देशो गृहीतेऽर्थेऽवकल्पते।
गौरित्येव च निर्देशो वाच्यतद्बुद्धिवादिनाम् ॥१८२॥
निर्देशतुल्यतायां च(१) श्रोत्रा वक्तुः(२)सरूपता।
शब्दज्ञानप्रमेयेषु विज्ञानस्याऽवसीयते ॥ १८३ ॥
भ्रान्तिहेतुसमानत्वेऽप्युपायत्वान्मतिश्रुती।
मन्यतेऽर्थे समध्यस्ते नाऽर्थाध्यासं तयोः पुनः ॥ १८४ ॥
गोत्वे सास्नादिमद्रूपा (३)गादिरूपाऽभिधायके।
निराकारोभयज्ञाने संवित्तिः परमार्थतः ॥ १८५ ॥
यदि चाऽभेदरूपेण शब्देनाऽर्थः प्रतीयते।

दिति ॥ १८१ ॥

भ्रान्तिकारणमाह शब्देनेति। सर्वमेव वस्तु शब्देन परस्मै निर्दिश्यत इति। ततः किमित्याह गौरिति। वाच्यं च तच्च वचनं बुद्धिश्च वाच्यतद्बुद्धयः; तद्वादिनां पुंसां गौरित्येव निर्देशः, गौरित्यर्थो, गौरिति शब्दो, गौरिति ज्ञानमिति ॥ १८२ ॥

तथापि किमित्यत आह निर्देशेति। वक्तुस्त्रिष्वपि निर्देशं तुल्यं दृष्ट्वा श्रोता(४) त्रिष्वपि ज्ञानस्य वक्तुः सरूपतां कल्पयति, तत्कृतनिर्देशसरूपताम्, एकरूपतामिति यावत् ॥ १८३ ॥

ननु निर्देशतुल्यतयाऽध्यासं मन्यमानः किं शब्दज्ञानयोरेवार्थेऽध्यारोपं मन्यते न त्वर्थस्य तयोरत आह भ्रान्तीति। ज्ञानाऽऽरोपश्च कैश्चिज्जात्यादीनामाश्रितः स शब्दाऽध्यासनिरासेनैव तुल्यन्यायतया निरस्तो भवतीति इह नोपन्यस्त इति ॥ १८४ ॥

तदेवं भ्रान्तिरेवारोपः, परमार्थतस्तु त्रिष्वपि विलक्षणैव संविदित्याह गोत्वइति ॥ १८५ ॥

के चित्तु जात्यादीनपह्नुत्य स्वरूपमेव शब्दानामभिधेयं मत्वा तस्यैव व्यक्तावारोपं मन्यन्ते। शब्दैक्यादेव च खण्डमुण्डादिष्वेकरूपताऽवगमो न जातिनिबन्धन इति मन्यन्ते, तान् प्रत्याह यदि चेति। श-

---

(१) तुल्यतायाश्चेति पा० (२) श्रोत्रवाक्किति वक्तृस्वरूपेति च पा०
(३) रूपाज्ञादीति पा. (४) श्रोत्रादिष्वपीति पा.।

एकरूपत्वमक्षादौ देवनादेः प्रसज्यते ॥ १८६ ॥
स्यादनक्षानिवृत्त्या चेत्, न प्राक् शब्दात् प्रतीयते ।
गवादिष्वपि तुल्यं चेन्नैकरूपस्य दर्शनात् ॥ १८७ ॥
त्रये बिभीतकादीनां नैकधर्मान्वयोऽस्ति हि ।
शब्दः साधारणस्तेषां जातिशब्दाद्विलक्षणः ॥ १८८ ॥
परस्परविभिन्नं तु ज्ञायतेऽत्राऽऽकृतित्रयम् ।
तदध्यासे न युज्येत तद्रूपस्याऽविभागतः ॥ १८९ ॥
भिन्नाः स्युरक्षशब्दाश्चेन्नाऽर्थे संशयदर्शनात् ।
न सामान्यादृते स स्याद्रूपाऽभेदश्च गम्यते ॥ १९० ॥
भवत्यादौ च भिन्नेऽपि नामाख्यातत्वसंज्ञया ।
रूपैकत्वेन चाऽध्यासे तुल्यार्थत्वं प्रसज्यते ॥ १९१॥
'शब्दनिष्पन्नरूपस्य भेदाच्च तिङन्ताऽर्थस्य साध्यता ।

ब्देन सहाऽभेदेनेत्यर्थः ॥ १८६ ॥

नन्वनक्षव्यावृत्तिरूपेणाऽस्त्येव त्रयाणामेकत्वमिति शङ्कते स्यादिति। दूषयति नेति। अध्यासवादिनोऽभिप्रायं शङ्कते गवादिष्विति। परिहरति नैकरूपस्येति ॥ १८७ ॥

अक्षादिषु नैवमस्तीत्याह त्रयेइति। कस्य तर्हि तत्राऽन्वयोऽत आह शब्द इति। शब्द एवात्र साधारणो न तु गवादिवदर्थैक्यमिति ॥ १८८ ॥

कस्मादित्याह परस्परेति। तच्च वैलक्षण्यमध्यासपक्षे न युज्यते, शाब्दरूपस्याऽविलक्षणत्वादित्याह तदिति ॥ १८९ ॥

शङ्कते भिन्ना स्युरिति। दूषयति नार्थे इति। ततः किमित्याह न सामान्यादिति। साधारणधर्मदर्शननिबन्धनो हि संशयो न शब्दभेदे ऽवकल्पत इति। प्रत्यभिज्ञानाच्च न शब्दभेद इत्याह रूपेति ॥ १९० ॥

दोषान्तरमप्यध्यासे दर्शयति भवतीति १९१ ॥

इदमपरमध्यासेऽनुपपन्नं स्यादित्याह शब्देति कथ मन्तेन । शब्दस्य हि निष्पन्नरूपता आख्यातेष्वपि न भिद्यते। अतस्तस्मिन् सिद्धरूपेऽध्यस्यमाने तिङन्तार्थस्य पूर्वापरीभूतता न स्यादिति।

केचित् शब्दपरिणाम रूपमाहुः, अपरे तु शब्दविवर्त्तनम्, तान्

कथं, कथञ्च मूर्तोऽर्थो वाचके मूर्तिवर्जिते ॥ १९२ ॥
गवाऽश्वशुक्लशब्दादेर्वाच्यरूपाऽनपेक्षणे ।
वाचकत्वव्यवस्थानं कथं जातिगुणादिषु ॥ १९३ ॥
वृक्षप्लक्षादिशब्दानां तुल्ये भेदे घटादिभिः ।
विशेषणविशेष्यत्वं कथमर्थाऽनपेक्षया ॥ १९४ ॥
सामानाधिकरण्यं च न स्याद्वाचकबुद्धिवत् ।
एकत्र चोपसंहारो न बुद्ध्योर्निर्विकल्पके ॥ १९५ ॥
वस्तुमात्रे स चेदेवं सर्वेषामेकवाच्यता ।
भवेद्गवादिशब्दानां सर्वैर्वस्तु हि गम्यते ॥ १९६ ॥
न चाऽसाधारणे भेदे नीलोत्पलमितीष्यते ।
न हि शब्दप्रवृत्तिः स्यादन्यत्राऽन्यत्र चेष्यते ॥१९७॥

प्रत्याह कथमिति । मूर्त्तानामेव हि क्षीरादीनां चन्द्रादीनां च मूर्त्तरूपो दध्याद्यात्मकः परिणामः प्रतिबिम्बरूपो वा विवर्त्तो दृश्यते । शब्दस्य त्वमूर्त्तस्य मूर्त्तोऽर्थः कथं परिणामो विवर्त्तो वा स्यादिति ॥ १९२ ॥

जातिगुणाद्यपह्नवेन च शब्दरूप एवार्थेऽध्यस्यमानेऽयं जातिशब्दोऽयं गुणशब्द इत्यपि व्यवस्था न स्यादित्याह गवाश्वेति ॥१९३॥

जात्याद्यनपेक्षया शब्दस्वरूपेऽध्यस्यमाने विशेषणविशेष्यताऽपि न व्यवतिष्ठत इत्याह वृक्षेति ॥ १९४ ॥

सामानाधिकरण्य च नीलोत्पलादिषु वाचकबुद्ध्योरिवाऽर्थबुद्ध्योरपि न स्यात्, वाचकस्यैव वाच्यत्वात्, वाचकयोश्च भेदादेकविषयत्वाऽभावादेकविषयत्वाऽधीनत्वाच्च सामानाधिकरण्यस्येत्याह सामानाधिककरण्यं चेति । ननु जात्यादिवादिनामिवैकस्वलक्षणविषयबुद्धिजनकतया सामानाधिकरण्यं स्यादत आह एकत्रेति । स्वलक्षणे प्रवर्त्तमानयोर्नीलोत्पलशब्दयोर्न किं चिद्व्यवस्थापकमस्ति, अस्मिन् स्वलक्षणे वृत्तिर्नास्मिन्निति जातिगुणादेरभावादिति ॥ १९५ ॥

यदि च वस्तुमात्रे प्रयोगस्ततः सर्वेषां गवादिशब्दानां वस्तुविषयत्वात्सामानाधिकरण्यं स्यादित्याह वस्त्विति । एकवाच्यतेति । सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ॥ १९६ ॥

यदि यत्राऽसाधारणे नीलोत्पलादिशब्दयोः प्रयोगो दृष्टः तत्र तयोः प्रयोगस्तथा सत्यन्यास्मिन्नदृष्टप्रयोगे प्रथमप्रयोगो न स्यादित्याह नचेति ॥१९७॥

न च नीलोत्पलं नाम वस्त्वेकं किंचिदिष्यते ।
शब्दाऽर्थयोर्यतो भेदो गम्यतेऽवयवाऽनुगः ॥ १९८ ॥
शब्दद्वयस्य चाऽध्यासः पर्यायेष्वपि दृश्यते ।
एकाऽधिकरणास्तेन स्युस्ते नीलोत्पलादिवत् ॥१९९॥
न चाऽनवगते पूर्वं पदमर्थे प्रयुज्यते ।
तत्र सम्बन्धवेलायां कीदृशोऽर्थः प्रतीयते ॥२००॥
तदानीं नाऽर्थरूपे हि शब्दरूप(१)त्वसम्भवः ।
न चाऽसाधारणांशेन सम्बन्धाऽनुगमः क्वचित् ॥२०१॥
तत्र पूर्वाऽनपेक्षत्वे यथात्माऽध्यासशक्तता ।
शब्दस्य प्रथमेऽपि स्याच्छ्रवणेऽध्यस्तरूपता ॥ २०२ ॥
मम वाच्याऽनभिज्ञत्वान्न भवेत्स्मरणं ततः ।
भवतस्त्वर्थरूपस्य वाचकेष्वपि दर्शनात् ॥ २०३ ॥

न च नीलोत्पलं नाम जातिर्भवतेष्यते, यन्निबन्धनः प्रयोग इत्याह न चेति । न परं नेष्यते, निष्प्रमाणकं चेत्याह शब्देति । शब्दयोरर्थयोश्च जातिगुणयोर्भेदाऽवगमादिति ॥ १९८ ॥

किञ्च, नीलोत्पलवदेव करहस्तशब्दयोरपि भिन्नयोरेवैकत्राऽध्यासादपौनरुक्त्यं सामानाधिकरण्यं स्यादित्याह शब्देति ॥ १९९ ॥

किं च, सम्बन्धग्रहणाऽपेक्षः शब्दः, तत्र सम्बन्धग्रहणकाले कीदृगर्थः प्रतीयत इति निरूपणमशक्यमित्याह न चेति ॥ २०० ॥

कथं न शक्यमित्याह तदानीमिति । गृहीते सम्बन्धे शब्दात्मकताऽर्थस्य गम्यते न प्रागिति । य(२)त्वसाधारणं तदा प्रतीतं तेन न सम्बन्धानुभवस्तस्याऽऽनन्त्यादित्याह न चेति ॥ २०१ ॥

तत्र यद्यगृहीतसम्बन्ध एवात्मानं शब्दोऽर्थेऽध्यस्येत्, प्रथमश्रवणेऽप्यध्यस्येदित्याह तत्रेति ॥ २०२ ॥

ननु तवापि नित्यत्वात्सम्बन्धस्य तुल्यमेतदत आह ममेति । गृहीतसम्बन्धो हि प्रत्यायकोऽयम्, अतो योऽस्येदं वाच्यमिति न जानाति न तस्य शब्दादर्थस्य स्मरणं सम्भवतीति । भवतस्तु भवेदेव स्मरणं, सम्बन्धग्रहणाऽनपेक्षेषु वाचकेषु गृहीतेष्वेवाऽर्थज्ञानाऽभ्युपगमादित्याह भवत इति ॥ २०३ ॥

---

(१) शब्दरूपस्येति पा. । (२) यदित्विति पा० ।

सर्वार्थानां भवेच्छब्दैः सर्वैरेवाऽनुरञ्जनम् ॥ २११ ॥
न च भिन्नेन्द्रियग्राह्यं किं चिदस्त्यनुरागकृत् ।
नहि लाक्षाऽनुरक्तेऽपि स्फटिके धीस्त्वगादिभिः(१)२१२
अनुमानाऽऽगमौ मिथ्या स्यातामध्यासकल्पने ।
निरूपणस्य मिथ्यात्वात् सर्वाऽभावः प्रसज्यते ॥२१३॥
तथाऽस्त्विति यदि ब्रूयान्मिथ्या स्ववचने सति ।
कथमेवं वदेदर्थो नाऽनृताद्धि प्रतीयते ॥ २१४ ॥
शून्यवादोत्तराच्चापि यथाऽर्थं बुद्धिशब्दयोः ।
प्रवृत्तिर्न तु तत्तन्त्रमर्थरूपं(२) कदा चन ॥ २१५ ॥
तस्मात्प्रागपि ये शब्दाद्भिन्नैकत्वादि(३) बुद्धिभिः ।
गृह्यन्ते सर्वदा तेषां परमार्थाऽस्तिता भवेत् ॥ २१६ ॥
शब्दाऽभ्युपायकेऽप्यर्थे तदभावे च यद्यपि ।
अर्थबुद्धिर्न जायेत नाऽर्थे रूपं प्रणश्यति ॥ २१७ ॥

सर्वैति ॥ २११ ॥

इतश्च नाऽनुराग इत्याह न चेति । कारणमाह नहीति ॥ २१२ ॥

किं चाऽध्यासवादिनामनुमानाऽऽगमयोः प्रामाण्यं न स्यादित्याह अनुमानेति । अत्यल्पमिदमुच्यते, सर्वस्य निरूपणस्य सविकल्पकस्य मिथ्यात्वात्तन्निबन्धनत्वाच्च सर्वलोकव्यवहाराणामुच्छित्तिरेव स्यादित्याह निरूपणस्येति ॥ २१३ ॥

इतरस्त्वाह तथेति । इष्टमेव नः सर्वाऽप्रामाण्यमिति । दूषयति मिथ्येति । सर्वं मिथ्येत्येतदपि भवद्वाक्यं मिथ्या स्यात्, तन्मिथ्यात्वे चेतरेषाममिथ्यात्वमिति ॥ २१४ ॥

किं चाऽयमध्यासः शून्यवादनिरासेनैव निरस्त इत्याह शून्यवादेति । बुद्धिवदेव शब्दस्यापि नित्यं परविषयत्वान्न स्वात्मग्रहणसामर्थ्यमिति ॥

उपसंहरति तस्मादिति । सर्वदेति । परस्तादपि पूर्वाऽवगतेनैव रूपेणाऽवगमात् न मिथ्यात्वमिति । प्रागपि शब्दादित्यतिशयार्थमुक्तम् ॥२१६॥

शब्दैकगम्यत्वेऽपि ताद्रूप्यस्याऽनवगमान्नाऽर्थस्य स्वरूपहानिरित्याह शब्देति ॥ २१७ ॥

---

(१) धीस्त्वगाधिभिरिति पा. ।   (२) अर्थतत्त्वमिति पा. ।
(३) शब्दादन्यैकत्वादीति पा. ।

चक्षुरादेरभावे हि रूपाद्यात्मा न गृह्यते ।
स्वरूपनाशो(१) रूपादेस्तावन्मात्रेण नेष्यते ॥२१८॥
सम्बन्धस्य च नित्यत्वान्नाऽर्थस्य स्यादरूपता ।
युगपन्न हि सर्वेषामन्याकाराऽर्थवेदनम्(२) ॥ २१९ ॥
तदाकारेऽपि नष्टचेद् द्वये सति परीक्ष्यताम् ।
किं न्वर्थस्याऽतथाभावो ग्रहीतुः किं न्वशक्तता॥२२०॥
सदसद्भावयोरर्थे विरोधित्वादसम्भवः ।
ग्रहीतृभेदाच्छक्तत्वमशक्तत्वं च युज्यते ॥ २२१ ॥
यथाऽन्धाऽनन्धयोः पार्श्वे रूपस्येत्यभिधास्यते ।
तेनाऽर्थे ध्वन्युपायस्य तद्धीर्नाऽन्यस्य जायते ॥२२२॥
देवदत्तादिशब्दे तु सम्बन्धाद्यत्वदर्शनात् ।

अत्रैव दृष्टान्तमाह चक्षुरादेरिति । चक्षुराद्यभावे रूपादिर्न प्रकाशत इति चक्षुरादिपिधानेन रूपस्य तिरोभाव· न तु स्वरूपविनाश इति॥२१८॥

भवतु वा ताद्रूप्यप्रतीतिः, तथापि न मिथ्यात्वं नित्यं, ताद्रूप्याद्-र्थस्येत्याह सम्बन्धस्येति । सम्बन्धस्तावन्नित्यः, तादात्म्यमेव च भवतां शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति तादात्म्यमेव नित्यं भवति । अरूपत्वमशब्द-रूपत्वं "(३)नित्यं यदि च गोत्वादी"त्यत्र गोत्वादिजातीनां शब्दरूप-त्वाऽङ्गीकारेण मिथ्यात्वं परिहृतम्, इदानीं तु व्यक्तेरिति न पौनरुक्त्य-म् । ननु न प्राक्सम्बन्धज्ञानात्ताद्रूप्यं प्रतीयत इति कथं ताद्रूप्यस्य नित्य-त्वमत आह युगपदिति । तदापि केश्चित्ताद्रूप्यं प्रतीयते न तु कदाचिदपि सर्वेषामन्यरूपप्रतीतिरिति ॥ २१९ ॥

शङ्कते तदाकार इति । परिहरति द्वये सतीति ॥ २२० ॥

तत्र निर्णयमाह सदसद्भावयोरिति ॥ २२१ ॥

अत्रैव दृष्टान्तमाह यथेति । सम्बन्धपरिहारेऽभिधास्यत इति । उपसं-हरति तेनेति । विद्यमानमेव शब्दसम्बन्धित्वं शब्दात्मकत्वमर्थस्य येन वृद्धव्यवहारेऽवगतं स ध्वन्युपायः शब्दोपायस्तस्यैव तदात्मकत्वधी-र्नाऽन्यस्येति ॥ २२२ ॥

चोदयति देवदत्तेति । तेन तत्राऽतदात्मकस्य तादात्म्यप्रतीतेर्मिथ्या-

---

(१) स्वभावनाश इति पा. । (२) अर्थदर्शनमिति पा. ।
(३) श्लो. वा. सू ४ श्लो. १८० ।

अर्थस्याऽनित्यतायां च ताद्रूप्यस्याप्यनित्यता ।२२३॥
तत्राप्यौत्पत्तिकी शक्तिस्तद्रूपप्रत्ययं प्रति ।
ग्राह्यग्राहकयोरिष्टा नियोगस्य त्वनित्यता ॥२२४॥
तत्र सर्वैरताद्रूप्यं प्राङ्नियोगात्प्रतीयते ।
तेनेष्टमेव मिथ्यात्वं कैश्चिदध्यासकल्पने ॥ २२५ ॥
यदा तु यादृशः पिण्डः पूर्वं शब्दात्प्रतीयते ।
तादृशस्मरणे हेतुशब्दस्तत्र यथार्थता ॥ २२६ ॥

त्वामिति ॥ २२३ ॥

तदेतत्केषांचिन्मतेन परिहरति तत्रापीति । तत्राप्यर्थस्य यावत्सद्भावं ताद्रूप्यमस्त्येव, ततस्तद्ग्राहकशक्तिः शब्दस्याऽर्थस्य च तद्रूपग्राह्यताशक्तिर्नित्यैव । यस्तु तत्र पिण्डशब्दप्रयोगस्तन्मात्रं समयाऽपेक्षत्वादनित्यमिति ॥ २२४ ॥

अन्येषां मतमाह तत्रेति । अविद्यमानमेव ताद्रूप्यं समयवशात्पश्चात्प्रतीयते, न तु प्रागस्ति, प्रमाणाभावात् । अत एव पश्चादपि नास्त्येवेति मिथ्यैव तत्र शब्दविकल्पोऽध्यासपक्ष इति ॥ २२५ ॥

परमार्थतस्त्वध्यासाऽभावान्नास्त्येव मिथ्यात्वमित्याह यदा त्विति । सम्बन्धाऽवगमवेलायां ततः प्राक्काले च यादृशमर्थरूप तादृशमेव शब्दः स्मारयति न त्वात्मानमर्थेऽध्यस्यतीति । कथं तर्हि गौरयं शुक्लो गच्छतीति डित्थोऽयमिति च सामानाधिकरण्यम् । जातिशब्दस्तावज्जातिं स्मारयित्वा तया तादात्म्येन व्यक्तिं बोधयन्नुपस्थितव्यक्तिबोधकेनाऽयमित्यनेन सामानाधिकरण्यं भजते । तथा गुणशब्दः क्रियाशब्दश्च डित्थशब्दोऽपि यस्य पिण्डस्य वाचकत्वेन प्रागवगतस्तं स्मारयित्वा तत्तादात्म्येन पुरःस्थितं पिण्डं विकल्पयति न तु-स्वात्मना न हि डित्थोऽयमित्यस्याऽयमर्थः डित्थशब्दोऽयमिति, किं तर्हि डित्थ इति नामास्येत्यर्थः योऽसौ चैत्रे मास्यस्माभिरुज्जयिन्यामुपलब्धो डित्थः सोऽयमिति । तेनात्रापि न शब्दस्वरूपमर्थस्य विशेषणं किं तु पूर्वाऽनुभूतार्थस्मरणोपयोग्येव । तत्रापि शब्देन पूर्वाऽवगतव्यक्तितादात्म्येन पुरःस्थिता व्यक्तिर्विशेष्यत इति विनैवाऽध्यासेन सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावश्चाऽर्थमुखेनैव सम्भवतीति निष्प्रमाणकोऽध्यास इति ॥ २२६ ॥

नियोगात्परतो वापि शब्देन व्यज्यतामियम् (१)।
तद्ग्राह्यशक्तिरर्थस्य, पाररूप्यं न तावता ॥ २२७ ॥
सर्वाऽऽकारपरिच्छेद्यशक्तेऽर्थे वाचके ऽपि वा।
सर्वाऽऽकाराऽर्थविज्ञानसमर्थे नियमः कृतः ॥२२८॥
'तत्र शब्दार्थसम्बन्धं प्रमातुः स्मरतोऽपि या(२)।
बुद्धिः पूर्वगृहीताऽर्थसन्धानादुपजायते ॥ २२९ ॥
चक्षुषा सन्निकृष्टेऽर्थे नाऽप्रत्यक्षमसौ भवेत्'।
विविक्ता एव तेऽप्यर्थाः स्मृतिप्रत्यक्षगोचराः ॥२३०॥
स्मर्येते शब्दसम्बन्धौ मा भूत् प्रत्यक्षता तयोः।
तदप्रत्यक्षभावेन न त्वर्थस्यापि वार्यते ॥ २३१ ॥

ननु स्मार्यत्वशक्ति(३)रेवार्थस्य डित्थादौ नास्ति समयात्प्रागदर्शनात, तत्कथं तेनार्थः स्मार्यतेऽत आह नियोगादिति। स्मार्यत्वशक्तिरर्थस्य प्रागपि विद्यमानैव नियोगेन समयेन व्यज्यते वा, शब्दात् क्रियते वा, न तु तद्रूपताऽर्थस्य(४) यतोऽयं न स्मार्येत(५) नियोगशब्देन प्रयोगवाचिना तत्कारणं समयो लक्ष्यत इति ॥ २२७ ॥

ननु यस्यैव कस्य चिच्छब्दस्य यस्मिन्नेवाऽर्थे समयः क्रियते स एव तं स्मारयति। तत्कथं प्रागपि विद्यते शक्तिरित्युच्यते, अत आह सर्वेति। सर्वाः शक्तयो विद्यन्तएवेति न कश्चिद्दोषः ॥ २२८ ॥

विद्यमानास्वेव सर्वासु नियता का चिदेव व्यवहारनियमार्थं समयेनाऽभिव्यज्यत इत्येवं जात्यादिविकल्पानां मिथ्यात्वं निरस्तम्। इदानीं स्मृतिसम्भेदे कथं प्रत्यक्षत्वमित्याशङ्क्याह तत्रेति सार्द्धेन। शब्दार्थसम्बन्धं स्मरतोऽपि प्रमातुरित्यन्वयः। कथ नाऽप्रत्यक्षमत आह विविक्ता इति ॥ २२९ ॥ २३० ॥

विविक्तत्वमेव दर्शयति स्मर्येते इति। एकमेव ज्ञानं संस्कारेन्द्रियाभ्यां जायमानं शब्दतत्संबन्धयोः स्मरणम्, अर्थरूपे त्विन्द्रियसंनिकृष्टे प्रत्यक्षमिति ॥ २३१ ॥

---

(१) व्यज्यतां मिथ इति पा.। (२) वा, इति पा.।
(३) स्मार्यशक्तिरिति पा.। (४) तद्रूपता क्रियतेऽर्थस्येति पा.।
(५) न स्मार्यते इति पा.

गृहीतमपि गोत्वादि स्मृतिस्पृष्टं च यद्यपि ।
तथापि व्यतिरेकेण पूर्वबोधात् प्रतीयते ॥ २३२ ॥
व्यक्तिकालादिभेदेन तत्राऽस्त्यवसरो मितेः(१) ।
यः पूर्वावगतोंऽशोऽत्र स न नाम प्रतीयताम् (२) ॥२३३॥
इदानीन्तनमस्तित्वं न हि पूर्वधिया गतम् ।
न हि 'स्मरणतो यत्प्राक्तत्प्रत्यक्ष'मितीदृशम् ॥२३४॥
वचनं राजकीयं वा वैदिकं वाऽपि विद्यते ।
न चापि स्मरणात्पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ॥ २३५ ॥
वार्यते केन चिन्नाऽतस्तत्तदानीं प्रदुष्यति ।
तेनेन्द्रियार्थसम्बन्धात्प्रागूर्ध्वं वाऽपि यत्स्मृतेः ॥२३६॥
विज्ञानं जायते सर्वं प्रत्यक्षमिति गम्यताम् ।
'विमनस्का यदा के चित्सम्बद्धमपि चेन्द्रियैः ॥२५७॥

नन्वर्थोऽपि गोत्वादिः पूर्वगृहीत एव स्मर्यत इति कथं प्रत्यक्षत्व प्रामाण्यं वा अत आह गृहीतमिति। व्यतिरेकेणाधिकेन अधिकांशेन प्रत्यक्षत्वप्रामाण्यसिद्धिरिति ॥ २३२ ॥

किं पुनरधिकं तद्दर्शयति व्यक्तीति । व्यक्त्यन्तरेऽवगतं सामान्यं व्यक्त्यन्तरसंबन्धितयाऽवगम्यते, पूर्वेद्युरवगतो देवदत्तः परेद्युः, प्रथमक्षणे निर्विकल्पकेनाऽवगतः स द्वितीयक्षणे सविकल्पकेनाऽवगम्यत इति सिध्यति प्रामाण्यमिति ।

ननु गृहीतमपि गृह्यत इति कथं प्रामाण्यमत आह य इति । तस्मिन्नंशे मा भूत्प्रामाण्यम्, अगृहीतकालान्तरसंम्बन्धाऽपेक्षमेव तु प्रामाण्यमिति । कथं पुनः स्मरणोत्तरकालं भवत्सविकल्पकं प्रत्यक्षं, न हि निर्विकल्पकस्य तथात्वं दृष्टमत आह न हीति । स्यादप्येवं यदि स्मरणेनेन्द्रियव्यापारो दूष्यते बाध्यते वा, न तु तदस्तीत्याह न चेति । उपसंहरति तेनेति ।

ननु यदि जात्याद्याकाराः परमार्थतोऽर्थे सन्ति, ततः सर्वेऽव्यवहितसंबन्धाः, किमिति न तैरर्थं विकल्पयंति, तेन वासनामात्रनिबन्धना भ्रान्तिरेवेयमत आह विमनस्का इति द्वयेन । विमनस्कतया स्थूल-

(१) तत्राऽस्त्यभ्यधिको मितेरिति पा. । (२) प्रतीयते इति पा. ।
(३) प्रत्यक्षत्वप्रामाण्यसिद्धिरितीति पाठ. । (४) व्यवहितसम्बन्धा इति पा.

न बुध्यन्ते तथा चाऽन्ये सादृश्यादिविमोहिताः ।
तत्र योऽर्थं विवेकेन कौशलात्सदृशेष्वपि ॥ २३८ ॥
सूक्ष्मं वाऽपि प्रपद्येत तस्य भ्रान्तिर्न तावता' ।
यथा(१) षड्जादिभेदेन गाने लौकिकवैदिके ॥२३९॥
विवेकेनावगच्छन्ति येषां तत्संकृता मतिः ।
गानमात्रं विजानन्ति तत्राऽनधिकृतास्तु ये ॥२४०॥
तदज्ञानान्न मिथ्यात्वं वक्तुं शक्यं विवेकिनाम् ।
'ते हि षड्जादिशब्देभ्यो विनाऽप्येषां विविक्तताम्२४१
यथावदधिगच्छन्ति' तद्वद्गोत्वादिवस्त्वपि ।
संकीर्णमर्थमात्रं तु बुध्यन्तेऽभ्यासवर्जिताः ॥२४२॥
विवेकं प्रतिपद्यन्ते ये शब्दस्मृतिसंस्कृताः ।
'यथा रूपादिमत्यर्थे यस्यैवाऽस्ति यदिन्द्रियम् ॥२४३॥
स तन्मात्रं गृहीत्वाऽन्यन्न गृह्णात्यनुमानतः ।
तथा विवेकहेतूनां यदा यं प्रतिपद्यते ॥ २४४ ॥

दर्शितया वा सादृश्यादिविमोहिता यदि न जानन्ति, तावता नैव प्रणिहितचेतसां सूक्ष्मग्रहणशक्तिशालिनां वाऽवगतिभ्रान्तिर्भवतीति ।

अत्रैव दृष्टान्तमाह यथेति द्वयेन । यद्यप्यसंस्कृता गानमात्रं प्रतिपद्यन्ते तथापि विश्वावसुशास्त्रसंस्कृतानां विवेकप्रतिपत्तिर्न मिथ्येत्यर्थः । ननु वास्तवो भेदोऽप्यस्तीति वक्तुं न शक्यते, न हि षड्जादिशब्दभेदं मुक्त्वा गानस्य कश्चित्स्वगतो विवेकोऽस्त्यत आह ते हीति पादत्रयेण । दार्ष्टान्तिके योजयति तद्वदिति । एतदेव विवृणोति संकीर्णमिति । अभ्यासः शब्दस्मरणमिति ।

किमिति पुनर्विकल्पयन्तोऽपि कदा चित् केन चिद्विकल्पयन्ति न सर्वैः सर्वदाऽत आह यथेति द्वयेन । विवेकहेतूनां शब्दानामित्यर्थः । तेन शब्दस्मरणव्यवस्थया व्यवस्थेति । यस्तु न कं चिदपि शब्दं स्मरति तस्य निर्विकल्पकमेव भवतीत्याह तेनेति । प्रकृतं सविकल्पकस्य प्रामाण्यमुपसंहरति तस्मादिति । सति चैवं लिङ्गलिङ्गिसामा-

---

(१) तथेति पा ।

तदुपेये तदा ज्ञानं वर्तते तदनुग्रहात् ।
तेन यावत्प्रमातॄणां विवेकोपायदर्शनम् ॥ २४५ ॥
न स्यात्तावद्भवेत्तेषां विज्ञानं निर्विकल्पकम् ।
तस्माद्यत्र प्रकल्प्येत वस्तु वस्त्वन्तरात्मना ॥२४६॥
प्रमाणाभासता तत्र न स्वधर्मविकल्पने ।
प्रत्यक्षत्वमतः सिद्धं सामान्यस्य तथैव च ॥ २४७ ॥
संबन्धस्येति तत्पूर्वमनुमानादि जायते ।
सर्वं चाप्यनुमानादि प्रत्यक्षे निर्विकल्पके ॥ २४८ ॥
न प्रवर्तेत इत्येतदनुमानेऽभिधास्यते(१) ।
नन्वेवं सति याऽप्यग्नेर्दूरादप्यौष्ण्यकल्पना ॥२४९॥
साऽपि प्रत्यक्षमेव स्याद्यथा गोत्वादिबुद्धयः(२) ।
प्रत्यासन्नतरं गोत्वे प्रत्यक्षत्वेन संमतम् ॥२५०॥
विज्ञेयं(३) नाऽन्यदस्तीति प्रत्यक्षमिदमेव नः ।
तत्राऽप्यक्षैरसंबन्धं मन्वानस्योपजायते ॥ २५१ ॥
यदा बुद्धिस्तदा नैव प्रत्यक्षत्वेन कल्प्यते ।

न्ययोः तत्सम्बन्धस्य च प्रत्यक्षत्वादुपपन्नं प्रत्यक्षपूर्वकत्वमनुमानादीनामित्याह प्रत्यक्षत्वमिति ।

ये तु शाक्याः सविकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वं नेच्छन्ति, तेषामनुमानादेरुत्पत्तिर्न सिध्यति, इत्यनुमानवादे वक्ष्यत इत्याह सर्वमिति ।

यदुक्तमिन्द्रियव्यापाराऽनुपरमात् सविकल्पकमपि प्रत्यक्षमिति, अत्र चोदयति नन्वेवमिति । परिहरति प्रत्यासन्नेति । अत्राऽग्नित्वेन प्रत्यक्षे णौष्ण्यमनुमीयते, न तु तदेव प्रत्यक्षं गोत्वे तु वस्त्वन्तरम् इन्द्रियव्यापारात्प्रत्यासन्नं प्रत्यक्षं नास्ति यतो गोत्वमनुमीयेत, गोत्वमेव प्रत्यक्षम् इति । यदा तु गोत्वेऽप्यपरोक्षाभावात् अक्षैरसम्बन्धं मन्वानस्य शब्द विशेष्यादिना गोत्वबुद्धिस्तदा नैव प्रत्यक्षमित्याह तत्रेति ।

कस्मात्पुनरनुपरतेन्द्रियव्यापारस्यैव जायमानम् औष्ण्यज्ञानं प्र

---

(१) अनुमाने हि साध्यते इति पा. । (२) गोत्वादिमतयो यथेति पा. ।
(३) विज्ञानमिति पा. ।

स्पर्शनेन तु संबन्धे प्रत्यक्षत्वेन जायते ॥ २५२ ॥
मतिरौष्ण्ये, परोक्षेयं चक्षुषाऽग्नौ प्रकाशिते ।
तस्माद्यदिन्द्रियं यस्य ग्राहकत्वेन कल्पितम् ।
तेनैव सति संबन्धे प्रत्यक्षं नाऽन्यथा भवेत् ॥२५३॥
एवं समानेऽपि विकल्पमार्गे
यत्राऽक्षसम्बन्धफलाऽनुसारः ।
प्रत्यक्षता तस्य तथा च लोके
विनाऽप्यदो(१) लक्षणतः प्रसिद्धम् ॥ २५४ ॥

इति प्रत्यक्षसूत्रं चतुर्थम् ।

त्यक्षं भवत्यत आह स्पर्शनेनेति । न हि दूरादग्निमध्यक्षयतो यदौष्ण्यज्ञानं तत्स्पर्शनवेलायामिवाऽपरोक्षमतो नेन्द्रियव्यापारजं गृहीतसम्बन्धस्यैव जायते नान्यस्येत्यानुमानिकमेव न प्रत्यक्षमिति ॥ २३३-५२ ॥

तेनाऽऽत्मीयेन्द्रियाऽनुपरम एव प्रत्यक्षत्वं नेन्द्रियान्तराऽनुपरम इत्याह तस्मादिति । तदेव च तस्यात्मीयं यतो यस्यापरोक्ष्यं, न हि चक्षुषा स्पर्शनस्यापरोक्ष्यं भवत्यतो नौष्ण्यस्य चक्षुरात्मीयामिति ॥ २५३ ॥

उपसंहरति एवमिति । गोत्वोष्णत्वयोर्विकल्पगम्यत्वे तुल्येऽपि यत्र गोत्वे अक्षसम्बन्धफलमापरोक्ष्यं तत्प्रत्यक्षं, (२)नेतरत आपरोक्ष्यम, एवं हि प्रत्यक्षं लक्षणमनपेक्ष्यैव लौकिका मन्यन्त इति ॥

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते न्यायरत्नाकरे चतुर्थं प्रत्यक्षसूत्रं सम्पूर्णम् ।

---

(१) अत इति पा. ।
(२) तत्प्रत्यक्ष. नेतरत् । इति पा. ।

(१)औत्पत्तिकस्तु शब्दस्याऽर्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चाऽर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्याऽनपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षादौ निषिद्धेऽपि ननु लोकप्रसिद्धितः।
धर्माऽधर्मौ प्रमास्येते ब्राह्मणादिविवेकवत् ॥ १ ॥
'धार्मिकाऽधार्मिकत्वाभ्यां पीडानुग्रहकारिणौ ।
प्रसिद्धौ हि' तथा चाह पाराशर्योऽत्र वस्तुनि ॥ २ ॥
इदं पुण्यमिदं पापमित्येतस्मिन् पदद्वये ।
आचण्डालं मनुष्याणामल्पं शास्त्रप्रयोजनम् ॥ ३ ॥

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्याऽर्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चाऽर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्याऽनपेक्षत्वात् ॥

एवं प्रत्यक्षाद्यनिमित्तत्व प्रतिपाद्याऽभावगम्यत्वं धर्मस्याशङ्क्य तन्निराकरणपरतया औत्पत्तिकसूत्रं भाष्यकारेणाऽवतारितम् "अभावोऽपि नास्ति, यत औत्पात्तिक" इत्यादिना । एतदाक्षिपति प्रत्यक्षादाविति । शब्दाऽतिरिक्तसमस्तसदुपलम्भकप्रमाणास्तमये(२) ह्यत्राऽभावशङ्कानिराकरणाय शब्दप्रामाण्या(३)वतारण युक्तं, न चेह तथाऽस्ति ब्राह्मणादिविवेक इव लोकप्रसिद्धेः सद्भावादिति ॥ १ ॥

तामेव दर्शयति धार्मिकेति ह्यन्तेन ।

लोकप्रसिद्धिगम्यत्वं धर्माऽधर्मयोर्भगवता व्यासेनाऽपि दर्शितमित्याह तथा चेति ॥ २ ॥

व्यासवचनमुदाहरति इदमिति । इदं प्रपातडागादिकं पुण्यम्, इदमगारदहनादिकमपुण्यमित्येवमुपकाराऽपकारविषये धर्माऽधर्मपदद्वये यावच्चाण्डालप्रसिद्धे सत्यल्पं शास्त्रप्रयोजनमिति ॥ ३ ॥

---

(१) शब्दस्य नित्यवेदघटकस्य 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम' इत्यादेः अर्थेन तत्प्रतिपाद्यार्थेन सम्बन्ध शक्तिरूपः औत्पत्तिक- स्वाभाविकः नित्य इति यावत् । अतः तस्य धर्मस्य ज्ञानं''' "ज्ञप्तेर्यथार्थज्ञानस्य करणम्, ''''''अनुपलब्धे प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनुपलब्धेऽर्थे उपदेशः, अव्यतिरेक अर्थाव्यभिचारी दृश्यते । अत इतरानपेक्षत्वात् प्रत्यक्षाद्यनपेक्षत्वात् तत् विधिघटितवाक्यं धर्मे प्रमाण बादरायणाचार्यस्य अनुमतम् । सु० ।

(२) प्रमाणप्रत्यक्षसमये इति प्रमाणमन्यस्तमये इति वा. पा. ।

(३) प्रामाण्यावतारणमिति पा. ।

'निर्मूलाऽसंभवादत्र प्रमाणैः सैव मृग्यते ।
कुतः पुनः प्रवृत्तेति' प्रत्यक्षादि तु वारितम् ॥ ४ ॥
न चैतानि परित्यज्य पृथग् लोके प्रमाणता ।
'संसारमोचकादेश्च हिंसा पुण्यत्वसंमता ॥ ५ ॥
न पश्चा(१)त्पुण्यमिच्छन्ति केचिदेवं विगानतः ॥
म्लेच्छाऽऽर्याणां प्रसिद्धत्वं न धर्मस्योपपद्यते' ॥ ६ ॥
न चाऽऽर्याणां विशेषोऽस्ति यावच्छास्त्रमनाश्रितम् ।
तन्मूलाऽर्थप्रसिद्धिस्तु तत्प्रामाण्ये स्थिते भवेत् ॥७॥
तस्मादभाववक्त्रस्थौ धर्माऽधर्मौ न शक्नुयात् ।
चोदना चेत्समुद्धर्तुं ग्रस्तौ तेनैव पश्यताम् ॥ ८ ॥
उपदेशो हि भवति ज्ञानं तस्येति योज्यते ।

परिहरति निर्मूलेति पादत्रयेण । प्रसिद्धिर्हि प्रज्ञानं, न सा निर्मूला सम्भवतीति तस्या मूलं निरूप्यते, किं भ्रान्तिमूलेयम्, उत प्रत्यक्षादिमूला. किं वा चोदनामूलेति ।

ननु यत्किंचन मूलं समीचीनमेव कल्प्यं कथमिवाऽभावाशङ्का, ऽत आह प्रत्यक्षेति । न चाऽसम्भावितमूलं शक्यते कल्पयितुं, तदिह प्रत्यक्षादिचतुष्टये निराकृते ह्यमेवाऽवशिष्यते, अतो युक्तमभावनिराकरणाय शब्दप्रामाण्यावतारणमिति ॥ ४ ॥

न च प्रत्यक्षादिपरित्यागेन स्वयमेव प्रसिद्धेः प्रामाण्यं भवतीत्याह न चेति । ब्राह्मणादिविवेकस्तु प्रत्यक्ष एवेति वक्ष्यत इति । अव्यवस्थिता च प्रसिद्धिरिति न तन्निमित्तत्वं धर्मस्य सम्भवतीत्याह संसारेति सार्द्धेन । ननु 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् (जै. सू.१-३-९) इत्येवं व्यवस्था सिध्यत्यत आह—नचेति । शास्त्रमूलतयैव तर्हि विभागो भविष्यतीत्याह—तन्मूलेति ॥७॥

उपसंहरति तस्मादिति । पश्यतामित्यनादरे षष्ठी ॥ ८ ॥

"औत्पत्तिकः सम्बन्धो नित्यो निमित्तम्" इत्युक्त्वा "उपदेशो हि भवती"ति हेतुरुक्तः, स चायं सौत्रेण ज्ञानपदेनोपस्कृत्य व्याख्यातव्य इत्याह उपदेश इति । शब्दवाचकस्योपदेशशब्दस्य ज्ञानशब्देन

---

(१) तत्पश्चादिति पा. ।

ज्ञायते येन तज्ज्ञानमेकाधिकरणत्वतः ॥ ९ ॥
औत्पत्तिकगिरा दोषः कारणस्य निवार्यते ।
अबाधोऽव्यतिरेकेण, स्वतस्तेन प्रमाणता ॥ १० ॥
सर्वस्याऽनुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं, स्मृतिरन्यथा ।
चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः ॥ ११ ॥
वाक्यान्तरे समर्थेऽपि किमर्थं विधिराश्रितः ।
साध्यसाधनसम्बन्धः सर्वाख्यातेषु विद्यते(१)॥१२॥
सर्ववाक्येषु चाख्यातं तेनाकाङ्क्षानिवर्तनात् ।
प्रवृत्तिसिद्धिरिच्छातः प्रतिषेधात्तु वर्जनम् ॥१३॥
विधावनाश्रिते साध्यः पुरुषार्थो न लभ्यते ।

कथं सामानाधिकरण्यम्, इत्यत आह ज्ञायते इति । तदनेनाऽज्ञानरूपमप्रामाण्यं निरस्तमिति ॥ ९ ॥

कारणदोषाऽधीनं चाऽप्रामाण्यमौत्पत्तिकशब्दान्निरस्तमित्याह औत्पत्तिकेति । बाधाऽभावस्त्वव्यतिरेकशब्देनेत्याह अबाध इति । एवं चाऽनपोदितं स्वारसिकं प्रामाण्यमित्याह स्वत इति । तदिदं तत्प्रमाणमित्यनेन सूत्रावयवेनोक्तमिति ॥ १० ॥

अर्थेऽनुपलब्ध इत्यस्य प्रयोजनमाह सर्वस्येति । ननु चोदनायाः प्रामाण्यं प्रतिज्ञातं, तत्कथमुपदेशस्य साध्यतेऽत आह चोदनेति ॥ ११ ॥

अत्र चोदयति वाक्यान्तरे इति । वाक्यान्तरसामर्थ्यमेव दर्शयति साध्येति । श्रेयः साधनं हि धर्मः, तच्च भावनाद्वारं, सर्वाऽऽख्यातेषु च भावना विद्यते, सर्ववाक्येषु चाऽऽख्यातमस्ति, तदधीनत्वादाकाङ्क्षापूरणस्य. अतो विनाऽपि विधेः स्वर्गयज्ञादीनां साध्यसाधनसम्बन्धासिद्धेर्विध्याश्रयणमनर्थकमिति । सिध्यत्यपि साध्यसाधनसम्बन्धे पुरुषप्रवृत्तये विधिरिति चेत्तत्राह प्रवृत्तिसिद्धिरिति । विधिरपि हि न बलात्प्रवर्त्तयति, किं तु श्रेयःसाधनत्वं गमयति । अत एव स्वेच्छया प्रवृत्तिः, सा च विनाऽपि विधिना सिध्यतीति ।

स्यादेतन्न ब्राह्मणं हन्यादित्यादिषु निवृत्तिसिद्धये विधिरिति, तत्राह प्रतिषेधादिति । नञ इत्यर्थ इति ॥ १२ ॥ १३ ॥

परिहरति विधाविति । कथं न लभ्यतेऽत आह श्रुतेति। असति विधौ

---

(१) गम्यते इति पा ।

श्रुतः स्वर्गा(१)दिबाधेन धात्वर्थः साध्यतां व्रजेत्॥१४॥
विधौ तु तमतिक्रम्य स्वर्गादेः साध्यतेष्यते।
तत्साधनस्य धर्मत्वमेवं सति च लभ्यते ॥१५॥
स्वप्रत्ययान्तरापेक्षा स्यादनाप्तनरोक्तिषु।
आप्तोक्तिषु परापेक्षा(२) नोभयं चोदनासु नः ॥१६॥

इति औत्पत्तिकसूत्रं पञ्चमं पूर्णम् ॥

अथ वृत्तिकारग्रन्थः।

आदिशब्दो मकारान्तो लुकि क्लेशेन संगतिः।
नञध्याह्रियते सूत्रे 'संकरात् परिचोदना ॥१७॥

समानपदश्रुत्या धात्वर्थ एव भावनांशे निपतेत्, विप्रकृष्टस्वर्गादि बाधेन। अतो न यागादेः समीहितसाधनत्वं स्यादिति ॥ १४ ॥

विधौ तु सति तेन पुरुषप्रवर्त्तनात्मकेन समानप्रत्ययोपात्तेन धात्वर्थादपि संनिकृष्टतरेणाऽवरुद्धा भावना धात्वर्थ(३)मुल्लङ्घ्य विप्रकृष्टमपि स्वर्गादिकमेव भाव्यतया गृह्णाति, साधनतया च यागादिकमिति सिध्यति यागादेः श्रेयःसाधनतया धर्मत्वमित्याह विधाविति ॥ १५॥

अनपेक्षत्वादिति सूत्रपदं व्याचष्टे स्वप्रत्ययेति ॥ १६ ॥

इति न्यायरत्नाकरे औत्पत्तिकसूत्रं पञ्चमं सम्पूर्णम् ॥

अथ वृत्तिकारग्रन्थः।

"वृत्तिकारस्त्वन्यथेमं ग्रन्थं वर्णयांचकार, तस्य निमित्तपरीष्टिरित्येवमादि"मिति भाष्यं, तत्रादिशब्दं केचित् लुप्तमकारं पठन्ति, तत् दूषयति आदिशब्द इति । कारणमाह लुकीति । सामान्यविवक्षायां हि नपुंस(४)कता, ग्रन्थात्मके तूपात्ते विशेष्ये सामान्यविवक्षा क्लिष्टेति। "न परीक्षितव्यं निमित्त"मिति निमित्तसूत्रव्याख्यानपरं भाष्यमयुक्तं, सूत्रे नञोऽश्रुतत्वादत आह नञिति ।

(१) श्रुतस्वर्गेति पा. । (२) नरापेक्षेति पा

(३) सान्निकृष्टतरेणाविरुद्धा भावना धात्वर्थमिति । अवरुद्ध्य भावना धात्वर्थमिति वा पा. । (४) नपुंसकलिङ्गतेति पा. ।

प्रमाणलक्षणाऽज्ञानाद् व्यभिचारात्परीक्षणम्' ।
न तत्प्रत्यक्ष(१)मित्येवमपरीक्षोपसंहृता(२) ॥१८॥
तत्राऽन्यस्याऽयथार्थत्वं प्रत्यक्षे तु यथार्थता ।
यदाभासं हि विज्ञानं तत्संयोगे तदिष्यते ॥ १९ ॥
सम्पूर्णं लक्षणं ह्येतत् तत्सतोर्व्यत्ययः कृतः ।
शोभनार्थस्तु सच्छब्दो यद्वाऽध्याहारकल्पना ॥२०॥

ननु "व्यभिचारात्परीक्षितव्य निमित्त, शुक्तिका हि रजतवत्प्रकाशते यतस्तेन प्रत्यक्षं व्यभिचरती" (शा. भा. १. १. ५.) ति चोद्यभाष्यमयुक्तम्, आभासस्य ह्यत्राऽयथार्थत्वलक्षणो व्यभिचारो न प्रत्यक्षस्येति, अत आह सङ्करादिति पादत्रयेण । प्रत्यक्षस्याऽऽभासाद् विविक्तलक्षणमजानन् उभयोरक्षजत्वेन सङ्कीर्णत्वादाभासस्य व्यभिचारेऽपि प्रत्यक्षस्य व्यभिचारं मत्वा सति(३)व्यभिचारात्परीक्षणं चोदितवानिति ।

"यत्प्रत्यक्ष न तद्व्यभिचरति यद्व्यभिचरति न तत्प्रत्यक्ष" (शा. भा. १. १. ५) मिति परिहारभाष्यं, तत्त पूर्वयाऽपरीक्षया सम्बन्धव्य मित्याह न तदिति ॥ १७॥ १८ ॥

भाष्यार्थं दर्शयति तत्रेति । (४)अतः शुक्तिरजतप्रकाशनेऽन्यस्याऽऽभासस्याऽयथार्थत्वं न प्रत्यक्षस्येति । किं पुन प्रत्यक्षस्याभासाऽसंकीर्णं लक्षणं, तत्कथनार्थं सूत्रं सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणामिति । तस्यार्थमाह यदाभासमिति ॥ १९ ॥

ननु लक्षणपरत्वं सूत्रस्य ग्राह्यविशेषणाऽनुपादानादतिव्याप्तीनिरस्तं, तत्कथ तदधिक्रियते,ऽत आह सम्पूर्णमिति । कथमिति आह तत्सतोरिति । व्यत्ययस्तेन तच्छब्देन ग्राह्यविशेषणमुपपन्नमिति । तदिति चाव्ययं तृतीयान्तं सम्प्रयोगशब्देन असमस्तमेवेति द्रष्टव्यम् । सच्छब्दस्योत्कृष्टस्य प्रत्यक्षविशेषणस्यार्थमाह शोभनेति । यद्वा यथावस्थितावेव सत्तच्छब्दावविचाल्यैव तच्छब्दा(५)न्तरं ग्राह्यविशेषणोपादानायैवाऽध्याहर्त्तव्यमिति आह यद्वेति ॥ २० ॥

---

(१) नैतदिति पा. । (२) उपसहृतमिति पाठान्तरम् ।
(३) सव्याभिचारादिति पा. । (४) अत्रेति पा. ।
(५) तच्छब्दान्तरमाद्येति पा. ।

अर्थापत्त्येतरेषां च प्रत्यक्षाऽऽभासलक्षणम् ।
बाधकज्ञानलाभो हि पूर्वाऽबाधे न सम्भवेत् ॥२१॥
स चाऽस्तीत्येव बोधत्वे सति नाऽन्योन्यसंश्रयम् ।
न चाऽनागतबाधे च पूर्वेणात्मा हि लभ्यते ॥२२॥
निमित्तदोषभेदेन पश्चाद्यत्राप्यबाधनम् ।

नन्वाभासस्यापि लक्षण वक्तव्य, न हि तस्मिन्नज्ञाते तद्विविक्तं प्रत्यक्षं ज्ञायते, अत आह अर्थापत्त्येति । तत्सम्प्रयोगजं प्रत्यक्षमित्युक्तेऽर्थादतत्संप्रयोगजं प्रत्यक्षाभासं ज्ञायते एवेति कथमन्यसम्प्रयोगजत्वं ज्ञायत(१)इत्याशङ्क्य "बाधकज्ञाना" दित्युक्तं भाष्ये, तदयुक्तं, केन हि विशेषेणोत्तरस्य बाधकत्वं न पूर्वस्याऽत आह बाधकेति ॥ २१ ॥

अस्ति च तस्यात्मलाभ इत्याह सचेति । इतिहेतोरुत्तरस्य बाधकत्वमिति । ननु मिथ्यासतः पूर्वस्योत्तरेण बाधः, बाधाच्च मिथ्यात्वमितीतरेतराश्रयम्, अत आह अवबोधत्व इति । अवबोधकं हि मिथ्यात्वस्योत्तरं, न जनकं, येनेतरेतराश्रयं स्यात, तेन दुष्टकारणादेव भूतस्य मिथ्यात्वस्योत्तरेणाऽवबोधान्नेतरेतराश्रयं, न च पूर्वमिथ्यात्वावगमापेक्षमुत्तरस्य जननम्, अतो नेतरेतराश्रयमिति ।

यत्तु पूर्वमेव किं न बाधकमित्युक्तं, तत्राह न चेति । पूर्वोत्पत्तिवेलायामनागतमुत्तरम् असत्त्वादशक्यं बाधितुं, जाते तूत्तरे जायमानेनैव तेन पूर्वं बाधितम् असत्त्वात्कथमुत्तरस्य बाधकं स्यात्, उत्तरं तु पूर्वस्मिन्नुपजाते तद्बाधेन जायत इति युक्तम् इति ॥ २२ ॥

"प्राग् बाधकज्ञानोत्पत्तेः कथं मिथ्यात्वमवगम्यत" इति चोदयित्वा "यदा चक्षुरादिभि"रित्यादिना भाष्येण(२)तत्रापि कारणदोषज्ञानाऽवगम्यं मिथ्यात्वमित्युक्तं, तद्दर्शयति निमित्तेति । पश्चाद्यत्राप्यबाधनं तत्रापि निमित्तदोषबोधेन मिथ्यात्वं गम्यत इति । यदि त्ववश्यं विपर्ययेण प्रयोजनं सोऽप्यस्त्येव दिङ्मोहादौ नरान्तराणामित्याह भवत्येवेति ।

---

(१) इति पृष्ट्वा प्राक् बाधकेति पा. ।

(२) प्राग् बाधकज्ञानोत्पत्तेः कथमवगम्यते ? यदा न तत्काले सम्यग्ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानस्य वा कश्चिद्विशेषः । यदा हि चक्षुरादीभिरुपहतं मनो भवति, इन्द्रियं वा तिमिरादिभिः, सौक्ष्म्यादिभिर्बाह्यो वा विषयः, ततो मिथ्याज्ञानम् । अनुपहतेषु हि सम्यग्ज्ञानम् । इन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षो हि सम्यग्ज्ञानस्य हेतुः, असति तस्मिन् मिथ्याज्ञानम् । तदन्तर्गतो दोषो मिथ्याज्ञानस्य हेतुः, दुष्टेषु हि ज्ञान मिथ्या भवति । शा. भा. १-१-५ ।

भवत्येव हि तत्रापि नरान्तराविपर्ययः ॥ २३ ॥
सर्वेषां सर्वदा यत्र धीः स्यात्तत्र न बाधनम् ।
न हि कारणदुष्टत्वबुद्धिस्तत्र बलीयसी ॥ २४ ॥
जात्यादिषु यदा जाता बुद्धिः पश्चादसंभवात् ।
नाद्दयते युक्तिभिस्तत्र व्यक्तमन्योन्यसंश्रयम् ॥२५॥
स्वतःप्रामाण्यतश्चात्र निर्णयोऽस्तित्वबोधनात् ।
तद्रूपप्रत्ययोत्पत्तेस्तदसद्वादिनामपि ॥ २६ ॥

वृत्तिकारग्रन्थः समाप्तः ॥

एतच्चाऽभ्युच्चयमात्र न त्ववश्यमेतदादर्त्तव्यं, विनाऽपि विपर्ययेण कारणदोषज्ञानमात्रेणैव शक्यं मिथ्यात्वमवगन्तुं, यादृशस्य ज्ञानस्य व्यभिचारो दृष्टः तादृशे ज्ञाने निश्चयरूपे जातेऽपि विनाऽपि बाधकेन विचिकित्सा जायते, यथा दूरादेवदत्तोऽगमिति सहसा निश्चित्यापि पुनः संशेते, संशयाच्च निश्चये प्रतिबद्धे सति मिथ्यात्व तन्निय तद्दोषदर्शनादनुमीयमानं निश्चयेन न प्रतिबध्यते । एव च शाक्याद्याग मानां कारणदोषादेवाऽप्रामाण्यासिद्धिरिति ॥ २३ ॥

यदि साक्षाद्विपर्ययाऽभावेनाऽऽनुमानिकबाधात् प्रत्यक्षाऽऽभासत्वं भवति ततो जात्यादिज्ञानानामपि व्यतिरेकादिविकल्पाऽक्षमतया बाधादाभासता स्यादत आह सर्वेषामिति । कथं न बाधः, अत आह न हीति । यादृशस्य व्यभिचारो दृष्टः तादृशे विचिकित्सा भवति, न चालोके जाग्रतः प्रत्यासन्नविषयं गोत्वादिजातिज्ञानं कदा चिदपि दृष्टव्यभिचारम्, अतस्तस्मिन् दृढरूपे जायमाने तद्विरुद्धं यौक्तिकं कारणदोषज्ञानं नात्मानं लभते दुर्बलत्वादिति ॥ २४ ॥

सोऽयमितरेतराश्रयस्य व्यक्तो विषय इत्याह—जात्यादिष्विति । मिथ्यात्वे ह्यवगते(१) ऽवगतिबाधः, ततश्च तदवगम इति ॥ २५ ॥

नन्वमिथ्यात्वेऽपि तुल्यमितरेतराश्रयं, बाधाभावाधीनममिथ्यात्वं, तदधीनश्च बाधाऽभाव इत्यत आह स्वत इति । सद्भावबोधस्तावज्जात्यादिषु जायते, तस्य च स्वतः प्रामाण्यन्यायादेवाऽमिथ्यात्वं निर्णीयते न बाधाभावमपेक्षते । निर्णीते चाऽमिथ्यात्वे तद्विरोधादेव न बाधोत्पत्तिः सम्भवति(२) निर्विगानं च सद्भावबोधनं तदपलापवादिनामप्युत्पद्यमानत्वादिति ॥ २६ ॥

इति न्यायरत्नाकरे वृत्तिकारमतम् ॥

---

(१) अथ न बाध इति पा. । (२) यौक्तिकबाध इति पा. ।

अथ निरालम्बनवादः।

'प्रमाणत्वाऽप्रमाणत्वे पुण्यपापादि तत्फलम्।
विध्यर्थवादमन्त्रार्थनामधेयादिकल्पना ॥ १ ॥
सर्वेषु लक्षणेष्वेवं स्वप्रमाणगणैः स्थितिः।
वचनव्यक्तिभेदेन पूर्वसिद्धान्तपक्षता ॥ २ ॥
कर्मभ्यः(१) फलसम्बन्धः पारलौक्यैहलौकिके(२)
सर्वमित्याद्ययुक्तं स्यादर्थशून्यासु बुद्धिषु ॥३॥
तस्माद्धर्मार्थिभिः पूर्वं प्रमाणैर्लोकसंमतैः।
अर्थस्य सदसद्भावे यत्नः कार्यः क्रियां प्रति' ॥४॥

अथ निरालम्बनवादः।

"ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत् प्रत्यय"(३) इत्यादिना बाह्यार्थसद्भावं प्रतिपादयति भाष्यकारः, तस्य स्वतन्त्रोपयोगं(४) दर्शयति प्रमाणत्वेति चतुर्भिः। यदि सर्वा बुद्धयो बाह्यार्थशून्याः स्वांशपर्यवसायिन्यो भवेयुः, ततो योऽयं चोदना धर्मे प्रमाणम् अन्यदप्रमाणं, तत्संयोगजं प्रत्यक्षम् अतत्संयोगजमाभासं, ज्योतिष्टोमादि पुण्यं ब्रह्महत्यादि पापं, (५)तदुभयविलक्षणमभ्युदयप्रत्यवायात्मकं तेषां फलं, विधेरर्थः प्रवर्त्तनं, मर्थवादस्य प्ररोचनमर्थो, मन्त्राणामनुष्ठेयप्रकाशनं, नामधेयानां गुणफलविधानार्थत्वविचार, आदिशब्दोपात्तश्च स्मृत्याचारप्रामाण्याऽप्रामाण्यविचारः, तथा शब्दान्तरश्रुतिलिङ्गश्रुत्यर्थादिभिः कर्मभेदशेषत्वक्रमनियमाः, वचनव्यक्तिभेदेन वाक्यार्थचिन्ता, कर्माणि कानि चिदामुष्मिकस्वर्गफलानि, कानि चिदनियतफलानि, कानि चिदैहिकवृष्ट्यादिफलानीत्यादिव्यवहारः, स सर्वश्चोदनादीनामभावादयुक्तः स्यात्, अतोऽवश्यं धर्मार्थिभिः पुरुषैः सुगताऽऽशीविषोपसृष्टमाहायानिकविषाचिकित्सया बाह्यार्थ-

---

(१) कर्मिभ्य इति पा.। धर्मेभ्य इत्यपि। (२) लौकिकः इति पा.।

(३) ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत् प्रत्ययः, प्रत्ययस्य हि निरालम्बनता स्वभाव उपलक्षितः स्वप्ने, जाग्रतोऽपि स्तम्भ इति वा कुड्य इति वा प्रत्यय एव भवति, तस्मात् सोऽपि निरालम्बनः। शा. भा. १-१-५

(४) स्वशास्त्रोपयोगमिति पाठः। (५) पापमित्येतदुभयलक्षणमिति पा.।

यदा संवृतिसत्येन सर्वमेतत् प्रकल्प्यते ।
ज्ञानमात्रेऽपि कस्माद्वो वृथाऽऽग्रहो(१)ऽर्थकल्पने ॥५॥
संवृतेर्न तु सत्यत्वं सत्यभेदः कुतो न्वयम् ।
सत्यं चेत् संवृतिः कथं मृषा चेत् सत्यता कथम् ॥६॥
सत्यत्वं न च सामान्यं मृषार्थपरमार्थयोः ।
विरोधान्न हि वृक्षत्वं सामान्यं वृक्षसिंहयोः ॥ ७ ॥
तुल्यार्थत्वेऽपि तेनैषां मिथ्यासंवृतिशब्दयोः ।
वञ्चनार्थ उपन्यासो लालावक्त्राऽऽसवादिवत् ॥ ८ ॥
नास्तिक्यपरिहारार्थं(२) संवृतिः, कल्पनेति च ।
कल्पनाऽपि त्वभिन्नस्य नैव निर्वस्तुके भवेत् ॥ ९॥

सद्भावे लोकसम्मतप्रमाणादौ बाधनेन यत्नः कर्त्तव्यः क्रियां प्रति, क्रियाऽनुष्ठानं, तत्सिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥१॥४॥

चोदयति यदेति । शाक्याः प्राहुः,

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।
लोके संवृतिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः ॥ इति ।

तेन तद्वदेव भवतामपि संवृतिसत्येन (३)बोधेन वा पूर्वोक्तसमस्तव्यवहारसिद्धेः पारमार्थिकार्थसद्भावकल्पने वृथैवाऽभिनिवेश इति॥५

परिहरति संवृतेरिति । मिथ्यापर्यायस्य संवृतिशब्दस्य न सत्यशब्देन सामानाधिकरण्यं, न हि सत्यस्य मिथ्यात्वपरमार्थरूपेण भेदोऽस्ति, परमार्थस्य हि सत्यशब्दो वाचकः, न त्वक्षादिशब्दवदनेकार्थ इति । एतदेव विवृणोति सत्येति ॥ ६ ॥

सत्यं नाऽनेकार्थः सत्यत्वमेव वदति, तत्तु मृषाऽर्थे(४)ऽप्यनुगतमिति तद्वचनेन संवृतिशब्देन सामानाधिकरण्यं सिध्यति, अत आह सत्यत्वमिति । कारणमाह विरोधादिति । मृषात्वविपरीतं सत्यत्वं कथं तत्राऽनुवर्त्ततेति । अत्रैव दृष्टान्तमाह न हीति ॥ ७ ॥

तेन मिथ्यावचनोऽप्ययं संवृतिशब्दो बौद्धैः स्वनास्तिक्यपरिहाराय लोकं वञ्चयितुं प्रयुक्तो लालायामिव वक्त्रासवशब्द इत्याह— तुल्यार्थत्वेऽपीति संवृति रन्तेन ।

---

(१) वृथाग्राह इति पा. (२) परिहासार्थमिति पा. ।
(३) बाधेनेति पा. । (४) मृषात्वे इति पा ।

तस्माद्यन्नास्ति नास्त्येव यत्त्वस्ति परमार्थतः ।
तत्सत्यमन्यन्मिथ्येति(१) न सत्यद्वयकल्पना ॥ १० ॥
स्वप्नादिभोगवच्चापि योपभोगत्वकल्पना ।
तन्निवृत्त्यर्थमेवेह परमार्थे प्रयत्यते ॥ ११ ॥
न हि स्वप्नसुखाद्यर्थं धर्मे कश्चित्प्रवर्तते ।
यादृच्छिकत्वात्स्वप्नस्य तूष्णीमास्येत पण्डितैः ॥१२॥
परमार्थफलाऽवाप्तिमिच्छद्भिस्तेन यत्नतः ।
प्रतिपत्तिर्विधातव्या युक्तिभिर्बाह्यवस्तुषु ॥ १३ ॥
'तत्राऽर्थशून्यं विज्ञानं योगाचाराः समाश्रिताः ।
तस्याप्यभावमिच्छन्ति ये माध्यमिकवादिनः ॥१४॥
तत्र बाह्यार्थशून्यत्वं तुल्यं तावद् द्वयोरपि ।
निवृत्त्याऽस्य(२) ततो ज्ञाने तद्वत्संवृतिकल्पना ॥१५॥
तस्मात्साधारणत्वेन तन्मूलत्वेन चाप्ययम् ।

काल्पनिकेनैव बाह्येन सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यपि बौद्धानां कल्पनावाचोयुक्तिः संवृतिवाचोयुक्तिवद्वञ्चनार्थैव, न हि निर्वस्तुके जगति अभिन्नस्य चिन्मात्रस्य विचित्रव्यवहाराय भेदकल्पना सम्भवतीत्याह कल्पनेति ॥ ८ ॥ ९ ॥

उपसंहरति तस्मादिति । यत्खलु परमार्थतो नास्ति तन्नास्त्येव, न तु सत्यं, यदेव परमार्थतोऽस्ति तदेव सत्यं नाऽन्यत्तद्धि मिथ्यैव, कथं सत्यं स्यान्न तु सत्यद्वयमस्तीति ॥ १० ॥

किं च, संवृतित्वे प्रपञ्चस्य स्वप्नसुखोपभोगवत् स्वर्गाद्युपभोगोऽपीत्याश्रीयेताऽतस्तन्निराकरणाय परमार्थे प्रयतितव्यमित्याह स्वप्नादीति ११

तत्तुल्यत्वे वा को दोषोऽत आह न हीति । किमिति न प्रवर्त्ततेऽत आह यादृच्छिकत्वादिति । अनिरूपितनिमित्तं हि स्वप्नसुखं, न तदभिसंधाय प्रवृत्तिः सम्भवतीति । तेनाऽर्थस्य पारमार्थिकत्वसिद्ध्यर्थं बाह्यविषयत्वं प्रतीतेः साधयितव्यमित्याह परमार्थेति ॥ १२ ॥ १३ ॥

किमु पुनर्बाह्यस्यैव सद्भावः प्रतिपाद्यते न ज्ञानस्य, तदपि कैश्चिदपह्नुतम्, अत आह तत्रेति त्रयेण । ज्ञानापह्नववादिनोऽपि प्रथमम-

---

(१) मिथ्यैवेति पाठान्तरम् । (२) निवृत्त्यर्थमिति पा. ।

'बाह्यार्थसदसद्भावे यत्नो भाष्यकृता कृतः' ॥ १६ ॥
'बाह्यार्थाऽपह्नवो ह्येष(१)मेकोऽर्थस्य परीक्षणात् ।
प्रमाणमाश्रितश्चैकस्तत्रास्तां यः प्रमेयतः ॥ १७ ॥
प्रमाणस्थस्तु मूलत्वादिहेदानीं परीक्ष्यते' ।
प्रस्तुतः स द्विधा चात्र प्रथमं त्वनुमानतः ॥ १८ ॥
प्रत्यक्षबा(२)धे तेनोक्ते पश्चात्तच्छक्त्यवेक्षणात् ।
'तत्राऽनुमानमाहेदं नन्वि'त्य'स्य च संगतिः ॥१९॥
तत्संप्रयोगजं नाम(३) प्रत्यक्षमिति भाषितम् ।
तत्रेन्द्रियार्थसंबन्धभेदो न परमार्थतः ॥ २० ॥
कल्पितः संप्रयोगस्तु स्वप्नादावपि विद्यते ।
तदतद्योगजन्यस्य(४) विभागस्तेन दुर्लभः ॥ २१ ॥
मिथ्यात्वं यद् द्विधैवोक्तं नान्यथेत्यत्र चोच्यते ।
सर्वस्यैव च मिथ्यात्वे किं विशिष्याऽभिधीयते(५)'२२॥

र्थमपह्नुत्य निर्विषयज्ञानाऽनुपपत्तेः ज्ञानमपह्नुवते, तेनार्थापह्नवो द्वय साधारणत्वात्, ज्ञानाऽपह्नवस्य च तन्मूलकस्य तन्निराकरणेनैव निराकरणसिद्धेस्तदेव निराक्रियत इति ॥ १४ ॥ १६ ॥

भाष्यकारेण प्रमाणशक्तिपरीक्षाद्वारेण बाह्याऽपह्नवो निराकृतः न तु प्रमेयपरीक्षाद्वारा, तत्र कारणमाह बाह्यार्थेति सार्द्धेन । प्रमाणबलेनैव बाह्यार्थे व्यवस्थापिते यदिदमवयविनोऽवयवातिरेकेणाऽनुपलब्धेः परमाणूनां चाऽतीन्द्रियत्वान्न बाह्यं ग्राह्यं सम्भवीति चोद्यं, तत् प्रमाणबलेनैव निरस्तं भवतीति प्रमाणबलेनैव परीक्षितुं युक्तमिति । प्रमाणस्थोऽप्यपह्नवो द्विविध इत्याह प्रस्तुत इति ।

भाष्यतात्पर्यमाह तत्रेती त्यन्तेन । का पुनरस्य संगतिः, तां द्वेधा दर्शयति अस्येत्यभिधीयते ऽन्तेन । पारमार्थिकं तत्संप्रयोगजत्वं न क्वचिदस्ति, काल्पनिकं त्वाभासेऽपि विद्यते, तदपि नाऽतत्सम्प्रयोगजं स्यात् । तथा सत्यमिथ्याविभागोऽप्ययुक्तः, सर्वस्य मिथ्यात्वादिति पूर्वोक्ताक्षेपेण सङ्गतिरिति ॥ १७ ॥ २२ ॥

(१) बाह्यार्थापह्नवे, द्वैतमेकार्थस्येति पाठः ।
(२) प्रत्यक्षबाधने चोक्ते इति पा. (३) नाम्यदिति पाठान्तरम् ।
(४) योगजत्वस्येति पा. । (५) विशेष्येति पा. ।

स्तम्भादिप्रत्ययो मिथ्या प्रत्ययत्वात्तथा हि यः ।
प्रत्ययः स मृषा दृष्टः स्वप्नादिप्रत्ययो यथा ॥ २३ ॥
'सिद्धसाधनभावोंऽशे दृष्टान्ताभाव एव च ।
मा भूतामेवशब्दश्च व्यर्थोऽशेषप्रसाधने ॥ २४ ॥
सर्व एवेति तेनात्र जाग्रद्बुद्धिपरिग्रहः' ।
स्वांशाभ्युपगमाच्चापि बाह्यग्राह्यनिवारणम् ॥२५॥
प्रत्ययस्येति साध्यांशव्याप्तहेतुनिदर्शनम् ।
हेतुश्चोपनयेनात्र जाग्रतोऽपीति दर्शितः ॥२६॥

भाष्योक्तमनुमानमुपन्यस्यति स्तम्भादिति ॥ २३ ॥

भाष्ये सर्वशब्दः स्वप्नादिप्रत्ययानपि पक्षीकरोतीति लक्ष्यते, तत्कथं स्तम्भादिप्रत्यय इत्युच्यते, तत्राह सिद्धसाधनेति सार्द्धेन । तेष्वपि हि पक्षीकृतेषु तस्मिन्नंशे सिद्धसाधनता दृष्टान्ताभावश्च स्याताम् । एवशब्दश्च नोपपद्येत । स हि येन सम्बध्यते तत्प्रतियोगिनं व्यवच्छिनत्ति । साकल्यवचनश्च सर्वशब्द इति तत्सबन्ध्येवशब्दो वैकल्यव्यवच्छेदार्थः । तेन जाग्रद्बुद्धिपरिग्रहार्थ एव शब्दः । न कश्चिदेव प्रत्ययो निरालम्बनः किं तु सर्व एवेति।

एवं सर्वशब्दं विशेषपरं व्यवस्थाप्य धर्मवचनमपि निरालम्बनपदं बाह्याऽनालम्बनत्वेन व्यवस्थापनीयम्, अन्यथा बौद्धस्य स्वाऽभ्युपगतस्वांशालम्बनत्वविघातादिति आह स्वांशेति ॥ २४ ॥ २५ ॥

प्रत्ययस्येति भाष्यार्थमाह प्रत्ययस्येति ।

ननु भाष्ये न कश्चिद्धेतुरुक्तः, यस्य (१)व्याप्तिर्निर्दिश्येतेत्यत आह हेतुरिति । उपनयो नामोदाहरणोपदर्शितसाध्यनियतस्य हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहारः, तदिह "प्रत्ययस्य ही"त्यादिनोदाहरणीयस्य प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वेन नियमं दर्शयित्वा "जाग्रतोऽपी"त्यादिना जाग्रद्बुद्धावुपसंहारः कृत, तदेव प्रत्ययत्वं हेतुरुक्तं भवति । नावश्यं पञ्चम्यैव हेतुर्निर्देष्टव्यः । उदाहरणोपनयनिगमनैरपि ह्यविकलमेव साधनं, निगमनं च "तस्मात्सोऽपी"त्यनेन दर्शितमिति ॥ २६ ॥

---

(१) प्राप्तिरिति पा० ।

विपक्षाभावतश्चात्र व्यतिरेको न कथ्यते ।
सामान्यस्य च हेतुत्वात्कस्मात्पक्षैकदेशता ॥२७॥

इति पूर्वपक्षभाष्यव्याख्या ।

'जाग्रज्ज्ञाने(१) विशेषोऽयं यतः सुपरिनिश्चयः ।
बाह्यालम्बनसंबन्धो न प्रसिद्धः परं प्रति ॥२८॥
तस्माद्यद्वाध्यकारेण दत्तमुत्तरमत्र तु ।
विकल्पसमता वा स्याद्वैधर्म्यसमताऽपि वा' ॥२९॥
दुष्टत्वात्पूर्वपक्षस्य जात्युक्तिः कैश्चिदाश्रिता ।
प्रतिज्ञादोषमेवाहुः के चित्प्रत्यक्षबाधनम् ॥३०॥

ननु यन्निरालम्बन न भवति तत्प्रत्ययो न भवतीति विपक्षाद्व्यतिरेकः किं नोक्तः, अत आह विपक्षेति । न हि निरालम्बनज्ञानमात्रवादिनां तदतिरिक्तमस्ति तत्त्वं, तदभावादेव तत्र हेतोरप्रवृत्तेः किं व्यतिरेककथननेति । ननु प्रत्ययो निरालम्बनः प्रत्ययत्वादित्युक्ते प्रतिज्ञार्थैकदेशता हेतोः स्यादत आह सामान्यस्येति ॥ २७ ॥

"स्तम्भ इति जाग्रतो बुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्येष्यती'ति सिद्धान्तभाष्य, तदाक्षिपति जाग्रज्ज्ञान इति द्वयेन । योऽयं स्वप्नादिभ्यो जाग्रज्ज्ञानस्य सालम्बनत्वसाधनाय सुपरिनिश्चयरूपो विशेषोऽभिहितः, स यस्मात्सालम्बनत्वव्याप्ततया परेषामसिद्धः, तस्माद्विकल्पसमा वैधर्म्यसमा वा जातिरियं, प्रत्ययत्वे तुल्येऽपि यथा किंचित्सुपरिनिश्चितं किं चिन्न, तथा किं चिन्निरालम्बनं किं चित्सालम्बनं भविष्यतीति विकल्पसमा, यदि प्रत्ययत्वेन साधर्म्यान्निरालम्बनत्व सुपरिनिश्चितत्वेन वैधर्म्यान्निरालम्बनत्वं न स्यादिति वैधर्म्यसमा, तदेतज्जा(२)त्युत्तर न साधनामिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

तत्र केषां चिन्मतेन समाधत्ते दुष्टत्वादिति । स्वमत आह प्रतिज्ञेति । नेदं सुपरिनिश्चितत्वं लिङ्गत्वेनोच्यते, किं तु सुपरिनिश्चितरूपा जाग्रतः प्रत्यक्षादिरूपा बुद्धिर्बाह्यं सुपरिनिश्चितं व्यवस्थापयन्ती तदभावप्र-

---

(१) जाग्रद्भावे इति पा. । (२) तदेव तज्जात्युत्तर साधनमिति पा० ।

शक्ष्यामो यदि विस्पष्टं स्वांशग्राह्यनिवारणम् ।
तदा ते शुद्ध एव स्यात्पक्षो ग्राह्यनिवारणः ॥३१॥
प्रत्यक्षादेश्च विषयो बाह्य एवाऽवतिष्ठते(१) ।
तन्निषेधकृतस्तस्य तैर्भवेत् पक्षबाधनम् ॥३२॥
सुनिश्चयेन चैतेषां बाधकप्रत्ययादृते ।
प्रमाणाभासता नास्तीत्येतस्मात्कथ्यते बलम् ॥३३॥
दुष्टज्ञानगृहीतार्थप्रतिषेधो हि युज्यते ।
गृहीतमात्रबाधे तु स्वपक्षोऽपि न सिध्यति ॥३४॥
अग्राह्यत्वाच्च भेदेन विशेषणविशेष्ययोः ।
अप्रसिद्धोभयत्वं वा वाच्यमन्यतरस्य वा ॥३५॥
वक्तृश्रोत्रोश्च यज्ज्ञानं विशेषणविशेष्ययोः ।

तिन्नां बाधत इति । प्रत्यक्षग्रहण सर्वप्रमाणोपलक्षणार्थं, सर्वाणि हि बाह्य व्यवस्थापयन्तीति ॥ ३० ॥

ननु नीलादिमात्रं प्रत्यक्षेण गृह्यते, तच्च ज्ञानरूपमपि सम्भवतीति नावश्य बाह्यमेवेति कथ बाह्याऽभावस्य प्रत्यक्षबाधः, अत आह शक्ष्याम इति । स्वांशस्य ग्राह्यत्वाऽसम्भवे सिद्धे बाह्यग्राह्यनिवारणोऽपि पक्षः फलतः शुद्ध एव ग्राह्यमात्रनिवारणः स्यादित्यस्ति तदुपस्थापकप्रत्यक्षविरोध इति ॥ ३१ ॥

यद्वा यदा स्वांशस्य ग्राह्यत्वं निरस्तं तदा बाह्यस्यैव प्रत्यक्षादिभिर्ग्रहणाद्बाह्याऽभावपक्ष(२)स्याप्यस्त्येव प्रत्यक्षादिविरोध इत्याह प्रत्यक्षादेरिति ॥ ३२ ॥

सुपरिनिश्चितत्वं च भाष्ये प्रत्यक्षादीनां निरालम्बनाऽनुमानाद् बलीयस्त्वं कथयितुं न तु लिङ्गत्वेनेत्याह सुनिश्चयेनेति ॥ ३३ ॥

एतदेव विवृणोति दुष्टेति ॥ ३४ ॥

स्वपक्षाऽसिद्धिमेव प्रपञ्चयितुमारभते अग्राह्यत्वादिति । प्रत्ययरूपधर्मिग्राहकस्य निरालम्बनरूपधर्मग्राहकस्य च प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वात् अप्रसिद्धविशेष्यत्वम् , अप्रसिद्धविशेषणत्वम् अप्रसिद्धोभयरूपत्वं वा पक्षदोषः स्यादिति ॥ ३५ ॥

स्ववचनाविरुद्धश्चाऽयं पक्ष इत्याह वक्तृश्रोत्रोरिति । धर्मधर्मिविषय-

---

(१) अवशिष्यते इति पा. । (२) प्रत्यक्षस्यापीति पा० ।

तन्निरालम्बनत्वेन स्ववाग्बाधो द्वयोरपि ॥३६॥
संभवो न च भेदस्य(१) विशेषणविशेष्ययोः ।
तस्मान्निरूपणं नास्ति प्रतिज्ञार्थस्य शोभनम् ॥३७॥
निरालम्बनता नाम न किञ्चिद्वस्तु गम्यते ।
तेन तद्व्यतिरेकादौ प्रश्नो नैवोपपद्यते ॥ ३८ ॥
'यद्यवस्तु कथं त्वस्माँस्त्वं बोधयितुमिच्छसि ।
बुध्यसे वा स्वबुद्ध्या त्वं, कल्पिता त्वथ साध्यते(२)॥३९॥
असतः कल्पना कीदृक् क्लृप्तौ वस्तु प्रसज्यते ।
कथमिष्टमभावे चेद्वस्तु सोऽपीति वक्ष्यते ॥४०॥
तथा प्रत्यय इत्येष कर्म भावादि वा भवेत् ।
भावादिषु विरोधः स्यात्कर्म चेत्सिद्धसाधनम् ॥४१॥
प्रत्याय्यस्य हि रूपादेर्निरालम्बनतेष्यते ।
अविज्ञानात्मकत्वेन किञ्चिन्नालम्बते ह्यसौ ॥ ४२ ॥

स्यापि वक्तृश्रोत्रोः प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वेनाऽङ्गीकृतस्यैव धर्मस्य धर्मिणश्च बाधादुभयोः स्यात् स्ववाग्विरोध इति ॥ ३६ ॥

किं च विशेष्यात्प्रत्ययाद्विशेषणस्य निरालम्बनत्वस्याऽभेदे विशेषणत्वाऽनुपपत्तिः, भेदस्तु न सम्भवति, भेदग्राहिणः प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वादित्याह सम्भव इति । उपसंहरति तस्मादिति ॥ ३७ ॥

चोदयति निरालम्बनतेति ॥ ३८ ॥

परिहरति यदीति पादत्रयेण । शङ्कते कल्पितेति ॥३८॥३९॥

दूषयति असत इति । कल्पना हि ज्ञानं, न च तुच्छस्य तद्विषयत्वाऽनुपपत्तिरित्याह क्लृप्ताविति । चोदयति कथमिति । अभावस्याऽवस्तुनोऽपि ज्ञानविषयत्व दृष्टमिति । परिहरति वस्त्विति ॥ ४० ॥

यश्चायं धर्मिवचनः प्रत्ययशब्दः स भावकर्मकर्तृकरणानामन्यतमं वदेत्, कर्तृभावादिषु स्ववाग्विरोधः, कर्मणि सिद्धसाधनमित्याह तथेति

सिद्धसाधनमेव विवृणोति प्रत्याय्यस्येति । कथमिष्यतेऽत आह अविज्ञानेति ॥ ४२ ॥

---

(१) बोधस्येति पा. । (२) कल्पयित्वाऽथ साध्यते इति पा ।

कर्तृत्वे करणत्वे वा पक्षत्वं शब्दयोरपि ।
तन्निरालम्बनत्वेन पक्षाऽभावः प्रसज्यते ॥ ४३ ॥
प्रत्याख्येन च भिन्नेन विना कर्त्राद्यसम्भवः ।
प्रत्यये तन्निमित्ते वा बाधः स्ववचनेन ते ॥ ४४ ॥
अथापि रूढिरूपेण प्रत्ययः स्यात्तथापि तु ।
ग्राहकं वस्तु सिद्धं नः प्रत्ययोऽन्यस्य वस्तुनः ॥४५॥
तमभ्युपेत्य पक्षश्चेदभ्युपेतं विरुध्यते ।
विशेष्यस्याऽप्रसिद्धिश्च तवाऽस्माकमताद्दशे ॥४६॥
आत्मधर्मस्वतन्त्रत्वकल्पनेऽपि तथा भवेत् ।
न च प्रत्ययमात्रत्वं किञ्चिदस्त्यनिरूपणात् ॥ ४७ ॥

कर्तृकरणवचनत्वे तु धर्मधर्मिप्रतिपादकयोरपि शब्दयोर्विवक्षावशेन प्रतीतौ कर्तृकरणत्वसम्भवात्तयोरपि निरालम्बनत्वं स्यात् । शब्दस्य च निरालम्बनत्वमभिधेयशून्यत्वं नान्यत् । अतश्च पक्षस्यैवाऽभावः प्रतिज्ञातः स्यादित्याह कर्तृत्व इति ॥ ४३ ॥

'भावादिषु विरोधः स्या'दिति यदुक्तं तद्विवृणोति प्रत्याख्येनेति । भावे तावत् प्रतीतिः प्रत्ययः, सा च वस्त्वन्तरप्रकाशस्वभावेति उद्दिष्टमात्रैव सालम्बना प्रतीतेति तन्निमित्तप्रत्ययशब्दे धर्म्युक्त्यैव निरालम्बनत्वस्य बाधः, तत्सालम्बनतयैव कर्तृकरणयोरपि तद्द्वारेण सालम्बनत्वात् स एव दोष इति ॥ ४४ ॥

यदि तु रूढ एव प्रत्ययशब्दः, तथापि स्ववाग्विरोध इत्याह अथापीति । कारणमाह ग्राहकमिति । प्रत्ययशब्दस्याऽर्थान्तरग्राहकवस्तुवचनता लोकसिद्धेति ॥ ४५ ॥

ताद्दशं च प्रत्ययमभ्युपेत्य निरालम्बनत्वसाधनेऽभ्युपगमविरोधोऽपीत्याह तामिति । ईद्दशश्च प्रत्ययस्तवाऽसिद्ध इत्यप्रसिद्धविशेष्यता पक्षस्येत्याह विशेष्यस्येति तवाऽन्तेन । अताद्दशे तु पक्षीकृतेऽस्माकमत्राऽप्रसिद्धविशेष्यत्वमित्याह अस्माकमिति ॥ ४६ ॥

किं चात्मधर्मो वा प्रत्ययः पक्षीक्रियते, स्वतन्त्रो वा ? पूर्वत्र तवाऽप्रसिद्धविशेष्यत्वम् , उत्तरत्र ममेत्याह आत्मधर्मेति । न चाऽनिर्धारितविशेषं प्रत्ययमात्रं पक्षः, तस्याऽनिरूपणादित्याह न चेति ॥ ४७ ॥

शब्दाऽर्थमात्ररूपेण यथाऽन्येषां निरूपणम् ।
तथा च भवतो न स्याद्वाच्यभेदमनिच्छतः ॥ ४८ ॥
निरालम्बनता चापि(१) सर्वथा यदि साध्यते ।
विशेषणाऽप्रसिद्धिश्च दृष्टान्तश्च न विद्यते ॥ ४९ ॥
केन चिच्चेत्प्रकारेण निरालम्बनतोच्यते ।
रसज्ञानस्य रूपादिशून्यत्वात्सिद्धसाधनम् ॥ ५० ॥
अथ बुद्धिर्यदाकारा तदालम्बनवारणम् ।
स्वाकारस्याऽभ्युपेतत्वात्तदभावो विरुध्यते ॥ ५१ ॥
बाह्याऽनालम्बनत्वे ऽपि बाह्य इत्यग्रहो(२) यदि ।
स्तम्भादौ नैव तद्बुद्धिरित्येवं सिद्धसाधनम् ॥५२॥

नन्विदं सर्वसाधनेषु शक्यं वक्तुम्, अनित्यः शब्द इति किमाकाशगुणः शब्दः, किं वा वायवीय, इत्यपि सम्भवात् । अथ तत्र शब्दशब्दवाच्यं पक्षः, तदिहाऽपि प्रत्ययशब्दवाच्यमात्रं सम्भवत्येवाऽत आह शब्दार्थेति। न ह्यसाधारणाद् भिन्नं शब्दार्थमात्रं सामान्यं भवतामस्तीति ॥ ४८ ॥

एवं धर्मी विकल्प्य दूषितः, धर्ममपि निरालम्बनत्वं विकल्प्य दूषयति निरालम्बनतेति । स्वप्नादावपि देशकालान्तराऽवस्थितमस्त्येव बाह्यम्, सन्निहिततद्देशकालसंसर्गमात्रं तु नास्ति । तेनात्यन्तं निरालम्बनं न किं चिदप्यस्तीत्यप्रसिद्धविशेषणता पक्षस्य, दृष्टान्तस्य च साध्यविकलतेति ॥ ४९ ॥

कथं चिन्निरालम्बनत्वे तु सिद्धसाधनमित्याह केन चिदिति । रसज्ञानं रसालम्बन रूपस्वरूपात्मना न विद्यत एवेति तदालम्बनत्वं तज्ज्ञानस्य नास्त्येवेति सिद्धसाधनमिति ॥ ५० ॥

अथ यदाभासा बुद्धिस्तस्याऽसत्त्वमुच्यते, ततः स्वांशस्य बोधाऽनभ्युपगमात् तदसत्त्वेऽभ्युपगमाविरोध इत्याह अथेति ॥ ५१ ॥

यदि तु बाह्याऽनालम्बनत्व साध्यते बाह्यं स्वातिरिक्तं नालम्बते बुद्धिरिति, तत्रापि यदि बाह्य इत्येवमग्रहणं(३)साध्यते, ततः सिद्धसाधनमित्याह बाह्येति ॥ ५२ ॥

---

(१) चेद्धेति पा. । (२) आग्रह इति क्व चित् ।
(३) मग्रहणे साध्ये सिद्धेति पा. ।

अथ स्तम्भादिरूपेण निरालम्बनतोच्यते ।
संवेदनस्य दृष्टत्वात्तद्विरोधः प्रसज्यते ॥ ५३ ॥
द्विचन्द्रादिषु तुल्यश्चेन्नेन्द्रियाऽप्राप्तितो हि नः ।
तत्राऽनालम्बनोक्तिः स्यान्नाऽर्थसंवित्त्यभावतः॥५४॥
सर्वत्रार्थेन्द्रियाणां नः संयोगसदसत्तया ।
संवित्तौ विद्यमानायां सदसद्ग्राहिका(१) स्थितिः॥५५
भवतस्त्विन्द्रियादीनामभावाद् ग्रहणादृते ।
नालम्बनत्वे(२) हेतुः स्यान्निषेधोऽतो न युज्यते ॥५६॥
बहिर्भावाऽप्रसिद्धत्वात्तेनाऽनालम्बना मतिः ।
कथञ्चि(३)त्साध्यते नैष पक्षो हि ज्ञायते तदा(४)॥५७॥
यथाऽन्यबोधनाशक्तेर्नाप्रसिद्धे विशेषणे ॥

स्तम्भादिरूपेण त्वनालम्बनत्वे संविद्विरोध इत्याह अथेति ॥ ५३ ॥

शङ्कते द्विचन्द्रादिष्विति । तुल्योऽयमनालम्बनत्वाभिमतेष्वपि द्विचन्द्रादिज्ञानेषु संविद्विरोध इति । परिहरति नेति । द्विचन्द्रबुद्धिरिन्द्रियाऽप्राप्तमर्थमविद्यमानमेव चन्द्रद्वित्वं गृह्णातीति कृत्वाऽनालम्बना, न तु संवित्त्यभावादिति ॥ ५४ ॥

पूर्वत्र(५)शुक्तिरजतसंवेदनेऽपीदृशमेवाऽनालम्बनत्वं न संविदभावादित्याह सर्वत्रेति ॥ ५५ ॥

भवन्मते त्विन्द्रियादीनामभावात्तद्रूपग्रहणमेव तदालम्बनत्वं, तन्निषेधे च स्फुट एव तद्विरोध इत्याह भवत इति ॥ ५६ ॥

बाह्याऽनालम्बनत्वे बाह्य इत्यग्रहणे सिद्धसाधनमुक्तम्, अथ यद्वस्तुतो बाह्यं तदनालम्बनत्वं साध्यते, ततोऽप्रसिद्धविशेषणः पक्षः स्याद्, बहिर्भावरूपस्याऽर्थस्य भवतामप्रसिद्धत्वात्तद्विशिष्टेन निरालम्बनत्वेन विशिष्टः प्रत्ययो न साधयितुं शक्यत इत्याह बहिर्भावेति॥५७॥

ननु विशेषणाऽप्रसिद्धिर्दोषः, न तु विशेषणविशेषणाऽप्रसिद्धिरत

---

(१) सदसद्ग्राह्यनास्थितीति पा०। (२) नालम्बनत्वहेतुरिति पा.। (३) कथं चेति पा.। (४) यदेति पा.। (५) सर्वत्रेति पा.।

पक्षसिद्धिस्तथैव स्या(१)द्विशेषणविशेषणे(२) ॥५८॥
नाऽप्रसिद्धे पदार्थे हि वाक्यार्थः संप्रतीयते ।
तत्पूर्वकत्वात्पक्षश्च वाक्यार्थः स्थापयिष्यते ॥ ५९ ॥
पर्युदासे निषेधे वा व्यतिरिक्तस्य वस्तुनः ।
प्रमेयत्वाद्यभेदेन जगतः सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥
यदि चाऽत्यन्तभेदेन(३) निरालम्बनतोच्यते ।
कथञ्चिच्चेद्विरुद्ध्येत प्राक् पक्षः कल्पितेन ते ॥ ६१ ॥
वस्त्वाद्याकारतश्चापि धीर्निरालम्बनेष्यते ।
ग्राहकाच्चेदभिन्नत्वं शक्तिभेदो विरुध्यते ॥ ६२ ॥

आह यथेति ॥ ५८ ॥

कथमन्यबोधनाऽशक्तिरत आह नाऽप्रसिद्ध इति । बहिर्भावादिपदार्थविशिष्टो हि पक्षः, स वाक्यार्थरूपत्वादप्रसिद्धेषु पदार्थेषु न ज्ञायत इति व्यतिरिक्तानालम्बनत्वं च साधयता यदि पर्युदासाङ्गीकरणेनाऽव्यतिरिक्तमालम्बत इति साध्यते, यदि वा प्रतिषेधाऽङ्गीकरणेन व्यतिरिक्त नालम्बते इति साध्यते(४)द्वेधाऽपि सिद्धसाधनं, प्रमेयत्वरूपेण सर्वस्य सर्वस्माद्व्यतिरेकादित्याह पर्युदासे इति ॥ ६० ॥

व्यतिरिक्तत्वं च यद्यात्यन्तिकं, तथापि तस्य क्वचिदप्यभावात् तदनालम्बनत्वे सिद्धसाधनमेवेत्याह यदि चेति । सिद्धसाधनमित्यतीतेनाऽन्वय इति । यदि तु कथं चिद्भिन्नं नालम्बत इत्युच्यते, ततः प्रमेयाकारस्य नीलादेः प्रमाणाकारस्य च संविद्रूपस्य काल्पनिकभेदाऽभ्युपगमात्तद्विरुद्धः पक्ष इत्याह कथं चिदिति ॥ ६१ ॥

अन्यथा सिद्धसाधनं दर्शयति वस्त्विति । बुद्धिर्ह्यसाधारणेन संविद्रूपेणाऽर्थमालम्बते, व्योमादिसाधारणेन तु जडरूपेण वस्त्वाकारेणाऽनालम्बनैवेति । यदि तु ग्राह्यमेव पक्षीकृत्य ग्राहकादभिन्नमिति साध्यते, तथापि काल्पनिकाशक्तिभेदाऽभ्युपगमेन विरोधः, प्रमेयत्वाद्यभेदाच्च सिद्धसाधनमित्यभिप्रायेणाह ग्राहकादिति ॥ ६२ ॥

---

(१) तवेह स्यादिति पाठान्तरम् । (२) विशेषेण विशेषणे इति पा. ।
(३) अत्यन्तभिन्नेनेति पा. । (४) इति द्वेधापीति पा. ।

निरालम्बनबुद्धेश्च यद्युत्पत्तिः प्रसाध्यते ।
दृष्टत्वात्सेष्यतेऽस्माभिर्बाह्यग्राह्यविवर्जिता ॥६३॥
सम्यक्त्वं पुनरेतस्यास्त्वं नेच्छसि कथञ्चन ।
आत्मांशेऽवसिता ह्येषा मृगतृष्णादिबुद्धिवत् ॥६४॥
'चैत्रादिप्रत्ययानां च निरालम्बनता यदि ।
धर्मभूता न गृह्येत साधनोत्थितया(१) धिया ॥६५॥
ततो विषयनानात्वात् प्रतियोग्यनिराकृता ।
रूपात् सालम्बनप्राप्तिः सती केन निवार्यते' ॥ ६६ ॥
यदि प्रत्ययशब्दोऽपि प्रत्ययत्वेन गृह्यते ।
संवित्यालम्बनत्वेन वार्यते, सिद्धसाधनम् ॥ ६७ ॥
बुद्ध्युत्पादनशक्तिश्चेद्वार्या, साध्यं न सिध्यति ।

यदि तु सर्वप्रकाराऽसम्भवान्निरालम्बनबुद्ध्युत्पत्तिमात्रमेव चिकीर्षितं, तदस्तु नाम, सा तु बुद्धिर्बाह्यग्राह्यवर्जिता मिथ्याभूतेत्येतावदस्माभिरुच्यत इत्याह निरालम्बनेति ॥ ६३ ॥

त्वयाऽपि नाऽस्याः सम्यक्त्वमर्थान्तरालम्बनत्वमिष्यते, बुद्ध्यन्तरवदियमपि स्वांशपर्यवसायिन्येव, अन्यथा तत्रैव हेतुरनैकान्तिकः स्यादित्याह सम्यक्त्वमिति ॥ ६४ ॥

किं च, भवदीयसाधनोत्थिताऽनुमानबुद्धिरियं, साऽप्यात्मांशपर्यवसायिन्येवेति तया प्रत्ययान्तराणां धर्मतया निरालम्बनत्वं न गृहीतमिति प्रतियोगिभूतेन निरालम्बनत्वेनाऽनिराकृता सती स्वरसप्राप्ता सालम्बनता न केन चिद्वारिता स्यादित्याह चैत्रेति द्वयेन॥६५॥६६॥

यदि धर्मिवचनेन प्रत्ययशब्देन स्वरूपपरेण प्रत्ययशब्दमेव पक्षीकृत्य तत्संवित्यालम्बनत्वं स्तम्भादीनां वार्यते, प्रत्ययशब्दो निरालम्बनः न किं चिदवलम्बते, न किं चिज्जानाति, ततः सिद्धसाधनम्, अचेतनत्वात्तस्येत्याह यदीति ॥ ६७ ॥

यदि तु बुद्ध्यनुत्पादकत्वं निरालम्बनत्व(२)वचनत्वं, तथा सत्यज्ञानात्सिद्धिः साध्यधर्मिणोर्न स्यादित्याह बुद्धीति । कारणमाह साधनस्येति । न हि धर्मिनिर्देशकस्य प्रत्ययशब्दस्याऽबोधकत्वे साधनप्रयोगः

---

(१) साधनोज्झितयेति पा. । (२) निरालम्बनत्वमिति पा. ।

साधनस्य प्रयोगोऽत्र बोधकत्वाद्विना न ते ॥ ६८ ॥
'न चाऽभिधाऽस्त्यसंबन्धादृते भेदाच्च नास्त्यसौ ।
न चासौ तद्गतं भेदं बोधयन्त्या धिया विना ॥६९॥
प्राश्निकैर्नाऽगृहीते च वाक्यस्यावयवे पृथक् ।
पक्षे हेतौ च दृष्टान्ते वादिनि प्रतिवादिनि ॥ ७० ॥
साधनस्याऽप्रयोगः स्यादभ्युपेत्योच्यते यदि ।
पूर्वाऽभ्युपगमेनैव प्रतिज्ञा बाध्यते(१)ततः' ॥७१॥
'धर्माऽधर्मादिभेदे च नाऽसिद्धे परमार्थतः ।
शिष्यात्मनोश्च धर्मादेरुपदेशोऽवकल्पते ॥ ७२ ॥
तदनुष्ठानतो बुद्धैरिष्टो भेदः' स्फुटं च तैः ।
सूत्रान्तरेऽभ्युपेतत्वाद्भेदागमबाधनम् ॥ ७३ ॥
सर्वलोकप्रसिद्ध्या च पक्षबाधोऽत्र ते ध्रुवम् ।
कृत्स्नसाधनबुद्धिश्च यदि मिथ्येष्यते ततः ॥ ७४ ॥

सम्भवतीति ॥ ६८ ॥

पूर्वाऽभ्युपगमविरुद्धश्चाऽयं पक्ष इत्याह न चेति त्रयेण । साधनवाक्यगतानां शब्दानां तद्वाच्यानां च मिथो भेदं सम्बन्धं, तथा प्राश्निकानां च साधनाऽवयवतद्वाच्यपक्षादिवादिप्रतिवादिविषय यत् ज्ञानं, तस्य सालम्बनत्वमङ्गीकृत्य साधनं प्रयोक्तव्यं, तदङ्गीकरणे च तेनैव प्रतिज्ञा बाध्येतेति ॥ ६९ ॥ ७१ ॥

किं च, धर्माऽधर्मोपदेशानुमितबुद्धाऽभिप्रायविरुद्धोऽयं बाह्यापह्नवः, न ह्यनभिप्रेते धर्मादिभेदे तदुपदेशोऽनुष्ठानमवकल्पत इत्याह धर्माऽधर्मेति भेदोऽन्तेन । शिष्यात्मनोश्च असिद्धे भेदइत्यनुषङ्गः । साक्षादेव बाह्यसद्भावः, स धर्मसमाख्याते सूत्रे बुद्धेनोक्तः, तेनापि बाधः पक्षस्येत्याह स्फुटमिति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

सर्वलोकप्रसिद्धस्य बाह्यस्याऽपह्नवस्तेनैव बाध्यत इत्याह सर्वेति । किं च त्वदीयसाधनगतपदार्थवाक्यार्थज्ञानानां सर्वेषां मिथ्यात्वे सर्वस्य साधनस्याऽभावो यथेष्टं पक्षादिन्यूनत्वं वा शक्यं वक्तुमित्याह कृत्स्नेति ॥ ७४ ॥

---

(१) साध्यते इति पा. ।

सर्वाऽभावो यथेष्टं वा न्यूनता वाऽभिधीयते(१) ।
तेषां सालम्बनत्वे वा तैरनैकान्तिको भवेत्(२) ॥ ७५॥
तदन्यस्य प्रतिज्ञा चेत्तदन्यप्रत्ययो मृषा ।
तन्मिथ्यात्वप्रसङ्गे च सर्वं पूर्वं न सिध्यति ॥ ७६ ॥
स्तम्भादिसाधनज्ञानभेदो न हि यथा भवेत् ।
यावद्यावत्प्रतिज्ञेयं तदन्यस्य प्रतीयते(३) ॥ ७७ ॥
तावत्तावत्परेषां स्यान्मिथ्यात्वादन्यबाधनम् ।
विरुद्धाऽव्यभिचारित्वं बाधो वाऽप्यनुमानतः ॥७८॥
इत्थं सर्वेषु पक्षेषु वक्तव्यं प्रतिसाधनम् ।
बाह्याऽर्थालम्बना बुद्धिरिति सम्यक् च धीरियम् ७९
बाधकाऽपेतबुद्धित्वाद्यथा स्वप्नादिबाधधीः ।
साऽपि मिथ्येति चेद् ब्रूयात् 'स्वप्नादीनामबाधनात्८०

अमिथ्यात्वे तैरेव हेतुरनैकान्तिकः स्यादित्याह तेषामिति ॥ ७५ ॥

शङ्कते तदन्यस्येति । दूषयति तदन्येति । ततः किमित्याह तन्मिथ्यात्वेति । अन्यत्वग्राहिप्रत्ययमिथ्यात्वे हि सर्वं साधनं सिध्यतीति ॥ ७६ ॥

कथं न सिध्यतीत्यत आह स्तम्भेति । अन्यत्वज्ञानमिथ्यात्वे हि अन्यत्वं न स्यात्, तदभावे च स्तम्भादिज्ञानवदेव साधनत्वज्ञानस्यापि मिथ्यात्वात्साधनाऽसिद्धिरिति । यदि तु तदन्यत्वग्राहिप्रत्ययव्यतिरिक्तः प्रत्ययः पक्षीक्रियते, ततस्तद्व्यतिरेकग्राहिप्रत्ययस्य मिथ्यात्वात्सर्वस्य पूर्वस्याऽसिद्धिः, एवं ततः परमपि वक्तव्यमित्याह यावदिति ।

ये चेमे प्रथमपक्षात्प्रभृति तदन्यप्रतिज्ञादिभिः पक्षा दर्शिताः, तेषु सर्वेषु विरुद्धाऽव्यभिचारित्व हेतोरनुमानबाधो वा प्रतिज्ञायाः स्यादित्याह विरुद्धेति ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

कथमित्याह इत्थमिति । तदेव दर्शयति बाह्याऽर्थेति । 'बाह्यार्थालम्बना बुद्धि' रित्यस्माद्वाक्याद्या बुद्धिः, सा समीचीना, बाधकाऽपेतबुद्धित्वात्, स्वप्नादीनां या बाधिका धीर्जाग्रद्धीस्तद्वदिति । शङ्कते साऽपीति । ततश्च साध्यवैकल्यमिति । दूषयति स्वप्नादीनामिति पादत्रयेण । दोषान्त-

(१) न्यूनत्वाद्यभिधीयते इति पा. । (२) अनैकान्तिका भवेदिति पा. ।
(३) प्रणीयते इति पा. ।

न स्यात्(१) साधर्म्यदृष्टान्तो भवतः साधनेऽधुना'।
विज्ञानाऽस्तित्वभिन्नत्वक्षणिकत्वादिधीस्तथा॥ ८१ ॥
सम्यक् चेदभ्युपेयेन तदाऽनैकान्तिको भवेत्।
तन्मिथ्याऽभ्युपपत्तौ च पक्षबाधः प्रसज्यते ॥८२॥
तथा च बद्धमुक्तादिव्यवस्था न प्रकल्पते।
ततश्च मोक्षयत्नस्य वैफल्यं वः प्रसज्यते ॥ ८३ ॥
'विकल्पोत्पद्यमाना च ज्ञानास्तित्वादिधीर्यदि।
मृषेष्टा, न च दृष्टाऽत्र प्रमाणान्तरतो गतिः ॥८४॥
प्रमाणाऽभावतस्तेन ज्ञानाऽस्तित्वादि दुर्लभम्'।
'सर्वं चाप्यस्मदादीनां मिथ्या ज्ञानं विकल्पनात् ८५
सान्निध्यविप्रकृष्टत्वे सत्त्वासत्त्वे(२) च दुर्लभे।
मिथ्याज्ञानाऽविशेषेऽपि सांख्यादिपरिवर्जनात् ॥८६॥
बौद्धदर्शन एकस्मिन् पक्षपातो न युज्यते'।

त्माह विज्ञानेति। अथ साऽपि मिथ्येत्युच्यते, ततः पक्षीकृतस्य ज्ञानस्य तद्विशेषणानां च भेदादीनामभावः स्यादित्याह तन्मिथ्येति॥ ७९॥ ८२॥

भेदाऽभावे च नित्यैकज्ञानवादिनामिव भवतामपि बद्धमुक्तव्यवस्थाऽनुपपत्तिरित्याह तथा चेति। एवं च मुक्तस्यापि बद्धादभिन्नस्य तद्वदेव बन्धाऽपरित्यागान्मोक्षयत्नोऽपि विफलः स्यादित्याह ततश्चेति ॥८३॥

यदि तु न ज्ञानानां मिथ्यात्वं किं तु सविकल्पकज्ञानानामेव, तेन ज्ञानास्तित्वादिधीरपि यदि विकल्पः स्यात्ततो मिथ्या स्यात्, सा तु निर्विकल्पिकेति, तत्राह विकल्पेति सार्द्धेन। सविकल्पकात्प्रमाणान्तरं निर्विकल्पकं, न तेन क्षणिकत्वाद्यवगन्तुं शक्यमिति। किं च, सर्वेष्वेषु तन्त्रार्थेषु सविकल्पकत्वादस्माकं ज्ञानं मिथ्यैव, न चेन्द्रियसंनिध्यसंनिधिकृतोऽर्थसदसत्त्वकृतो वा विशेषोऽस्ति, सर्वस्य मिथ्यात्वात्। एवं च सांख्यादितन्त्रासिद्धान्तपरित्यागेन बौद्धसिद्धान्ते पक्षपातो न युक्त इत्याह सर्वमिति द्वयेन।

स्वप्नादिषु मिथ्यात्वं बाधनियतं दृष्टं, तदभावान्न जाग्रज्ज्ञानेषु

---

(१) तस्मादिति पा.। (२) सत्ताऽसत्त्व इति पा।

मृषात्वं यदि बुद्धेः स्याद्बाधः किं नोपलभ्यते ॥८७॥
बाधाद्विनाऽपि तच्चेत्स्याद्व्यवस्था न प्रकल्पते ।
प्रतियोगिनि दृष्टे च जाग्रज्ज्ञाने मृषा भवेत् ॥८८॥
स्वप्नादिबुद्धिरस्माकं तव भेदोऽपि किङ्कृतः ।
न चान्यत् प्रतियोग्यस्ति जाग्रज्ज्ञानस्य शोभनम् ८९॥
यद्दर्शनेन मिथ्यात्वं स्तम्भादिप्रत्ययो व्रजेत् ।
स्वप्नादिप्रतियोगित्वं सर्वलोकप्रसिद्धितः ॥ ९० ॥
तदीयधर्मवैधर्म्याद्बाधकप्रत्ययो यथा ।
योगिनां जायते बुद्धिर्बाधिका प्रतियोगिनी ॥९१॥
जाग्रत्स्तम्भादिबुद्धीनां ततः स्वप्नादितुल्यता ।
प्राप्तानां तामवस्थां च सर्वप्राणभृतामपि ॥ ९२ ॥

तत्स्यादित्याह (१)मृषात्वमिति । तदभावेऽपि चेन्मिथ्यात्व स्यात्ततः क्षणिकत्वादिज्ञानानामपि मिथ्यात्वात्स एव दोष इत्याह बाधादिति । किं च, स्वतः प्रमाणस्य प्रमाणभूतप्रतियोगिज्ञानाधीनं मृषात्व, तव तु सर्वमिथ्यात्वादिदं बाधकमिदं बाध्यमिति भेदः किंकृतः, तदभावाच्च न स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्यात्वं स्यादित्याह प्रतियोगिनीति ।

ननु मा तावत्सिध्यतु स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्यात्व, जाग्रज्ज्ञानस्य किं न भवत्यत आह न चान्यदिति । शोभनम्, प्रमाणमित्यर्थः । तदभावान्न मिथ्यात्वमिति । सम्यक्त्वं वा कथं, येन मिथ्यात्वं न स्या(२)दत आह स्वप्नादीति । स्वप्नादिप्रतियोगित्वं जाग्रज्ज्ञानस्य सर्वलोकप्रसिद्धम् । तदीयधर्मवैधर्म्यादबाध्यत्वादित्यर्थः । न ह्यबाध्यस्य मिथ्यात्वं भवति, यथा स्वापादुत्थितस्य साक्षाद्बाधक नैतदेवमिति ज्ञानं, तथाऽन्या अपि जाग्रद्धियः स्वप्नगृहीतार्थविपरीत गृह्णन्त्यः स्वप्नप्रतियोगिन्यो भवन्तीति ।

चोदयति योगिनामिति । योगिज्ञानेनैव जाग्रज्ज्ञानानां बाध्यत्वात् अबाध्यत्वहेतुरसिद्ध इति । ननु कतिपयानां योगिनां ज्ञाने(३) कथ सर्वलोकसिद्धस्य जाग्रज्ज्ञानस्य बाध्यत्वम्, अत आह प्राप्तानामिति ।

(१) मिथ्यात्वमिति इति पा० ।

(२) येन प्रतियोगित्वं न स्यादिति, येन स्वप्नप्रतियोगिता न स्यादिति वा क्वचित् पाठः ।

(३) ज्ञानेन इति पा० ।

बाधोऽयं भविता तेन सिद्धा सप्रतियोगिता ।
इह जन्मनि केषाञ्चिन्न तावदुपलभ्यते ॥ ९३ ॥
योग्यवस्थागतानां तु न विद्मः किं भविष्यति ।
योगिनां चाऽस्मदीयानां(१) त्वदुक्तप्रतियोगिनी ॥९४॥
त्वदुक्तिविपरीता वा बाधबुद्धिर्भविष्यति ।
ईदृक्त्वे योगिबुद्धीनां दृष्टान्तो न तवाऽस्ति च(२)॥९५।
दृष्टान्तस्त्वस्मदादीनां यो गृहीतः स विद्यते ।
अथ स्तम्भादिबुद्धीनां वदेत् सप्रतियोगिताम् ॥९६॥
बाध्यत्वं चाऽपि(३) बुद्धित्वान्मृगतृष्णादिबुद्धिवत् ।
इष्टं सप्रतियोगित्वं मृगतृष्णादिबुद्धिभिः ॥ ९७ ॥
तदात्मना च(४) बाध्यत्वं ग्राह्याऽन्तरतयाऽपि च ।
बाधकैश्चाप्यनेकान्तस्तदन्यत्वे च पूर्ववत् ॥ ९८ ॥

परिहरति इहेति । नास्त्यत्र प्रमाणमित्यर्थः । तदभावेऽपि चेदुच्येत, तदस्माकमपि शक्यं, स्वाच्छन्द्यानियामकाऽभावादित्याह योगिनामिति । प्रतियोगिनी शुक्तिरियमिति, विपरीता नेद रजतमिति, तदनयोरन्यतर(५)विधोपनिपातिनी त्वदुक्त(६)बाह्याऽपह्नवबाधिकाऽस्मद्योगिनामस्ति बुद्धिरिति ।

यद्वा, नाऽवयोस्तुल्यत्वं भवति, योगिनां बाधकज्ञानसद्भावे तव दृष्टान्तो नास्ति, मम तु बाह्यत्वे(७)योगिनां रथ्यापुरुषस्यैव दृष्टान्तस्य लाभात्सम्भवत्यनुमानमित्याह ईदृक्त्वे इति । शङ्कते अथेति । ममाऽप्यस्त्येवाऽनुमानमिति । निराकरोति (८)इष्टमिति । सत्यबुद्धीनामपि मिथ्याबुद्धिभिः सप्रतियोगित्वमात्रमस्त्येव, मिथ्याज्ञानतद्ग्राह्ययोश्च बाधे सम्यग्ज्ञानतद्ग्राह्ययोरपि ज्ञानत्वेन ग्राह्यत्वेन च ताभ्यामभेदात्तेनात्मनाऽस्त्येव बाध्यत्वमिति । बाधकाभिमतैश्च योगिज्ञानैरनैकान्तिको हेतुरित्याह बाधकैरिति । तदन्यविशेषणे च पूर्ववद्दोष इत्याह तदन्यत्वे इति ॥ ८४ ॥ ९८ ॥

---

(१) अस्मदादीनामिति पा. ।
(२) हीति पा. ।
(३) बाह्यत्वं चापीति पा. ।
(४) तद्रूपेण चेति पा. ।
(५) अन्यतरविधेयनिपातिनीति पा० ।
(६) त्वदुक्तबाधिकेति पा० ।
(७) बाह्यग्राह्यत्वे इति पा० ।
(८) दृष्टमितीति पा० ।

'मिथ्याधीप्रतियोगित्वं स्वप्नादाविव ते भवेत् ।
रागादिक्षययोगित्वानिमित्ताऽधिगतिस्तथा ॥ ९९ ॥
यावान्विशेष इष्टश्चेत् सर्वाऽ(१)भावाद्विरुद्धता' ।
महाजनस्य वा बाधादिदानीं बाधबुद्धिवत ॥१००॥
वाच्योऽनुमानबाधो वा यदि वा प्रतिसाधनम् ।
पूर्वसाधनदोषाश्च सन्धेयास्तस्य चाऽधुना ॥१०१॥
साध्याऽभेदाद्वाच्यत्वाद्धेतोर्नोभयसिद्धता ।
प्रत्ययत्वं च सामान्यं भिन्नाऽभिन्नं न विद्यते ॥१०२॥
भवतोऽत्यन्तभिन्नं च मत्पक्षेऽपि(२) कथञ्चन ।

विशेषविरुद्धश्चाऽयं हेतुः, तद्धर्मविशेषविपर्ययसाधनत्वादित्याह मिथ्याधीति सार्द्धेन । स्वप्नबुद्धे(३)र्मिथ्याभूतया रागद्वेषयुक्तया योगि जाग्रद्बुद्ध्या सप्रतियोगित्व दृष्टमिति जाग्रद्बुद्धीनामपि तादृश्यैव बुद्ध्या सप्रतियोगित्वं साधनीय(४)मिति "प्रतियोगिनी योगिनामधिगतिरमिथ्या, रागादिक्षयनिमित्ता, योगित्वनिमित्ता"इति यावान्विशेषो दृष्टस्तस्य सर्वस्य बाधा(५)द्विशेषविरुद्धो हेतुरिति ।

सप्रतिसाधनश्चाऽयं हेतुःप्रतिज्ञा वाऽनुमानाविरुद्धेत्याह महाजनस्येति निरालम्बनाऽनुमानदोषाश्च सर्वेऽस्याऽनुसंधेया इत्याह पूर्वेति ।

तस्य पूर्वं धर्मधर्मिविकल्पेन दूषणमुक्तम्, अधुना दोषान्तरमुच्यत इत्याह तस्य चेति ॥ ९९ ॥ १०१ ॥

कथमुच्यत इत्याह साध्याऽभेदादिति । यदि जाग्रत्प्रत्ययत्वं हेतुः, ततस्तस्य साध्यधर्मिणोऽनतिरेकात्स्वप्नज्ञानेष्वननुवृत्तेर्न निरालम्बनत्वेनाऽन्वयः शक्यते दर्शयितुं, स्वप्नप्रत्ययत्वं च जाग्रद्बुद्धिष्वभावादसिद्धत्वादेवाऽवाच्यम्, अनुगतं तु प्रत्ययत्वं सामान्यमुभयसिद्धं नास्तीति । सामान्याऽसिद्धिं प्रपञ्चयति सामान्यमिति । भिन्नाऽभिन्नं भवतोऽसिद्धम्, अत्यन्तं भिन्नं तव मम चोभयोरसिद्धमिति ।

ननु जातिरूपं सामान्यमस्माभिर्नेष्यते, सादृश्याऽन्यनिवृत्तिरूपं तु

---

(१) सर्वबाधाविरुद्धतेति पा० । (२) तु इति पा. ।
(३) स्वप्नबुद्धिर्हि इति पा० । (४) साधयन्नपि हेतुर्योगिनामाधिगतिरिरिति पा० ।
(५) बाधो नेति इति पा० ।

सारूप्याऽन्यानिवृत्ती च नेत्येतत् साधयिष्यते(१) ॥
तस्माद्धेतुर्न सामान्यमस्ति सिद्धं द्वयोरपि ।
विशेषयोश्च हेतुत्वं पक्षतत्तुल्यसंस्थयोः ॥ १०४ ॥
न स्यादन्वयहीनत्वादतद्धर्मतयाऽपि च ।
न चाऽर्थहीना तद्बुद्धिर्हेतुत्वेन भविष्यति ॥१०५॥
आश्रयासिद्धता चोक्ता विशेष्यस्याऽप्रसिद्धितः ।
तथा हेतोर्विरुद्धत्वं दृष्टान्ते साध्यहीनता ॥१०६॥
विशेषणाऽप्रसिद्धत्व(२)विकल्पेनैव बोधिते ।
स्वप्नादिप्रत्यये बाह्यं सर्वथा न हि नेष्यते ॥१०७॥
सर्वत्रालम्बनं बाह्यं देशकालाऽन्यथात्मकम् ।
जन्मन्येकत्र भिन्ने वा तथा कालान्तरेऽपि वा ॥१०८॥

किं न भवतीत्यत आह सारू(३)प्येति । जात्यभावे सादृश्याऽभावादुभयोरनुपपत्तिर्वक्ष्यत इति ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

उपसंहरति तस्मादिति । विशेषयोस्तु जाग्रत्प्रत्ययत्वस्वप्नप्रत्ययत्वयोः पक्षसपक्षगतयोरन्वयहीनत्वादपक्षधर्मत्वाच्चाऽहेतुत्वं पूर्वसङ्क्षिप्तं प्रपञ्चयति विशेषयोरिति । ननु प्रत्ययत्वादित्युक्ते अर्थशून्याऽपि तावदुत्पद्यते बुद्धि, सैव हेतुर्भवत्वत आह न चेति । न ह्यर्थशून्या लिङ्गबुद्धिर्लिङ्गिज्ञानाय कल्पत इति । विशेष्याऽसिद्धिकथनेनैव हेतोराश्रयाऽसिद्धिरुक्तैवेत्याह आश्रयेति ।

यच्च पूर्वं विशेषणाऽसिद्ध्यर्थेन विकल्पेन सर्वथा निरालम्बनत्वं क्वचिदप्यप्रसिद्धमित्युक्तं, तेनैव स्वप्नप्रत्ययस्याऽपि तदभावात्साध्यवैकल्यं, तद्वदेव जाग्रद्धियामपि सर्वथा निरालम्बनत्वाऽभावसाधनाद्धेतोश्च विरुद्धत्वं युक्तमेवेत्याह तथेति । साध्यवैकल्यसाधनादेव हेतोर्विरुद्धता, विशेषणस्य चाऽप्रसिद्धिः साधिता भवतीति मत्वा साध्यवैकल्यमेव प्रपञ्चयति स्वप्नेति ॥ १०४ ॥ १०७ ॥

किमिति नेष्यते,अत आह सर्वत्रेति । बाह्यमेव देशान्तरे कालान्तरे वाऽनुभूतमेव स्वप्ने स्मर्यमाणं दोषवशात्संनिहितदेशकाल-

---

(१) गमयिष्यते इति पा. । (२) विशेषणाऽप्रसिद्ध्यर्थेति पाठान्तरम् ।
(३) सादृश्येतीति पा. ।

तद्देशो वाऽन्यदेशो वा स्वप्नज्ञानस्य गोचरः ।
'अलातचक्रेऽलातं स्याच्छीघ्रभ्रमणसंस्कृतम् ॥१०९॥
गन्धर्वनगरेऽभ्राणि पूर्वदृष्टं(१)गृहादि च(२) ।
पूर्वाऽनुभूततोयं च रश्मितप्तोषरं तथा ॥ ११० ॥
मृगतोयस्य विज्ञाने कारणत्वेन(३) कल्प्यते ।
द्रव्यान्तरे विषाणं च शशस्यात्मा च कारणम् १११
शशशृङ्गधियो' मौण्ड्यं निषेधे शिरसोऽस्य च ।
वस्त्वन्तरै(४)रसंसृष्टः पदार्थः शून्यताधियः ॥११२॥
कारणत्वं पदार्थानामसद्वाक्यार्थकल्पने ।

वत्तयाऽवगम्यते, अतोऽत्रापि न बाह्याऽभाव इति । नन्वननुभूतमपि क्व चित्स्वप्नेऽवगम्यते, अत आह जन्मनीति । अनन्तरदिवसाऽनुभूतस्य स्वप्ने वर्तमानवदवगमात् स्मृतिरेव तावत् स्वप्नज्ञानमिति निश्चीयते । अन्यत्रापि स्मृतित्वमेव युक्तम् । ततश्चाऽस्मिन् जन्मनि अननुभूतस्यापि स्वप्ने दृश्यमानस्य जन्मान्तरादावनुभवः कल्प्यत इति ।

एव स्वप्नप्रत्ययस्य बाह्यालम्बनत्वं दर्शयित्वा जाग्रद्विभ्रमाणा बाह्यालम्बनत्वं दर्शयति अलातेति धियोऽन्तेन । अन्यत्र विद्यमानेनैव चक्रादिरूपेण विद्यमानमेवाऽलातादिकं शीघ्रभ्रमणादिदोषवशात्संसृष्टमवगम्यत इति । ननु शशविषाणं नास्तीति बुद्धेरभावाऽवभासिन्याः किं बाह्यमालम्बनं ? न तावदभावः, तस्य स्वातन्त्र्याऽभावात्, भावान्तराश्रितो हि सर्वोऽभाव', न च शशविषाणं नास्तीत्यत्र क्व चिद्देशे काले वाऽभावोऽवगम्यते, अतो ऽवश्यमत्र ज्ञानरूपस्यैव भावस्यालम्बनत्वमङ्गीकर्त्तव्यमत आह मौण्ड्यमिति । अस्य शशशृङ्गस्य निषेधे शृङ्गाऽभावज्ञाने शिरसो मौण्ड्यमालम्बनं, शिरोवर्त्तिन एवाऽवयवाः शृङ्गरूपेण परिणताः शृङ्गाऽभावात्मना ज्ञायन्ते, ततस्तदाश्रयोऽभावो न स्वतन्त्र इति । अतोऽत्रापि बाह्याऽभावालम्बनत्वान्न स्वांशालम्बनत्वमिति । चैत्रशून्यं गृहमिति शून्यबुद्धेस्तर्हि किमालम्बनमत आह वस्त्वन्तरैरिति ॥ १०८ ॥ ११२ ॥

अङ्गुल्यग्रादिवाक्यार्थज्ञानेऽप्यङ्गुल्यग्रादिपदार्था विद्यमाना एव

(१) पूर्वज्ञातमित्यपि पा. (२) वा इति पा. ।
(३) करणत्वेनेति पा. । (४) वस्त्वन्तरैकसंसृष्ट इति पा.

अत्यन्ताऽननुभूतोऽपि बुद्ध्या योऽर्थः प्रकल्प्यते(१)
तस्योत्पत्तौ कथञ्चित्स्युः पृथिव्यादीनि कारणम् ।
एष प्रत्यक्षधर्मश्च वर्तमानार्थतैव या ॥ ११४ ॥
सन्निकृष्टार्थवृत्तिश्च न तु ज्ञानान्तरेष्वियम् ।
'कथमुत्पादयेज् ज्ञानं तत्राऽसंश्चेत्', कुतो न्वियम् ११५
अर्थस्याऽविद्यमानस्य विज्ञानोत्पत्त्यशक्तता ।
बाह्यालम्बनतायां नौ विवादोऽर्थस्य संनिधिः ॥११६॥
यदि नास्ति, किमेवं स्यादस्मत्पक्षनिवर्तनम् ।
'तस्माद्यदन्यथासन्तमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ ११७ ॥

पदसंनिधिदोषवशात्परस्परसंसृष्टतयाऽवगम्यमाना आलम्बनमित्याह कारणत्वमिति ।

यत्तर्ह्यत्यन्ताऽविद्यमानाऽननुभूतप्रकृत्याद्यालम्बनं सांख्यादीनां ज्ञानं, तस्याऽनालम्बनत्वमेव स्याद् , बाह्याऽभावादत आह अत्यन्तेति । पृथिव्यादिस्थूलप्रपञ्चस्य हेतुभूता सूक्ष्माऽवस्थैव तैः प्रकृतिरुच्येत, तेन तदवस्थाविशिष्टाः पृथिव्यादय एतद्बुद्धेरालम्बनम्, सूक्ष्मत्वेन तु परमाणूनजानन्तस्तद्व्यतिरेकेण सूक्ष्मत्वात्तत्रैव प्रकृत्यादिशब्दमुपचरन्तीति । ननु देशान्तरे कालान्तरे वा विद्यमानमपि बाह्यमत्र तावन्न विद्यते, अतः कथमालम्बनत्वमत आह एष इति ।

संनिहितवर्त्तमानविषयत्वनियमो हि प्रत्यक्षस्य धर्मः, न त्वाभासानामिति ।

शङ्कते कथमिति चेदन्तेन । उत्पादकस्यैवालम्बनत्वं तन्नाऽसतः संभवतीति । परिहरति कुत इति । न तावदुत्पादकत्वमेवालम्बनत्वम्, यद्यपि तथा स्यात्तथाप्यालम्बनहेतुत्वमसतोऽपि ज्ञानं प्रति सम्भवतीति दर्शनबलादङ्गीक्रियत इति । नन्वेवमपि सन्निहितं बाह्यमालम्बनभूत नास्त्येव, सत्यम् , स त्वदोषः, असान्निहितस्यापि बाह्यस्यालम्बनत्वात्, तन्मात्रविषयत्वाच्चाऽऽवयोर्विवादस्येत्याह बाह्येति ।

किमिदानीं निरालम्बनं ज्ञानं नास्त्येव, तथा चेल्लोकविरुद्धः स्यादत आह तस्मादिति पादत्रयेण । यस्मादेवं सर्वत्र बाह्यमस्ति, तस्माद्यदेव

---

(१) प्रकाश्यते इति पा. ।

प्रतिज्ञादोषवच्चापि योज्या हेतोर्विरुद्धता ॥ ११९ ॥
समस्तव्यस्तधर्मादिस्वरूपादिविपर्ययात्(१) ।
दृष्टान्तदोषाः सर्वे च योज्या न ह्येकवस्तुनि ॥ १२० ॥
तव साध्यांशहेत्वंशव्याप्तधर्मादि(२) संभवः ।
केचिद्वैधर्म्यदृष्टान्तो नास्तीत्यप्यनुयुञ्जते ॥ १२१ ॥
तदभावादवृत्तेश्च नास्त्यत्राऽवसरस्तव ।
विधिरूपप्रतिज्ञायामेतद्वक्तुं हि शक्यते ॥ १२२ ॥
तत्राऽवस्तुविपक्षे ऽपि प्रयोगस्य हि सम्भवः ।

किं तु सर्वे एव साध्यसाधनोभयव्याप्तिशून्यत्वादिदोषा वक्तव्या इत्याह दृष्टान्तेति । कथमित्याह न हीति । न हि ज्ञानस्वलक्षणव्यतिरेकेण प्रत्ययत्वं, निरालम्बनत्वं, तयोश्च धर्मरूपा व्याप्तिरस्तीति ।

केचित्तु वैधर्म्योदाहरणमपि साध्यस्यावश्यंभावीति मन्वाना-स्तदभावाद् न्यूनं निरालम्बनसाधनमित्याहुः, तदुपन्यस्यति केचिदिति ॥ ११९ ॥ १२१ ॥

ननु विपक्षाऽभावादेव हेतोरवृत्तिसिद्धेर्न वैधर्म्येण प्रयोजनमित्युक्तं, परैरप्युक्तं "तदभावात्तत्रावृत्तेर्नायं दोष" इति, तत्राह तदभावादिति । कथं नास्तीत्यत आह विधिरूपेति । वस्तुरूपे साध्ये सत्यवस्तुनो विपक्षत्वा-दवस्तुनि च हेतोर्व्यतिरेकसिद्धेर्वैधर्म्यवचनं निष्फलं स्यात्, अव-स्तुरूपे तु निरालम्बनत्वे साध्ये वस्तुरूपसालम्बनत्वस्य विपक्षत्वा-त्तत्र हेतोर्वृत्तिसंभवात् तद्व्यतिरेको वक्तव्यः(३) एतदवचने वैकल्य(४)-मेवेति ॥ १२२ ॥

किं च, विधिरूपप्रतिज्ञायामपि वैधर्म्यप्रयोजनाऽभावमात्रं, शक्यं तु तत्राप्यवस्तुन्यपि विपक्षे वैधर्म्यं प्रयोक्तुमित्याह तत्रेति । प्रयोगमेव दर्शयति यस्मिन्निति । अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायामिदं वैधर्म्यम्, अनित्यत्वं च न नित्यत्वाऽभावमात्रं, किं तु कादाचित्कत्वं विधिरूपमे-वेति । प्रकृते तु निरालम्बनसाधने वस्तुनि विपक्षे सुतरां वैधर्म्यं वक्तव्यमेवेत्याह अत्र त्विति वाच्योऽन्तेन । यश्चापि वैयात्यात्प्रतिषेधद्व-

---

(१) स्वस्वरूपाविपर्ययादिति पा. (२) व्याप्तिधर्मादीति पा.

यस्मिन्ननित्यता नास्ति कार्यता ऽपि न विद्यते ॥१२३॥
तस्मिन् यथा खपुष्पादाविति शक्यं हि भाषितुम् ।
अत्र त्ववस्तुसाध्यत्वं(१) वस्तुनश्च विपक्षता ॥१२४॥
तेन स्याद्व्यतिरेकोऽस्य वाच्यो, 'यश्चाऽपि दर्शयेत् ।
प्रतिषेधद्वयात्तेन विधिरेव प्रदर्शितः ॥ १२५ ॥
न च शक्यो विधिर्वक्तुं वस्तुन्यसति केन चित्' ।
एवं स्थिते च सर्वज्ञनिषेधादावियं गतिः ॥ १२६ ॥
प्रत्यक्षादेरसामर्थ्यं तदीयस्याऽस्मदादिवत् ।
वैधर्म्याऽसंभवेऽप्येतदन्ये त्वाहुरदूषणम् ॥ १२७ ॥
विनैव तत्प्रयोगेण हेतुरैकान्तिको यतः ।
सर्वथा सदुपायानां वादमार्गः(२)प्रवर्तते ॥ १२८ ॥
अधिकारो ऽनुपायत्वान्न वादे शून्यवादिनः ।
ननु सर्वं भवत्सिद्धं मयेदं साधनं कृतम् ॥ १२९ ॥

याश्रयणेन वैधर्म्यं वदेत् यन्निरालम्बनं न भवति तत्प्रत्ययोऽपि न भवतीति, तेन प्रतिषेधप्रतिषेधात् सालम्बनविधिरेव दर्शितो भवति । न च प्रत्ययातिरिक्ते वस्तुनि कस्मिँश्चिदसति तद्विधिः शक्यो दर्शयितुम्, अतो न्यूनमेवेदं साधनमित्याह यश्चापीति केन चिदन्तेन ।

नन्वेवं सर्वज्ञाऽभावसाधनेऽपि वस्तुस्वरूपस्य सर्वज्ञस्य विपक्षत्वात्तद्व्यतिरेको हेतोः पुरुषत्वादेर्वाच्यः, यः सर्वज्ञः स पुरुषो ऽपि न भवतीति, न चैवं शक्यं, सर्वज्ञस्य क चिदप्यभावादत आह एवमिति । बुद्धप्रत्यक्षमनागतादिविषयं न भवति, प्रत्यक्षत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवदिति । यत्त्वनागतादिविषयं तत्प्रत्यक्षमेव न भवति यथा शब्द इति । अन्ये तु वैधर्म्याऽवचनेऽपि निरालम्बनसाधनमविद्यमानदूषणमित्याहुरित्याह वैधर्म्येति ॥ १२३ ॥ १२७ ॥

कथमदूषणमत आह विनैवेति । किं च, विद्यमानोपायानामेव वादादिषु तिसृष्वपि कथास्वधिकारः, शून्यवादी तु सर्वोपायरहितः कथमिहाऽधिक्रियेत, यो हि जात्यैवाऽन्धो बधिरो मूकश्च पङ्गुश्च भवति स

---

(१) साध्यत्वादिति पा. (२) वादसार्थ इति पा

किमर्थं(१)मदसिद्ध्या त्वं विकल्प्याऽत्राऽऽत्थ(२)दूषणम्
विप्रलिप्सुरिवाऽऽहैवं किमर्थं न्यायविद्भवान् ॥१३०॥
नाऽश्रौषीः साधनत्वं किं प्रसिद्धस्य द्वयोरपि ।
यो ऽपि तावत्पराऽसिद्धः स्वयं सिद्धोऽभिधीयते १३१
भवेत्तत्र प्रतीकारः स्वतो ऽसिद्धे तु का क्रिया ।
तं साधयन् विरुन्ध्याद्धि पूर्वाऽभ्युपगतं नरः ॥१३२॥
असाधिते तु साध्याऽर्थो न तेन प्रतिपद्यते ।
पराऽसिद्धो न पर्याप्तः परेषां प्रतिपत्तये ॥ १३३ ॥
तेनाऽसाधनता युक्ता,स्वतो ऽसिद्धे तु किङ्कृता ।
द्वयोः सिद्धस्य हेतुत्वं नाऽदृष्टायोपदिश्यते ॥ १३४ ॥
प्रत्येष्यन्ति स्वासिद्धेन साधनेन स्वयं यतः ।
वदेत् कथमसिद्धं चेत्, इत्यनेनापि किं तव ॥१३५॥
गृहीतमगृहीतं वा साध्यं वा साधनो ऽपि वा ।
मयोच्यते चेत्त्वात्सिद्धं(३) किं त्वं न प्रतिपद्यसे ॥१३६॥

कथं ज्योतिष्टोमेऽधिक्रियतेत्याह सर्वथेति । चोदयति नन्विति । यदिदं मया साधनमुक्तं, तत्सर्वं भवतस्तावत्सिद्धं तत्किमर्थं मदसिद्ध्या बहुभिर्विकल्पैर्दूषणमुच्यत इति ।

सिद्धान्तवादी चैवंवादिनमुपालभते विप्रलिप्सुरिति ॥ १२८ ॥ १३० ॥

कथं विप्रलिप्सा, अत आह नाऽश्रौषीरिति । भवद्वृद्धैरेव हि दिङ्नागाचार्यैर्वा वादिप्रतिवादिनिश्चितो हेतुः स साधनमित्युक्तं, तच्छ्रुत्वा कथमविप्रलिप्सुरेवं वदेदिति । किं च, प्रतिवाद्यसिद्धस्य वादिना साध्यमानस्य स्यादपि साधनता, वाद्यसिद्धस्य तु प्रतीकाराऽभावात्कथ स्यादित्याह यो ऽपीति । प्रतीकाराऽसम्भवमेव दर्शयति तं साधयन्निति।

पुनश्चोदयति पराऽसिद्ध इति । परप्रतिपत्त्यर्थं हि साधनं, तदस्य पराऽसिद्धिर्दोषो, न स्वाऽसिद्धिरिति । दिङ्नागवचनमपि न्यायमूलत्वात्प्रतिवादिसिद्धिपरमेव व्याख्येयमित्याह द्वयोरिति । शङ्कते वदेदिति । निराकरोति इतीति । एतदेव विवृणोति गृहीतमिति ॥ १३१ ॥ १३६ ॥

---

(१) तदसिध्येति पा. तदसिद्ध्यर्थमिति वा पा. (२) अत्राथेति पा.
(३) क्वाचित् सिद्धमिति पाठान्तरम् ।

यत्र स्यात् पुरुषाऽधीना बुद्धिस्तत्रेदमुच्यते ।
कुतो ऽस्य पूर्वविज्ञानमित्यत्रैतन्न युज्यते ॥ १३७ ॥
यदि चैवं भवेदत्र प्रतिज्ञामात्रएव हि ।
मद्दोषाऽज्ञानमात्रेण प्रतिपत्तिर्भवेत्तव ॥ १३८ ॥
यतस्तु साधनाऽपेक्षा तेनाऽस्यैव प्रमाणता ।
तत्स्मृत्युत्पत्तिमात्रे तु वाक्यव्यापार इष्यते १३९
तस्माद्यथैव साध्यांशव्याप्तहेतुनिदर्शनात् ।
साध्यं गृह्णन्न वक्तारमपेक्षेत तथा भवान् ॥ १४० ॥
यच्चापि भवतो ज्ञानं प्रत्यक्षादि(१) किमत्र ते ।
मत्प्रसिद्धा ऽस्ति युक्तिर्वा साध्यं वाऽत्र यथेच्छसि १४१
तस्मान्न विदुषामेतदुत्तरं युज्यते यतः ।
तव हेतुरसिद्धो ऽयं मम तेन न साधनम् ॥१४२॥
'सत्यं यदि ममैवाऽत्र प्रतिपत्तिः फलं भवेत् ।

ननु पौरुषं साधनवाक्यं कथं वक्तुरप्रतिपन्नमेवाऽर्थं साधयति, अत आह यत्रेति । यत्र हि पुंवाक्यादर्थबुद्धिः तत्रैव वक्तुः पूर्वज्ञानहे(२)त्वन्वेषणं न त्वत्रेति ॥ १३७ ॥

भवत्वत्रापि वाक्याऽर्थीनैव बुद्धिरिति चेत्तत्राह यदि चेति ।। १३८ ॥

यतस्तु प्रतिज्ञा(३)अव्यतिरेकिणं हेतुमपेक्षते, अतो ऽस्यैवात्र प्रमाणता न वाक्यस्येत्याह यतस्त्विति । कथ तर्हि वाक्यमत आह तदिति । यस्मादेव साधनस्य साध्यनियमस्मरणमात्रोपयोगि वाक्य, तस्माद्यथैव स्वयमेव नियतहेतुदर्शनेन साध्यमनुमिमानो न वक्तृप्रामाण्यमपेक्षते, तथा ऽत्रापि नापेक्षितव्यमित्याह तस्मादिति ॥ १३९ ॥ १४० ॥

एवं सत्यपि मत्प्रसिद्धिमपेक्षमाणः प्रत्यक्षेणाऽप्यर्थं प्रतिपद्यमानोऽपेक्षेतैवेत्याह यच्चेति ॥ १४१ ॥

तस्माद्वाद्यप्रसिद्ध्युपालम्भ उपहासास्पदमित्युपसंहरति तस्मादिति ॥ १४२ ॥

तत्र परिहारमाह सत्यमिति द्वयेन । मत्प्रतिपत्तिमात्रफलत्वे साध-

---

(१) प्रत्यक्षादेरिति पा. । (२) ज्ञानमूलान्वेषणमिति पा. ।

(३) प्रतिज्ञा व्यतिरेके सा इति पा. । प्रतिज्ञाव्यतिरेकेणेति क्वचित् ।

तदा त्वदप्रसिद्धे ऽपि हेतौ मां प्रति हेतुना ॥१४३॥
यदा तु ज्ञानमात्रत्वप्रतिपत्तौ(१) भवान् मया ।
पृष्टः को हेतुरत्रेति तदेवं(२) नोपपद्यते' ॥ १४४॥
स्वयं न ह्यगृहीतेन(३) मत्प्रसिद्धेन वा भवान् ।
हेतुना साध्यमेतत्तु प्रतिपन्नः कथञ्चन ॥ १४५ ॥
न च व्याप्रियते ऽन्यत्र वचनं प्राश्निकान् प्रति ।
स्वनिश्चयाय यो हेतुस्तस्यैव प्रतिपादनात् ॥१४६॥
मत्प्रसिद्धत्वमेतस्य कुतश्चाऽवगतं त्वया ।
कथं चेत्थं विवक्षा ते स्वयमर्थमजानतः ॥ १४७॥
मयि जिज्ञासमाने ऽपि बुद्धिपूर्वाऽभिधायिनः ।
इति ज्ञात्वा च वो वृद्धैर्भाषितोभयसिद्धता ॥१४८॥
तेन यद्वन्ममैतेन त्वमाधित्ससि हेतुना ।
साध्यज्ञानं, तथैवाहमज्ञानं तव दूषणैः ॥ १४९ ॥

तस्य स्यादेवं, भवतां त्वयं सिद्धान्तो ज्ञानमात्रं सर्वमिति, तत्र को हेतुरिति पृष्टे नाऽहं जानामीत्युत्तरं बालभाषितं स्यादिति ॥१४३॥१४४॥

कथमित्याह स्वयमिति ॥ १४५ ॥

भवदीयेनाऽपि 'परार्थमनुमानं तु स्वदृष्टार्थप्रकाशक'मिति लक्षणेन स्वप्रतिपन्नमेव प्राश्निकेभ्यः प्रतिपादनीयमित्याह न चेति । प्रतिपादनादन्यत्रेत्यन्वयः ॥ १४६ ॥

किं च, मत्प्रसिद्धिरपि साधनस्य निरुपायेन भवता कथमवगम्यत इत्याह मत्प्रसिद्धत्वमिति । किं चाऽप्रतिप(४)त्त्या ऽर्थस्य भवतो विवक्षाऽपि निर्निबन्धनैव, तदभावाच्च साधनरचना दूरे निरस्तेत्याह कथमिति १४७

जिज्ञासमाने ऽपीति । यद्यप्यहं जिज्ञासुर्न निग्रहपरः, तथापीति । अत एव दिङ्नागाचार्यैरप्युभयसिद्धिरादृतेत्याह इतीति ॥ १४८ ॥

यथा च तवाऽसिद्धेनापि मत्प्रसिद्धेन साधनेन साध्यज्ञानं ममाऽऽधातुमिच्छसि, तथा दूषणैरपि मत्प्रसिद्धैरेव साध्याऽज्ञानमाधास्यामीत्याह तेनेति ॥ १४९ ॥

---

(१) ज्ञानमात्रत्वं प्रतिपन्न इति पा. । (२) तदैतदिति पा. ।
(३) स्वयं यन्न गृहीतेनेति पा. । (४) किंचाप्रतिपन्नार्थस्येति पा. ।

यथैव च भवानीदृक् साध्यमुक्त्वाऽस्य साधनम् ।
साध्याऽनुरूपमज्ञात्वा विहतः प्रतिपादनात् ॥१५०॥
तथैव प्रतिपाद्योऽपि तादृक्साध्यबुभुत्सया ।
मन्वानः साधनं दुष्टं ततः साध्यं न बुध्यते ॥१५१॥
संवित्त्या (१)साधनं मत्वा तत्सद्भावे दृढे स्थिते ।
साध्यस्याऽसंभवादेव त्वदुक्तं नाऽवबुध्यते ॥१५२॥
तेनाऽऽशेयं न कर्तव्या मोहादपि मयेरिते ।
साधने साधनं ज्ञात्वा पर एवाऽवभोत्स्यते ॥१५३॥
विस्पष्टश्चाऽक्षपादोक्तो विरोधो हेतुसाध्ययोः ।

किं च, तवेव ममाऽपि सर्वमिथ्यात्वं प्रतिपद्यमानस्य साधनाऽसिद्धिरेव स्यात्, तत्सद्भावे वा न सर्वमिथ्यात्वं बोद्धुं शक्यमित्याह यथैवेति ॥ १५० ॥ १५२ ॥

उपसंहरति तेनेति ॥ १५३ ॥

हेतुप्रतिज्ञाविरोधाख्यस्य निग्रहस्थानस्य इदं निरालम्बनानुमानमुदाहरणं, यददर्शनेन शाक्यैर्दूषणत्वमस्य निरस्तमित्याह विस्पष्ट इति । 'प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः' (न्या०सू०५-२-४) इत्यक्षपादेनोक्तम् । तत्र चोदाहरणं, नित्यः शब्दः सर्वस्याऽनित्यत्वादिति सांख्योक्तमनुमानं, सर्वस्य ह्यनित्यत्वं, तदन्तर्गतत्वात्तस्याऽप्यनित्यता स्यात्, तन्नित्यत्वे वा न सर्वस्याऽनित्यत्वमिति, तदिदं शाक्यैर्दूषितम्(२) । न हि सर्वस्याऽनित्यत्वं सांख्यैर्हेतुत्वेनोक्त, येन हेतुप्रतिज्ञाविरोधः स्याद्, वैधर्म्यदृष्टान्तस्त्वयम् । सर्वत्व च सावयवत्वमभिमतम् । तत्र हेत्वभावेन साध्याऽभावस्य नियमो वक्तव्यः, अनित्यस्य सर्वत्वादिति । असुशिक्षितवैधर्म्यवचनत्वात्तु विपर्ययेणोक्तमिति । तदुक्तं 'दृष्टान्तोऽभिहितो ह्येष वैधर्म्येणाऽसुशिक्षितैः' इति । तदिदमुदाहरणदूषणमात्रेण प्रतिज्ञाविरोधस्य निग्रहस्थानत्वं न दूषितं भवतीति किलशब्देन दर्शितम् । यद्यपि तदुदाहरणं भवति, तथापि भवदीयमेव निरा-

---

(१) सम्यक् चेति पा.

(२) प्रतिज्ञाहेतुविरोधरूपनिग्रहस्थानस्योदाहरण यत्सांख्योक्तमनुमानं नैयायिके. प्रद-

यमदृष्ट्वा परैरुक्तमदूषणमिदं किल ॥ १५४ ॥
ननु लोकप्रसिद्धेन पूर्वमेतेन हेतुना ।
साध्यसिद्धिर्ममाप्यासीत्परमार्थोऽस्य नास्तिता १५५
'यो ऽधुना परमार्थेन नास्तीत्येवं प्रकाशते(१) ।
कथं पूर्वमसावासीदसंश्चेत्साधनं कथम् ॥ १५६ ॥
साधनं चेदवश्यं च परमार्थाऽस्तिता भवेत्' ।
सिद्धिर्नाऽपरमार्थेन परमार्थस्य युज्यते ॥ १५७ ॥
न दृष्टा शशशृङ्गादेः सम्यग्ज्ञानादिहेतुता ।
बाष्पादिना ऽप्यधूमेन मिथ्या वन्ह्यादिबोधनम् १५८
तस्मादसत्यहेतोर्याऽपरमार्थे मतिस्तव ।
सा ऽप्यसत्या, न सत्यं हि सत्याऽऽभासेन गम्यते १५९

लम्बनाऽनुमानमुदाहरणं भवति। सर्वनिरालम्बनत्वे हि प्रत्ययत्वग्राहि-ज्ञानस्यापि निरालम्बनत्वात्प्रत्ययत्वं न सिद्ध्येत्, तत्सिद्धौ वा न सर्व-निरालम्बनत्वम् ॥ १५४ ॥

चोदयति नन्विति । प्रागस्मान्निरालम्बनाऽनुमानाल्लोकसिद्धा हेत्वा-दयः सद्रूपा एव, अतस्तैः सद्भिः पारमार्थिकं निरालम्बनत्वं साध्येत, तस्मिँश्च साधिते पश्चाद्धेत्वादीनामसत्त्वं भवदपि न साध्यसिद्धिं विहन्ति, तस्य प्रागेव सिद्धत्वादिति ॥ १५५ ॥

परिहरति यो ऽधुनेति सार्धेन । न हि प्राक्सदेव हेत्वादिकं निराल-म्बनाऽनुमानेन विनाश्यते, किं तर्हि प्रागप्यसदेव, पश्चा(२)त्तु तद-वगम्यते, शुक्तेरिव रजततत्त्वम् । अतः पूर्वमसदेव, असत्त्वाच्च न परमार्थस्य साध्यस्य साधनमिति । कथमित्यत आह सिद्धिरिति १५६।१५७

कथं न युज्यते अत आह न दृष्टेति किं च, विद्यमानादपि बाष्पाद् भ्रान्त्या धूमतया ऽवगताच्च परमार्थाऽग्निसिद्धिः, किमु अत्यन्ताऽविद्य-मानादित्याह बाष्पादिनेति ॥ १५८ ॥

उपसंहरति तस्मादिति । असत्येन हेत्वादिना परमार्थत्वसंमते निरा-लम्बनत्वे या मतिः सा मिथ्येति ॥ १५९ ॥

ये ऽपि रेखादयो दृष्टा वर्णानां प्रतिपादकाः ।
न ते स्वेनाऽपि रूपेण परमार्थत्ववर्जिताः ॥१६०॥
वर्णात्मना न सत्याश्चेत्; सर्वभावेष्वयं विधिः ।
पदार्थान्तररूपेण न सत्यं किञ्चिदिष्यते ॥ १६१ ॥
स्वरूपे विद्यमाने तु यदप्येवं प्रकाशते ।
स्वरूपाऽभावक्लृप्तौ तु न सत्यं नाप्यसत्यता ॥१६२॥
हेत्वादीनां तु भवतः स्वरूपेणाप्यसत्यता ।
तेन बाष्पादिवत्तेषामुपायत्वं न लेख्यवत् ॥ १६३ ॥
उपायानां स्वरूपं हि संवृत्यात्मकमेव नः ।
तथा च सत्यतैवैष स्वरूपासत्यता कथम् ॥ १६४ ॥

ननु वर्णस्वरूपेणाऽपरमार्थैरपि रेखादिभिः परमार्थवर्णज्ञानं दृष्टमत आह येऽपीति ॥ १६० ॥

शङ्कते वर्णात्मनेति । परिहरति सर्वभावेष्विति। एतदेव विवृणोति पदार्थान्तरेति । एतदुक्तं भवति, यद्यपि रेखासु मकारोऽयमिति वर्णात्मकत्वं भ्रान्तं, तथापि न तेन रूपेण वर्णज्ञानोपायत्वं, यतो वर्णज्ञानं मिथ्या स्यात् । वर्णात्मके हि तदवगमे जाते पश्चान्न किं चिज्ज्ञातव्यमस्ति, यदसत्योपायतया पश्चान्मिथ्या स्यात् । अतः स्वरूपेणैव गमकता, तच्च सत्यमेवेति नोपायासत्यत्वम् । रेखास्वरूपेण तु वर्णस्वरूपमवगम्यमानं सम्बन्धग्रहण(१)समयवर्त्तितादात्म्यशिक्षाबलेन भ्रान्त्या तद्रूपतयावगम्यते इति नासत्यात्सत्यसिद्धिः ॥ १६१ ॥

किं च, यदपि बाष्परेखादिकं, तदपि स्वरूपेण सत्यभूतेन पररूपेण वा(२) धूमादिरूपेणासत्येनावगम्यते । यत्तु स्वरूपेणैवात्यन्ताविद्यमानं न तत्स्वरूपेण प्रमाणं न(३) पररूपेण वा भ्रान्त्यावगम्यते, बुद्ध्यारोह एव तस्य न सम्भवतीत्याह स्वरूपे इति ॥ १६२ ॥

ततः किमित्याह हेत्वादीनामिति । उपसंहरति तेनेति । नेत्युभयत्र सम्बध्यते । बाष्पादिवत् तेषां भ्रान्तिज्ञानहेतुत्वमपि न सम्भवति, नापि लेख्यवत्सम्यग्ज्ञानहेतुत्वमिति ॥ १६३ ॥

चोदयति उपायानामिति । यद्यत्यन्तासन्तो हेत्वादयः स्युर्न स्युरु-

---

(१) ग्रहणं इति पा. । (२) च इति पा. ।
(३) ततः पररूपेणेत्यादि पा. ।

संवृत्या यत् स्वरूपं हि तद्वाङ्मात्रनिबन्धनम् ।
हेतुत्वं परमार्थस्य प्रतिपत्तुं न शक्नुयात् ॥ १६५ ॥
परमार्थाच्च लोकस्य न भेदे हेतुरस्ति ते ।
लौकिकोपायगम्यस्य केन स्यात् परमार्थता ॥१६६॥
नन्वसत्यपि बाह्ये ऽर्थे बुद्ध्यारूढेन सिध्यति ।
वासनाशब्दभेदोत्थविकल्पप्रविभागतः ॥ १६७ ॥
न्यायविद्भिरिदं चोक्तं धर्मादौ बुद्धिमाश्रिते ।
व्यवहारो ऽनुमानादेः कल्प्यते न बहिःस्थिते ॥१६८॥

पायाः, ते तु सांवृतेन(१) रूपेण सत्या एवेति ॥ १६४ ॥

परिहरति संवृत्येति । सांवृतं रूपं वाङ्मात्रनिबन्धनम्, असत्याप-र्यायत्वात्संवृतेः । अतो नैवंविधेन हेत्वादिना परमार्थसाध्यासिद्धिः। पूर्वं धर्मधर्म्यादिव्यवहारः सांवृतेन बाह्येन सिध्यतीत्युपन्यस्य तन्नि-रस्तम् । इदानीं साधनव्यवहारौपयिकत्वमुपन्यस्यते निरस्यते चेति विषयभेदादपौनरुक्त्यमिति ॥ १६५ ॥

किं च, लोकपरमार्थयोर्भेदो ऽपि तव न सिद्ध्यति, तद्ग्राहिज्ञान-मिथ्यात्वादित्याह परमार्थाच्चेति । लोकशब्देन संवृतिरुच्यते इति । किं च सांवृतोपायगम्यस्य बाष्पावगताग्निवन्न परमार्थता स्यादित्याह लौकिकेति ॥ १६६ ॥

संप्रति सर्वपूर्वोक्तपरिहारेण परः प्रत्यवतिष्ठते नन्विति । यथैव अविद्यमानैरेव बुद्ध्यारूढैर्घटादिभिरुदकाहरणादिव्यवहारः सुखोपभो-गश्च स्वप्ने सिद्ध्यति, तथैव बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिहेत्वादिविभागेनाऽनु-मानाऽनुमेयव्यवहारः सेत्स्यतीति किं बाह्येनेति ।

किंनिबन्धनो बुद्धिभेदो यतो हेत्वादिविभागः, अत आह वासनेति । वासनाभेदाच्छब्दभेदाच्च हेत्वाद्याभासविकल्पविभागाः सम्भवन्ति, ततश्च हेत्वादिविभाग इति । शब्दग्रहणं चार्थनिराकरणपरतयाऽना-स्थयोक्तं, परमार्थतस्तु ज्ञानमात्रवादिनां शब्दोऽपि नास्त्येव, वासना-भेदनिबन्धन एव तु विकल्पभेद इति ॥ १६७ ॥

वृद्धानामप्यस्मदीयानामिदमेवाभिमतमित्याह न्यायविद्भिरिति । स-र्व एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिन्यायेन(२) न बहिः सत्तामपेक्षतइति दिङ्नागेनोक्तमिति ॥ १६८ ।

अस्तीदं वचनं तेषामिदं तत्र परीक्ष्यताम् ।
भेदोऽसतः कथं हि स्याद्बुद्धिशब्दप्रकल्पनात् ॥१६९॥
निर्वस्तुके कथञ्च स्याद्विभागो (१)बुद्धिशब्दयोः ।
शब्दभेदोऽपि भवतस्तदभावान्न सिध्यति(२)॥१७०॥
'यदि वाऽविद्यमानोऽपि भेदो बुद्धिप्रकल्पितः ।
साध्यसाधनधर्मादेर्व्यवहाराय कल्पते ॥ १७१ ॥
ततो भवत्प्रयुक्तेऽस्मिन् साधने यावदुच्यते ।
सर्वत्रोत्पद्यते बुद्धिरिति दूषणता भवेत्'(३) ॥१७२॥
यश्च मन्त्रस्त्वयोक्तोऽयं धर्म्यादौ बुद्धिमाश्रिते ।
न बाह्यापेक्षता(४) स स्यादसिद्ध्यादौ मयेरिते॥१७३॥
बुद्धिप्रक्लृप्तिसिद्धिश्च भवतां व्यवहारिणाम् ।
मदुक्तं दूषणं सिद्धं, त्वदुक्तं तु न साधनम् ॥ १७४ ॥
बाह्यार्थव्यवहारित्वाज्ज्ञानोत्पादे स्थितेऽपि नः ।
कथञ्चिन्न हि कल्प्येत व्यवहारोऽर्थवर्जितः ॥१७५॥

दूषयति अस्तीति । न हि शशविषाणादेर्बुद्धिनिबन्धनो भेदो दृष्ट इति ॥ १६९ ॥

निर्वस्तुके च जगति बुद्धिशब्दविभाग एव निर्निबन्धन इत्याह निर्वस्तुके इति । ज्ञानमात्रवादिनश्च शब्दाभावात् तद्भेदो बुद्धिभेदकारणं न सम्भवतीत्याह शब्दभेद इति ॥ १७० ॥

बुद्धिमात्रनिबन्धनत्वे च साधनस्य दूषणमप्यस्मदीयं तावन्मात्रेण सिध्यतीत्याह यदि वेति द्वयेन । यावदुच्यते, दूषणमिति शेषः १७१।१७२

दिङ्ना(५)गवचनमपि सर्व एवायं दूष्यदूषणव्यवहार इत्येवमूहेन प्रकल्पितव्यमित्याह यश्चेति ॥ १७३ ॥

न चैवमावयोस्तुल्यत्वमित्याह बुद्धीति ॥ १७४ ॥

कथं न साधनमत आह बाह्यार्थेति ॥ १७५ ॥

---

(१) प्रसव इति पा. । (२) न विद्यते इति पा. ।
(३) दूषणमात्र भवेदिति पा. । (४) पेक्षयेति पा. ।
(५) "न बहिः सत्तामपेक्षते" इति दिङ्नागवचनं सर्व एव दूष्यदूषणव्यवहारो न बाह्यसत्तामपेक्षते इत्येव योज्य स्यादित्यर्थ. ।

ननु यद्युन्मया हेतुर्नेष्यते दूषणं तथा ।
तेन मे दूषणाभावाददुष्टं साधनं भवेत् ॥ १७६ ॥
नेदानीं दूषणैः कार्यं, साधनाभावतो यदि ।
त्वयैवास्मदभिप्रेता स्वपक्षासिद्धिराश्रिता ॥ १७७ ॥
न चास्ति वासनाभेदो निमित्तासम्भवात्तव ।
ज्ञानभेदो निमित्तं चेत्, तस्य भेदः कथं पुनः ॥१७८॥
वासनाभेदतश्चेत् स्यात्, प्राप्तमन्योन्यसंश्रयम् ।
स्वच्छस्य ज्ञानरूपस्य न हि भेदः स्वतोऽस्ति ते॥१७९॥
प्रमाणं वासनाऽस्तित्वे भेदे वापि न विद्यते ।
कुर्याद् ग्राहकभेदं सा ग्राह्यभेदस्तु किङ्कृतः॥ १८० ॥
संवित्त्या जायमाना हि स्मृतिमात्रं करोत्यसौ ।
क्षणिकेषु च चित्तेषु विनाशे च निरन्वये ॥ १८१ ॥
वास्यवासकयोश्चैवमसाहित्यान्न वासना ।
पूर्वक्षणैरनुत्पन्नो वास्यते नोत्तरः क्षणः ॥ १८२ ॥

चोदयति नन्विति ॥ १७६ ॥

परिहरति नेदानीमिति । १७७ ॥

यश्च वासनाभेदो बुद्धिभेदनिबन्धनत्वेनोक्तः, सोऽपि निर्निबन्धन इत्याह न चेति। शङ्कते ज्ञानभेद इति । दूषयति तस्येति ॥ १७८ ॥

पुनः शङ्कते वासनेति । दूषयति प्राप्तमिति । स्वाभाविको ज्ञानभेदो न वासनानिबन्धन इति चेत्तत्राह स्वच्छस्येति । स्वभावतः स्वच्छं चिन्मात्ररूपमविलक्षणमेव ज्ञानं, वासनानिबन्धनस्तु तस्य नीलादिरूपो भेदः । अत एव हि तुरीये सकलवासनोच्छेदात्संविन्मात्ररूपेण ज्ञानमवतिष्ठतइति ॥ १७९ ॥

प्रमाणमपि वासनातद्भेदयोर्नास्तीत्याह प्रमाणमिति । विद्यमानापि वासना पूर्वगृहीतेऽर्थे ग्राहकभेदं ज्ञानान्तरमेव कुर्यान्न तु नीलादिकं ग्राह्यमाविर्भावयितुमलमित्याह कुर्यादिति ॥ १८० ॥

कथं न ग्राह्यभेद करोतीति, तत्राह संवित्त्येति । पूर्वानुभवजनितसंस्कारो वासना, अतोऽसौ स्मृतिमेवानुभूते करोति, न सांवृतं घटादिकमत्यन्तागृहीतं ग्राहयतीति । इतश्चानुपपन्ना वासनेत्याह क्षणिकेष्वि-

उत्तरेण विनष्टत्वान्न च पूर्वस्य वासना ।
साहित्येऽपि तयोर्नैव सम्बन्धोऽस्तीत्यवासना॥१८३॥
क्षणिकत्वाद् द्वयस्यापि(१) व्यापारो न परस्परम् ।
विनश्यच्च कथं वस्तु वास्यतेऽन्येन नश्यता ॥ १८४ ॥
अवस्थिता (२)हि वास्यन्ते भावा भावैरवस्थितैः ।
अवस्थितो हि(३) पूर्वस्माद्भिद्यते नोत्तरो यदि ॥१८५॥

ति । कारणत्रयं वासनाभाव उक्तं, तत्राऽसाहित्यं विवृणोति पूर्वक्षणैरिति । न हि युगपदविद्यमानयोरुभयोरेकेन इतरस्य वासना सम्भवति, सहभुवामेवा(४)गारागुरुधूमादीनां वास्यवासकभावदर्शनादिति । साहित्याभ्युपगमेऽपि ज्ञानानां मिथः सम्बन्धाभावान्न वासना सम्भवति, न वाऽनन्तरक्षणवर्त्तित्वमेककालत्वं वा सम्बन्धः, तस्य सन्तानान्तरेषु ज्ञानान्तरेषु च साधारणत्वादित्याह साहित्येऽपीति ॥ १८१ ॥ १८३ ॥

'क्षणिकत्वान्न वासने'त्येतद्विवृणोति क्षणिकत्वादिति । संयोगसमवायादिव्यापारनिबन्धना वासना दृष्टेति ।

'निरन्वयविनाशित्वान्न वासने'त्येतद्विवृणोति विनश्यदिति । सावयवानां स्वरूपेण सतामेव वास्यवासकभावः, यथा धूमावयवानां सूक्ष्माणामगारे, चम्पकावयवानां च तैले संक्रान्तिरिति ॥ १८४ ॥

किमिति न वास्यते, अत आह अवस्थिता इति । अवस्थितानां ह्यवस्थितैः संक्रान्तिर्वासना, न च निरन्वयविनष्टेषु पूर्वोत्तरेषु केन चिदंशेन संक्रान्तिः सम्भवति, अस्मत्पक्षे तु आत्मनः स्थिरत्वाद् द्वित्रक्षणवर्त्तिना ज्ञानेन सम्भवति वासनेति ।

चोदयति अवस्थित इति । यदुक्तम् 'अवस्थिता हि वास्यन्त' इति, तदयुक्तम् । अवस्थितत्वे हि पूर्वाऽपरकालयोरेकरूपत्वमङ्गीकरणीयम्, इतरथाऽवस्थितत्वानुपपत्तेः । ततश्च प्रागवस्थितरूपस्य पश्चादपि तद्रूपत्वाद्वासनाऽनुपपत्तिरविशेषात् । अथ विशेषान्तरं वासनाख्यमवस्थितएव धर्मिणि जायतइत्युच्यते, स खलु विशेषो धर्मिणो भिन्नश्चेद्धर्मिणस्तादवस्थ्यम्, अभिन्नत्वे तज्जनने धर्मिणोऽपि तदभिन्नस्य जननापत्तेरवस्थितत्वानुपपत्तिरिति । क्षणभङ्गुरत्वे तु सम्भवति वा-

---

(१) द्वयोश्चाऽपीति पा । (२) अवस्यता हि इति पा. ।
(३) अपीति पा. । (४) अङ्गारेषिपा. ।

पूर्ववद्वासना तत्र न स्यादेवाविशेषतः ।
भङ्गुरे पूर्वसादृश्याद् भिन्नत्वाच्चाऽस्ति वासना॥१८६॥
नैतदस्त्यनुरूपं तु क्षणिकत्वे धियां तव ।
'पूर्वज्ञानं त्वनुत्पन्नं कार्यं नारभते क्वचित् ॥ १८७॥
न विनष्टं, न तस्याऽस्ति निष्पन्नस्य क्षणं स्थितिः ।
तेनोत्पन्नविनष्टत्वान्नास्त्यारम्भक्षणोऽपि हि' ॥१८८॥
निरन्वयवि(१)नष्टत्वादानुरूप्यं कुतः पुनः ।
न तदीयो ऽस्ति कश्चिच्च धर्म उत्तरबुद्धिषु ॥ १८९ ॥
समानधर्मतां मुक्त्वा नाऽऽनुरूप्यं च विद्यते ।
'यदि स्यादानुरूप्याच्च वासना गोधियो यदा ॥१९०॥

सनेत्याह भङ्गुरे इति । अवस्थिते च पूर्वाऽपरकालयोरेकरूपस्य रूपान्तरजननाऽनुपपत्तिः स्यात् । अस्मत्पक्षे तु पूर्वस्माज् ज्ञानक्षणादुत्तरक्षणस्य भिन्नत्वात्सादृश्याच्च युक्तैव वासना । ताद्रूप्यमेव च वासना । यथा लाक्षारसोपसिक्ताद्बीजपूरकुसुमात् तद्रूपं जायमानं फलं तद्वासितमित्युच्यते, तेन पूर्वमुत्तरमात्मसरूपं जनयद्वासयतीत्युच्यते, उत्तरं च वास्यते इति न पुनर्व्यापाराऽपेक्षा वासना, येन क्षणिकस्य न स्यात् । कार्यकारणत्वं च वास्यवासकयोः सम्बन्ध इति नाऽसम्बन्धदोष इति ॥ १८५ ॥ १८६ ॥

परिहरति नैतदिति । क्षणिकानां हि जनकत्वमेव न सम्भवति, नतरां सदृशजनकत्वमिति । यथा तावन्न जनकत्वं तथा दर्शयति पूर्वेति सार्धेन । न तावदनुत्पन्नं विनष्टं वा जनकम्, असत्त्वात्तस्य । न चोत्पन्नस्य, क्षणिकत्वात् । क्षणान्तरावस्थानं य(२)दा कार्यमारभते । पूर्वक्षणवर्त्तित्वमेव कारणत्वमिति चेन्न, गवाऽश्वयोरपि यादृच्छिकपौर्वापर्ये तत्प्रसङ्गात् । पौर्वापर्यनियमस्तु भूयोदर्शनगम्यः । न च क्षणिकानां निरन्वयविनाशिनां च विशेषतः सामान्यतो वा भूयोदर्शनं सम्भवतीति न कार्यकारणभाव इति ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

सादृश्यं तु सुतरां न सम्भवतीत्याह निरन्वयेति । कथं निरन्वयविनाशे सारूप्याऽनुपपत्तिरत आह न तदीय इति ॥ १८९ ॥

तथापि कथमित्याह समानेति । अवयवादिसामान्यानुगमनिबन्धनं

(१) विशिष्टत्वादिति पा. । (२) कदा इति पा, ।

हस्तिबुद्धिर्भवेत्तत्र वैलक्षण्यान्न वासना ।
ततः परं च गोज्ञानं निर्मूलत्वान्न सम्भवेत् ॥ १९१ ॥
सर्वं विलक्षणं ज्ञानं न स्यादेव विलक्षणात्' ।
बाह्यार्थाऽनुग्रहा(१)भावात्पारार्थ्येनावशीकृताः १९२॥
निरन्वयविनाशिन्यः कुर्युः कार्यं कथं क्रमात् ।
विनाशे कारणस्येष्टः कार्यारम्भश्च नाऽन्यथा ॥१९३॥

हि सादृश्यम इति । न(२) च सरूपजनकत्वेन वासकत्वे विलक्षणाद्वि-लक्षणोत्पत्तिः स्यादित्याह यदीति द्वयेन ।

ननु सरूपमपि जनयता नावश्यमनन्तरमेव जनयितव्यं, परम्परयापि तज्जननाविरोधात्, तेन गवाकारं ज्ञानमश्वाकारविज्ञानमपि जनयत्तादृश्या वासनया कार्यं करोति, य(३)या च सह जनयति त(४)या पश्चात्तस्यां सन्ततौ कदा चिदपि गोज्ञानं जन्यते । सा ह्युत्तरोत्तरज्ञानसंक्रान्त्यैव शक्नोत्येव कालान्तरेऽपि स्वोत्पादकसरूपं ज्ञानमुत्पादयितुम् । एवं नीलपीतादिज्ञानानि सर्वाण्येव स्वाऽनुरूपज्ञान-जननसमर्थानि विचित्रवासनां कुर्वन्ति । तदेवं सर्वाणि ज्ञानानि सर्वाऽऽकारवासनायुक्तानि । कदा चित्तु का चित् वासना स्वकार्यं करोति, यथा भवन्मते बहुष्वर्थेषु पूर्वानुभूतेषु तद्विषयिका वासनाः सहस्रशः पुरुषे व्यवस्थिता अपि स्वप्ने जागर्यायां च कदाचित् का(५)श्चित्स्मृतिं जनयन्ति तथा ऽस्माकमपि भविष्यतीत्यत आह बाह्यार्थेति । मत्प(६)क्षे हि स्थायिन्यः सर्वा वासनाः पुरुषे अवस्थिता अपि बाह्यार्थानुग्रहात् सदृशदर्शनाऽदृष्टदेशकालाद्युद्बोधकक्रमात्पारार्थ्येनात्मार्थत्वेन च वशीकृतास्तदीयमनःप्रणिधानक्रमाद्युक्तं क्रमेण कार्यं कुर्वन्ति । भवतस्तु ज्ञानवासनातिरिक्तस्य कस्य चिदभावात् निरन्वयविनाशित्वाच्च वासनानां कथं किमपेक्षया क्रमारम्भः स्यादिति ।

इतश्च न क्रमारम्भ इत्याह विनाशे इति । कारणविनाशानन्तरमेव कार्यमिति भवतां दर्शनमिति ॥ १९० ॥ १९३ ॥

(१) नुगमाभावादिति पा. ।
(२) किं च सरूपजनकत्वे विलक्षणाद्विलक्षणोत्पत्तिर्न स्यादिति पाठः ।
(३) यथा च पा. । (४) तथेति पा.
(५) कांचित् इति पा । (६) सत्यपक्षे पा ।

'तत्रैव ज्ञाननाशेन विनष्टाः सर्ववासनाः ।
तेन सर्वाभ्य एताभ्यः सर्वाकारं यदुत्थितम्(१)॥१९४॥
ज्ञानमेकक्षणेनैव विनाशं गन्तुमर्हति' ।
यथाश्रयविनाशेऽपि शक्त्यनाशोऽभ्युपेयते ॥१९५॥
क्षणिकत्वं च हीयेत न चारम्भोऽन्यथा भवेत् ।
वासनानां प्रवाहोऽपि यदि ज्ञानप्रवाहवत् ॥१९६॥
वासनातस्ततो ज्ञानं न स्यात्तस्माच्च वासना ।
कुर्वातां तुल्यमेवैते(२) नाऽन्योन्यं तु कदा चन ॥१९७॥
नान्यो विलक्षणो हेतुर्येनान्यादृक् फलं भवेत् ।
तस्मात्संवृतिसत्यैषा कल्पिता नास्ति तत्त्वतः ॥१९८॥

ततः किमित्याह तत्रेति सार्द्धेन । ज्ञानाधारा हि सर्वा वासना ज्ञाननाशेन नश्यन्ति, अतः सर्वाकारमेकं ज्ञानं युगपज्जनयेयुरिति न क्रमारम्भसिद्धिरिति । अथ ज्ञाननाशेऽपि शक्तिपर्याया वासना न नश्येयुः ततः क्षणिकसिद्धान्तहानिः, अक्षणिकस्य च कार्याऽऽरम्भानुपपत्तिरित्याह यदीति ।

शङ्कते वासनानामिति । क्षणिकानामपि वासनानां ज्ञानानामिव प्रवाहाङ्गीकरणात कार्यारम्भः क्रमारम्भश्च युक्त इति ॥ १९४ ॥ १९६ ॥

दूषयति वासनात इति । सर्वं हि कारणं सजातीयाऽऽरम्भकमिति वः सिद्धान्तः । घटो घटं पटः पटमित्यङ्गीकरणात् । ततश्च वासना वासनामेव कुर्यात् ज्ञानं च ज्ञानं, न तु वासनातो ज्ञानं ज्ञानाच्च वासनेति सिद्ध्येत्, ततश्च गवाकारात् ज्ञानादुत्पन्नया वासनया परम्परया कालान्तरे गवाकारज्ञानसिद्धिरनुपपन्ना, ज्ञानमेव गवाकारं गवाकारज्ञानस्योत्पादकमिति उपपद्यते, ततो गोज्ञानादश्वज्ञानं न स्यादिति ।१९७।

ननु औत्सर्गिकं कारणस्य सजातीयारम्भकत्वं, विलक्षणसहकारिसमवधाने तु विजातीयमपि करोति, यथा मुद्गराभिघातसमवधाने घटः कपालम् । अतो ज्ञानमपि वासनां वासना च ज्ञानं कुर्यादित्यत आह नान्य इति । ज्ञानातिरिक्तस्याभावादिति । उपसंहरति तस्मादिति॥१९८॥

---

(१) समुच्छ्रितम् इति पा. । (२) सदृशे चैते इति पा ।
(३) निर्बीजत्वादिति पा ।

न चेदृशेन भावेन कार्यमुत्पद्यते क चित् ।
यस्य त्ववस्थितो ज्ञाता ज्ञानाभ्यासेन युज्यते ॥१९९॥
स तस्य वासनाऽऽधारो वासना ऽपि स एव वा ।
कुसुमे बीजपूरादेर्यल्लाक्षाद्युपसिच्यते ॥
तद्रूपस्यैव संक्रान्तिः फले(१) तस्येत्यवासना ॥२००॥
युक्त्या ऽनुपेतामसतीं प्रकल्प्य
यद्वासनामर्थनिराक्रियेयम् ।
आस्थानिवृत्त्यर्थमवादि बौद्धै(२)-
र्ग्राहं गतास्तत्र कथं चिदन्धे ॥ २०१ ॥

इति औत्पत्तिकसूत्रे पञ्चमे निरालम्बनवादः ॥

भवत्विति चेत्तत्राह न चेति । उक्तमिदं न सांवृतं कार्यक्षममिति । यस्त्ववस्थितस्य भिन्नाभिन्ना वासना न सम्भवन्तीत्युक्त तत्राह यस्य त्विति । यस्य मे ऽवस्थितपुरुषो ज्ञानाऽभ्यासपाटवादिना युज्यते सम्बध्यते तस्याऽसौ भिन्नाया एव वासनायाः समवायित्वेनाधारो भवतु, तत्समवायाच्च पूर्वाऽवासितस्यापि वासितत्वोपपत्तिः। अभेदेन वा वा स एव तावद्वासना भवतु। तदाकारेण च तस्योत्पत्तिविनाशयोरपि सतो रूपान्तरेणाऽवस्थानान्न नित्यत्वहानिरिति ।

यत्तु निदर्शितं लाक्षाऽवसिक्तं कुसुमं सरूपं फलं जनयतीति, तदयुक्तम्, तत्र हि लाक्षाऽवयवानां सूक्ष्माणां कुसुमात्फले सङ्क्रान्तिर्न तु पूर्वज्ञानस्यांशः कश्चिदुत्तरेषु ज्ञानेषु अनुवर्त्तत इत्युक्ताद्(३)विशेषः। तदाह कुसुमे इति वासनाऽन्तेन । प्रकरणार्थमुपसंहरति इतीति । बौद्धमपि दर्शनं तात्पर्यतो नैवाऽवगतमेववादिभिरित्याह युक्त्या ऽनुपेतामिति ।

इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते न्यायरत्नाकरे निरालम्बनवादः ।

---

(१) स्यादित्यवासनेति पा. । (२) बुद्धैरिति पा. ।
(३) इत्युक्तो विशेष इति पा. ।

अथ शून्यवादः।

एवमुक्ते ऽनुमानस्य ज्ञानमाश्रित्य दूषणे ।
ज्ञानप्रवृत्त्यशक्तत्या तु परः प्रत्यवतिष्ठते ॥ १ ॥
'यत्तावन्मन्यमानेन प्रत्यक्षं भवतोच्यते ।
दूषणं तद्विरोधादि तदिदानीं परीक्ष्यताम् ॥ २ ॥
प्रवर्तितुं हि किं शक्तं स्तम्भाद्यर्थे बहिः स्थिते ।
अथ वाऽऽत्मांश एवैतद् ग्राह्ये क्षीणं न वस्तुनि' ॥३॥
तद्यद्येतेन बाह्योऽर्थो गृह्यते दूषणं ततः ।
त्वदुक्तं सर्वमात्मांशे ग्राह्ये तन्नोपपद्यते ॥ ४ ॥

अथ शून्यवादः ।

अत्र भाष्यं "शून्यस्तु, कथम्, अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामहे, प्रत्यक्षा च नो बुद्धिरतस्तद्भिन्नमर्थरूपं नाम न किं चिदस्तीति पश्यामः" (शां०भा० १-१-५) इति । तदयुक्तम् । अत्र हि प्रकृतप्रत्ययशब्दाऽनुवृत्त्या प्रत्ययः शून्य इत्युच्यते । किं चेदं प्रत्ययस्य शून्यत्वमन्यदतोऽर्थविरहात् । यथा च समाप्तावुपसंहृतम् "अर्थरूपं न पश्याम" इति । तेनाऽर्थानालम्बनत्वमेवेदमुच्यते, तच्च निरस्तम्, अतः केन हेतुना पुनः प्रत्यवस्थानमत आह एवमिति । प्रत्यक्षादिज्ञानविरोधेन हि प्रागनुमानं निरस्तं, तस्य च बहिः प्रवर्त्तितु(१)मशक्तेन तद्विरोधो ऽनुमानस्य संभवतीति पूर्वोक्तविरोधपरिहारेण प्रत्यवस्थानमिति ॥ १ ॥

प्रत्यक्षाऽशक्तिमेव दर्शयितुं परीक्षामवतारयति यत्तावदिति द्वयेन । यादृशं बाह्याऽर्थग्राहि प्रत्यक्षं मन्यमानेन मीमांसकेन तद्विरोधोऽनुमानस्योच्यते, तदेव किं बहिः प्रवर्त्तितुं(२) शक्तं, किं वा ऽत्मांशपर्यवसायित्वान्न बहिर्वस्तुनि प्रवर्तत इति परीक्षितव्यमिति ॥ २ ॥ ३ ॥

किमर्था पुनरियं परीक्षा, अत आह तद्यदिति । बाह्यग्राहिणा हि प्रत्यक्षेण तदपह्नवाऽनुमानं बाध्यते, नाऽऽत्मांशपर्यवसायिना । तत्र यदि गृह्यमाणो नीलादिर्बाह्याकारः, ततो बहिः प्रवृत्तिशक्तं प्रत्यक्षम् । अथ ज्ञानस्य, ततः स्वांशपर्यवसायि । तेन कस्याऽयमाकार इति परीक्षणीयमिति ॥ ४ ॥

---

(१) ... (२) प्रवर्तयितुमिति पा.

तत्र तावदिदं सिद्धं सर्वप्राणभृतामपि ।
ग्राह्यत्वं नीलपीतादिदीर्घाद्याकारवस्तुनः ॥ ५ ॥
न चाऽप्याकारभेदेन ज्ञानज्ञेयाऽवधारणा ।
न चाऽन्यतरधर्मत्वं विस्पष्टं तत्र(१) गृह्यते ॥ ६ ॥
गृह्यमाणस्य चाऽस्तित्वं नाऽग्राह्यस्याऽप्रमाणकम् ।
तस्मादाकारवद् वस्तु ग्राह्यत्वाद्धियते ध्रुवम् ॥ ७ ॥
'अतः परीक्षमाणानां ज्ञानमाकारवद्यदि ।
तन्मात्रे च प्रमा क्षीणा ततो नास्त्यर्थकल्पना ॥ ८ ॥
यदि वा ऽऽकारवत्ता स्याद्वाह्यस्यैवेह वस्तुनः ।
तदस्ति गृह्यमाणत्वात्तत्सिद्धैवास्ति धीरपि' ॥९॥

ननु सिद्धे ग्राह्यस्य सद्भाव तस्याऽर्थाकारत्वं ज्ञानकारत्वं वा परीक्षितु शक्यं, तत्सिद्धिरेव तु कुतः? तत्राह तत्रेति। सर्वप्राणभृतामविवादसिद्धमिदं यन्नीलाद्याकार किं चिद् वस्तु प्रकाशत इति ॥ ५ ॥

तथापि ज्ञानज्ञेययोरपि प्रकाशनादुभयमप्यङ्गीक्रियतां, किं परीक्ष्यते, अत आह न चेति । एकमेव नीलाकारं वस्तु प्रकाशते न द्वयमिति । तथापि यस्यैव प्रकाशने ऽर्थस्य ज्ञानस्य वाऽयमाकारः तस्यैवायमाकारो ऽस्तु, कः परीक्षावसरः? अत आह न चेति। नाऽयमाकारो ऽर्थज्ञानयोरन्यतरधर्मतया निर्धारितो भासते, यतः परीक्षावसरो न स्यादिति ॥ ६ ॥

नन्वेकस्मिन्नपि प्रकाशमाने ऽन्यदप्रकाशमानमेव सिध्यति, तथा च सिध्यत्येव द्वैतमत आह गृह्यमाणस्येति। तस्मादेकस्यैव ध्रुवमस्तित्वं, द्वितीयं त्वस्ति नास्तीति परीक्षितव्यमित्याह तस्मादिति ॥ ७ ॥

तेन यदि परीक्षमाणा ज्ञानमेवाऽऽकारवदध्यवस्यामः। ततस्तन्मात्र एव प्रत्यक्षप्रमा क्षीणेत्यर्थकल्पनां विजहीमः, ज्ञानस्य हि स्वयं प्रकाशमानस्य नाऽर्थमन्तरेणाऽनुपपत्तिरिति सिध्यत्यद्वैतम्। अथ तु बाह्यस्यैवाऽयमाकारवत्तया प्रकाशस्त(२)त्प्रकाशमानत्वादस्ति, तस्य च जडत्वेन पराऽधीनप्रकाशत्वात्तत्प्रकाशोपपत्तये ज्ञानमपि कल्पयितव्यमिति सिध्यति द्वैतम्। तदिदमाह अत इति द्वयेन ॥ ८ ॥ ९ ॥

---

(१) तस्येति पा.। (२) तावत्प्रकाशेति पा.।

किं तावदत्र युक्तं स्यात्? ज्ञानमाकारवत्, कुतः?
एकमाकारवद्वस्तु ग्राह्यमित्यध्यगीष्महि ॥१०॥
तद्यथाऽऽकारवानर्थो बाह्यः कल्प्येत तस्य च।
ग्राह्यत्वमन्यथा न स्यादिति ग्राहककल्पना ॥ ११ ॥
तेनाऽऽकारवतः क्लृप्ताद् ग्राह्यादाकारवर्जितम्।
वस्त्वन्तरं प्रकल्प्यं स्याद् ग्राहक निष्प्रमाणकम् ॥१२॥
तस्याऽकल्पनमिच्छंश्चेदर्थे ग्राहकतां वदेः।
संज्ञामात्रे विसंवादः सिद्धा त्वेकाऽर्थकल्पना ॥१३॥
ग्राह्यग्राहकयोरैक्यं सर्वथा प्रतिपाद्यते।
बाह्याभ्यन्तररूपश्च परिकल्प्यो मृषेष्यते ॥ १४ ॥

पूर्वपक्षं गृह्णाति किं तावदिति। ननु बहिरवभास्यमानस्य कथं ज्ञानाकारत्वमिति पृच्छति कुत इति। उत्तरमाह एकमिति। एकमेव हि नीलाद्याकार वस्तु प्रकाशते न द्वयमित्येतावदधिगतवन्तो वयम्, अतस्तन्मात्रमेवाश्रयितव्यं न द्वयमिति ॥ १० ॥

तथापि कथ ज्ञानकारतेत्याह तद्यदिति। अर्थस्य बाह्याकारत्वे तस्य जडस्य ग्राह्यत्वसिद्धये ग्राहक ज्ञानमङ्गीकर्तव्यमिति ॥ ११ ॥

तत्र को दोषोऽत आह तेनेति। न हि क्लृप्तेनैवोपपत्तौ विना प्रमाणेनाऽक्लृप्तकल्पनं युक्तमिति ॥ १२ ॥

शङ्कते तस्येति। ज्ञानवत् अर्थ एव स्वयंप्रकाशो ऽस्त्विति। दूषयति संज्ञामात्र इति। एकमेव स्वयंप्रकाशं वस्त्विति मे मतं, तस्यार्थ इति संज्ञामात्र भवतोच्यते, नाऽर्थे विशेषः कश्चिदिति ॥ १३ ॥

एतदेव विवृणोति ग्राह्येति। ज्ञान वा भवत्वर्थो वा, सर्वथा सिद्धं तावद्ग्राह्यग्राहकयोरेकत्वं, तावदेव चाऽस्माभिः प्रतिपाद्यते नाऽन्यदिति। नन्वर्थो बाह्यः, विज्ञानं त्वान्तरं क्षणिकं, तत्कथं न वस्तुनि विशेषोऽत आह बाह्येति। एकमपेक्ष्येतरद् बाह्यं, तदपेक्ष्य चाऽन्यदान्तरम्। अद्वितीये तु वस्तुनि मृषैवाऽयं विभागः। स्वयंप्रकाशत्वे त्वर्थस्याऽपि क्षणिकत्वमेव, स्थायिनः सुषुप्त्यादावप्रकाशमानस्य स्वप्रकाशत्वाऽनुपपत्तेः। अतो वस्तुनि विशेषाऽभावात्संज्ञामात्रं वि-
---- [illegible] ॥ १४ ॥

'मत्पक्षे यद्यपि स्वच्छो(१) ज्ञानात्मा परमार्थतः।
तथाऽप्यनादौ संसारे पूर्वज्ञानप्रसूतिभिः ॥ १५ ॥
चित्राभिश्चित्रहेतुत्वाद्वासनाभिरुपप्लवात्।
स्वानुरूप्येण नीलादि ग्राह्यग्राहकदूषितम्(२) ॥१६॥
प्रविभक्तमिवोत्पन्नं नाऽन्यमर्थमपेक्षते'।
अन्योन्यहेतुता चैव ज्ञानशक्त्योरनादिका ॥ १७ ॥
अनेककल्पनायाश्च ज्यायसी ह्येककल्पना।
शक्तिमात्रस्य भेदश्च वस्तुभेदाद्विशिष्यते ॥ १८ ॥

यदि विज्ञानमात्रमेव तत्त्व ततस्तस्य संविन्मात्ररूपत्वान्नीलादेर्ग्राह्याकारस्य कथमाभासो नीलमिदमिति? कदा चिच्चाऽस्मदर्थस्य ग्राहकाकारस्याऽहमिति? अत आह मत्पक्षइति सार्द्धद्वयेन। अनादौ संसारे विचित्रग्राह्यग्राहकाकारबुद्धिजन्याभिर्विचित्राभिर्वासनाभिर्जन्यमा(३)नस्य स्वहेत्वानुरूप्येण विचित्रग्राह्यग्राहकाकारशबलस्य विभक्तस्य विचित्रस्योत्पत्तिसिद्धेर्न वैचित्र्यसिद्धयेऽर्थापेक्षा सम्भवति। यथाऽऽहुः—

अविभागोऽपि बुध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ इति।

तथा—

परिच्छेदान्तराद्यायं भावो बहिरवस्थितः।
ज्ञानस्याऽभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपप्लवात्(४) ॥ इति।

उपप्लवाद् भ्रान्त्याकारसमारोपादित्यर्थः। ननु ज्ञानवैचित्र्याद्वासनावैचित्र्यं ततश्च तद्वैचित्र्यम्, इतीतरेतराश्रयः स्यादित्युक्त निरालम्बनवादे, अत उक्तमनादौ संसारइति। तद्विवृणोति अन्योन्यइति। शक्तिरिति वासनोच्यतइति। एकया वासनयैक ज्ञान जन्यते, तेनाऽप्यन्या वासना, तयाऽप्यन्यज् ज्ञानमिति नेतरेतराश्रयम्। न च सर्वाद्यस्य कथं सिद्धिरिति वक्तव्यम्। अनादित्वात्संसारस्येति ॥१५॥ ॥१७॥

कल्पनालाघवादपि ज्ञानाकारतैव नीलादेर्युक्तेत्याह अनेकेति। ननु भवतामपि ज्ञानवासनयोः कल्पनाभेदादस्त्येवाऽनेककल्पना, अत आह शक्तीति। ज्ञानस्यैव हि शक्तिमात्र वासना, तन्मात्रकल्पना वस्तुभेद

(१) स्वस्थ इति। (२) रूषितमिति पा०।
(३) जन्यस्य ज्ञानस्येति पा.। (४) प्लवः इति पा.।

'तस्मादुभयसिद्धत्वाज् ज्ञानस्याऽऽकारकल्पना ।
ज्यायसी' भवतस्त्वर्थे कल्पयित्वा भवेदियम् ॥१९॥
तदसिद्धावशक्तत्वात् तेनैवं विप्रकृष्टता ।

कल्पनाल्लघीयसी, ज्ञानशक्तिरूपस्य संस्कारस्याऽर्थवादिनाऽप्यभ्युपगमात् । सर्वं चेदं ज्ञानाऽतिरिक्तवासनाऽभ्युपगमेनोक्तम् । परमार्थतस्तु न ज्ञानातिरिक्तं किं चिदस्ति बौद्धानां ज्ञानान्येव तु समनन्तरप्रत्ययवशेन विचित्रनीलपीतादिरूपाणि जायमानानि कार्यकारणरूपाणि अनादिसंतानरूपेण प्रवहन्ति । नाऽर्थरूपमपेक्षन्त इति ॥ १८ ॥

उभयवादिसिद्धत्वाच्च ज्ञानस्य तदाकारकल्पनैवाऽर्थाकारकल्पनातो ज्यायसीत्याह तस्मादिति सीत्यन्तेन । तस्मादर्थाकारकल्पनादित्यर्थः । भवतस्त्वर्थे कल्पयित्वाऽपि गरीयसीय ज्ञानाकारकल्पनाऽवश्यमङ्गीकर्त्तव्येत्याह भवत इति । कारणमाह तदसिद्धाविति । नीलाद्याकाराऽप्रसिद्धौ हि संविन्मात्ररूपं ज्ञानं नीलादिकमर्थविशेषमुपस्थापयितुं न शक्नुयात् । न ह्यसति संविद्भेदे संवेद्यभेदः सम्भवति । नीलाद्याकाराऽभावे च संविदामभेदः (१)स्यात्, संविद्रूपस्य सर्वत्र समानत्वात् । नीलादिरूपेण त्वर्थसमानं ज्ञानं सरूपाऽर्थविषयं भवतीति युक्तम् । यदाहुः "न हि संवित्तिसत्तयैव तद्वेदना युक्ता, तस्याः सर्वत्राऽविशेषादविशेषप्रसङ्गात्, तां सारूप्यमाविशत्सरूपयितुं घटयेत् ।" इति । तथा—

तत्राऽनुभवमात्रेण ज्ञानस्य सदृशात्मनः ।
भाव्यन्ते नाऽऽत्मना येन प्रतिकर्म विभज्यते ॥ इति ।

तत्राऽवश्यमर्थविशेषविषयत्वसिद्धये ज्ञानानामपि नीलाद्याकारवत्त्वमङ्गीकर्त्तव्यम् । यद्यपि स्वभावत एव संविदो व्यतिभिद्येरन्, तथाऽप्यसौ भेदो न नीलाद्युपरागमन्तरेण शक्यते निरूपयितुम् । न चाऽनिरूपितभेदाः संवेद्यभेदमलमुपस्थापयितुम् । न हि संविदस्तीत्येतावता नीलाऽवधारणं सम्भवति । तद्रूपस्य पीतादिसाधारणत्वात् । तस्माज् ज्ञानाकारो नीलादिर्नाऽर्थाकार इति ।

किं चैवमर्थाकारत्वे नीलस्य तेन ज्ञानेन विप्रकृष्टता भिन्नता स्यात्, ततश्च तेनाऽस्य प्रकाशो न स्यादित्याह तेनेति । मत्पक्षे तु सम्भव-

---

(१) संविदो न भेद इति मा. ।

प्रत्यासन्नं च सम्बद्धं(१) ग्राह्यं मम भविष्यति ॥२०॥
इतश्चाऽऽकारवज्ज्ञानं यस्मात्तद्धत्प्रकाशकम् ।

ति ग्राह्यत्वमित्याह प्रत्यासन्नमिति । प्रत्यासत्तिस्तादात्म्य, ग्राह्यं मम भविष्यतीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । तदेवं प्रयोग', नीलरूपं नीलवेदनादभिन्नं, तदुत्पत्तौ संवेद्यमानत्वात्तत्स्वरूपवत् । तद्भिन्नत्वेनाऽसंवेद्यमानत्वाद्वा । तत्स्वरूपवदभिन्नत्वे वा संवेद्यता न स्यात् पीतवदिति । तदनेन सम्वेदनादिति बौद्धोक्तो हेतुर्दर्शित इति ।

अपरमपि ग्राह्यलक्षणयोगादिति तदुक्तमेव हेतुं दर्शयति सम्बद्धमिति । मम विज्ञानसम्बद्धमेव नीलं तदात्मत्वात् । ततश्च युक्तं तस्य ग्राह्यत्वमिति । इदमेव हि ग्राह्यलक्षण यत्तादात्म्यम्, तव त्वर्थान्तरत्वान्न तादात्म्यम् । न चाऽन्यो ऽपि कश्चिज् ज्ञानाऽर्थयोः सम्बन्धोऽस्ति यद्वशादर्थो ग्राह्यलक्षणमनुवर्त्तेत । तत्राऽसति सम्बन्धे ग्राह्यत्वाभ्युपगमे सर्वसंविदां सर्वविषयता स्यात्, तत्र सर्वः सर्ववित् स्यात् । हेतुत्वं ग्राह्यलक्षणमिति चेन्न, नेत्रादेरपि प्रसङ्गात् । ज्ञानाकाराऽर्पणक्षमत्वं हेतुत्वमिति चेन्न, प्रमाणाभावात् । न हि नीलोऽर्थो ज्ञाने नीलाकारमर्पयतीति किञ्चन प्रमाणमस्तीति । ज्ञानवैचित्र्यस्य समनन्तरप्रत्ययादेवोपपत्तेरिति वक्ष्यामः । सारूप्य ग्राह्यत्वमिति चेत्, असन्निहितोऽपि नीलोऽर्थो नीलज्ञानस्य ग्राह्यः स्यात् । किञ्च, कथं चित्सारूप्यं सर्वज्ञानानां सर्वार्थैरविशिष्टं, सर्वेषां क्षणिकत्वात् । ततश्च सैव सर्वज्ञतापत्तिः । सर्वात्मना तु सारूप्ये ऽर्थवत् ज्ञानस्यापि जडत्वं स्यात् । यथाऽऽहुः—

> एकदेशेन सारूप्ये सर्वः स्यात् सर्ववेदक. ।
> सर्वात्मना तु सारूप्ये ज्ञानमज्ञानतां व्रजेत् ॥ इति ।

सारूप्यतदुत्पत्तिभ्यां ग्राह्यत्वमिति चेत् , धारावाहिकेषु पूर्वमुत्तरस्य ग्राह्य स्यात् । तस्मात्सर्वा बुद्धयः स्वात्मानमेवानुभवन्ति नान्यत् । स्वयमेव चाऽनुभूयन्ते न बुद्ध्यन्तरेण । तस्यापि बुद्ध्यन्तरस्य स्वात्मपर्यवसायित्वात् । तथा ऽऽहुः—

> नान्यो ऽनुभाव्यो बुद्ध्या ऽस्ति तस्या नाऽनुभवो ऽपर·
> ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते ॥ इति ॥ १९ ॥ २० ॥

इतश्च ज्ञानाकारो नीलादिक इत्याह इतश्चेति । इदमेव साधयितुमुत्पत्त्यवस्थायामेव ज्ञानं गृह्यतइत्येतत्तावत्साधयति यस्मादिति । भ·

(१) संविद्धमिति पाठान्तरम् ।

स्वयं प्रकाशहीनस्य बाह्यस्योपासनं मतम्(१) ॥२१॥
न चाऽगृहीते ज्ञानाख्ये(२) प्रकाश्योऽर्थोऽवधार्यते ।
तदधीनप्रकाशत्वाद्दीपाऽऽभासे(३) यथा घटः ॥२२॥
'उत्पन्नेष्वपि चाऽर्थेषु प्रकाशाभावतः(४) क्वचित् ।
प्रतिबन्धकयोगाद्वा संवित्तिर्नोपजायते ॥ २३ ॥
ज्ञानस्योत्पद्यमानस्य प्रतिबन्धो न कश्चन ।
न चाऽप्रकाशरूपत्वं येनास्याऽग्रहणं भवेत् ॥ २४ ॥
प्राक् चाऽर्थग्रहणादिष्टा तस्योत्पत्तिस्तदैव च ।
संवेदनं भवेदस्य' न चेत् कालान्तरेऽपि न ॥ २५ ॥
किं हि तस्य भवेदूर्ध्वं; प्राक् च नासीत् , न येन तत् ।
पूर्वं गृहीतं; पश्चाच्च गृहीतमिति भाष्यते ॥ २६ ॥
ज्ञानान्तरस्य चोत्पत्तिं प्रकाशो न प्रतीक्षते ।

वतामपि हि ज्ञानं प्रकाशकमिति । कस्य प्रकाशकमिति तद्दर्शयति स्वयमिति । ॥ २१ ॥

ततः किमित्याह न चेति । न ह्यगृहीतं प्रकाशकं प्रकाश्यं प्रकाशयति दीपप्रभावदिति । तदाहुः—

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति ॥ २२ ॥

इतश्चोत्पत्तावेव गृह्यतइत्याह उत्पन्नेष्विति स्याऽन्तेन । प्रागेव तावदर्थग्रहणाज्ज्ञानोत्पत्तिर्भवतामिष्टा, अनुत्पन्नस्य ग्राहकत्वाऽयोगात् उत्पन्नाश्च भावा द्विधैव न गृह्यन्ते, प्रकाशकाऽभावात् , प्रतिबन्धकसद्भावाद्वा, यथा सन्तमसे कुडयव्यवाये वा घटः(५) । न च ज्ञानस्य प्रतिबन्धकमस्ति, न च प्रकाशकाभावः, स्वयं प्रकाशत्वात् । अतोऽवश्यमुत्पत्तावेव ग्रहीतव्यमिति । यदि चैवमपि न गृह्यते, कालान्तरेऽपि न गृह्येताऽविशेषादित्याह न चेदिति ॥ २३ ॥ ॥ २५ ॥

अविशेषमेव दर्शयति किं हीति ॥ २६ ॥

ज्ञानान्तरमिति चेत्, तत्राह ज्ञानान्तरस्येति । घटादीनामप्रकाशात्म-

---

(१) उपायसम्मतमिति पाठान्तरम् । (२) ज्ञानांशे इति पा. ।
(३) अभ्यासे इति पाठान्तरम् । (४) प्रकाशाऽभावनमिति पा.
(५) कुड्यव्यवाये परः इति पा. ।

तस्य तस्यापि चाऽन्येन संवित्तावस्थितिर्भवेत्॥२७॥
'ज्ञानपृष्ठेन योऽप्यूर्ध्वमर्थाऽभावेऽपि दृश्यते ।
परामर्शोऽर्थरूपस्य स कथं वोपपद्यते ॥ २८ ॥
तद्रूपमर्थमालिख्य(१) यदि धीर्नोपजायते ।
भूतकाले च यद्यर्थस्तत्पूर्वं नोपलक्षितः' ॥ २९ ॥
वक्तारश्चापि दृश्यन्ते वर्त्तमानाऽर्थबुद्धिषु ।
नीलोऽर्थोऽयं यतो मेऽत्र तद्रूपा जायते मतिः ॥३०॥
तस्मात् पूर्वगृहीतासु बुद्धिष्वर्थोपलम्भनम् ।
न चोपलब्धिरस्तीह निराकारासु बुद्धिषु ॥ ३१ ॥

नां हि प्रकाशाय प्रकाशाऽपेक्षा युक्ता, न तु प्रकाशात्मनो ज्ञानस्येति । सजातीयाऽपेक्षायामनवस्थेत्याह तस्येति । मा नाम संवेदि ज्ञानमिति चेन्न, उत्तरकाले स्मृतिदर्शनात् । एवं चैकविषयज्ञानप्रवाहे एवाऽयुषः पर्यवसानाद्विषयान्तरसंचारो न स्यात् । यथाहुः—

ज्ञानान्तरेणाऽनुभवे हीष्टा तत्रापि च स्मृतिः ।
विषयान्तरसञ्चारस्तथा न स्यात् स चेष्यते ॥ इति ॥ २७ ॥

इतश्च ज्ञानपुरस्सर एवार्थाऽनुभवो ज्ञानाकारश्च नीलादिरित्याह ज्ञानपृष्ठेनेति द्वयेन । ज्ञातमर्थमुत्तरकाल परस्मै कथयन् ज्ञानपुरस्सरमेव स्मृत्या परामृश्य कथयति, ज्ञातोऽय मया घट इति । यथाऽनुभवं च कथनम् । तथाऽतीतेऽनागते चाऽर्थेऽर्थाकारस्य नीलादेः परामर्शोऽसति ज्ञानाकारत्वे नोपपद्यते । न ह्यसता धीरनुरज्यते । अतो ज्ञानपुरस्सरमेवाऽर्थग्रहणम् । ज्ञानाकारश्च नीलादिः। ज्ञानपृष्ठेन योऽप्यूर्ध्वं परामर्शोऽर्थरूपस्य स कथमुपपद्यते, भूतकाले यद्यर्थः तत्पूर्वं नोपलक्षित इत्यन्वयः । तथाऽर्थाभावे यः परामर्शोऽर्थरूपस्य स कथमुपपद्यते 'तद्रूपमर्थमालिख्य यदि धीर्नोपजायते' इति ॥ २८ ॥ २९ ॥

न केवलमनुभूतार्थकथनम्, अनुभूयमानकथनमप्येवमेवेत्याह वक्तार इति ॥ ३० ॥

उपसंहरति तस्मादिति । भवतु ज्ञानपुरस्सरमर्थग्रहणं, तथापि कथं नीलादेर्ज्ञानाकारत्वमित्यत आह न चेति । नीलमिदमिति नीलाकारमेव वस्तु प्रथते न निराकारमिति ॥ ३१ ॥

---

(१) आलिङ्ग्येति पा.

विवेकबुद्ध्यभावाच साकारस्य च दर्शनात् ।
आकारवत्तया(१) बोधो ज्ञानस्यैव प्रसज्यते ॥ ३२ ॥
न ह्येवं कल्पना शक्या निराकाराऽऽदितो मतिः ।
गृह्यतेऽर्थस्ततः पश्चात् साकारः सम्प्रतीयते ॥ ३३ ॥
आकारवत्त्वभेदो हि(२) ज्ञात्वा शक्येत भाषितुम् ।
प्राग्बुद्धिग्रहणादर्थे संवित्तिर्नेति साधितम् ॥ ३४ ॥
न चाऽर्थाकार एवाऽयं ज्ञानारूढः प्रतीयते ।
न हि सो ऽन्तःप्रवेशाय पर्यासो नाऽर्थहानये ॥३५॥
इत्थंभावे प्रमाणं च तस्य वक्तुं न शक्यते ।
तदीयप्रतिबिम्बत्वमेतस्मादेव नेष्यते ॥ ३६ ॥
निश्चन्द्रबिम्बरूपं हि दृष्टं येन दिवा जलम् ।

एवमर्थोऽपि साकारः स्यात्, यद्याकारद्वय दृश्यते, न तु तदस्तीत्याह विवेकेति । यदि न किंचिदपि साकार वस्तु दृश्येत ततोऽर्थवज्ज्ञानमपि साकारं न स्यात्, दृश्यते तु किञ्चित्साकारं वस्त्वित्याह साकारस्येति । तदस्माद्धेतुद्वयात् ज्ञान साकारं नार्थ इत्याह आकारेति॥३२॥

प्रथमं हेतुं विवृणोति न हीति ॥ ३३ ॥

द्वितीय विवृणोति आकारवत्त्वेति । यदि त्वगृहीतैव बुद्धिरर्थं गृह्णीयात् ततस्तस्या निराकारत्वमर्थस्यापि च साकारत्वं सिद्ध्येत्, न तु तदस्तीत्युक्तमित्याह प्रागिति ॥ ३४ ॥

केचिदाहुः, सत्यं, नीलाकारतया ज्ञानं गृह्यते न त्वसावाकारस्तस्यैव, किं त्वर्थाकार एवायं ज्ञानं समारूढो दृश्यतइति । तान् निराकरोति न चेति । कारणमाह न हीति । कथं खल्वर्थधर्मः सन् स्वाश्रयं हित्वा वस्त्वन्तरं ज्ञानं प्रविशेदिति ॥ ३५ ॥

ज्ञानधर्मतया च गृह्यमाणस्य निष्प्रमाणकमर्थधर्मत्वमित्याह इत्थमिति । मा नामाऽर्थे विहासीदर्थस्थस्यैव प्रतिबिम्बमिद नीलरूपस्यादर्शसंकाशे ज्ञाने प्रकाशतइत्यतआह तदीयेति । एतस्मादिति । प्रमाणाऽभावादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं हि प्रतिबिम्बता प्रमाणवती भवतीत्याह निश्चन्द्रेति । खे च

स रात्रौ खे च तं दृष्ट्वा जानाति प्रतिबिम्बताम् ॥३७॥
विज्ञाने न कदा चित्तु प्राङ्निराकारदर्शनम् ।
बाह्ये वा ऽऽकारवत्ताधीर्येनैवं कल्पना भवेत् ॥३८॥
शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रतिबिम्बता ।
ज्ञाने च गृह्यमाणस्य कथं स्यादर्थधर्मता ॥ ३९ ॥
बाह्याभ्यन्तरदेशत्वान्न चाऽर्थज्ञानयोर्मिथः ।
सम्पर्को ऽस्ति यतो मोहादविवेकमतिर्भवेत् ॥४०॥
असंमूढस्य चाऽदृष्टेन संमोहप्रकल्पना ।
कल्प्यमाने ऽथ वा ऽप्येवं न द्वयोरवतिष्ठते ॥४१॥
संसर्गधर्म आकारस्तस्मादेव न युज्यते ।
देशभेदादसंसर्गो मूर्ताऽमूर्ततया तथा ॥ ४२ ॥

जले चेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

नत्वेवमत्रास्तीत्यत आह विज्ञानेति ॥ ३८ ॥

किंच चाक्षुषाणामेव प्रतिबिम्बनं दृष्टमतः कथं शब्दादीनां ज्ञाने दर्शनमित्याह शब्देति । न केवलं प्रतिबिम्बत्वमप्रमाणम् , अर्थधर्मत्वमप्यप्रमाणकमित्याह ज्ञाने चेति ॥ ३९ ॥

मा भूत्प्रतिबिम्बं, ज्ञानार्थौ तु संसृष्टौ संमोहादविविञ्चन्नर्थधर्ममेव नीलं ज्ञानेऽध्यवस्यतीत्यत आह बाह्येति ॥ ४० ॥

किंच, सर्वस्य जगतः संमोहकल्पनमतिसाहसम्, न कश्चिदप्य-संमूढो दृश्यतइत्याह असंमूढस्येति । तदेवं सत्यपि संमोहकल्पनायां(१) न द्वयोरेवावतिष्ठते अर्थसहस्रस्याऽयमाकारः संसर्गात्संमूढानामेकवदवभासतइति किं न कल्प्यते इत्याह कल्प्यमानइति ॥ ४१ ॥

केचित्त्वाहुः, न ज्ञानधर्मो नीलादिः, न चार्थस्य । निराकारयोः संसृष्टयोराकारो निष्पद्यते, चूर्णहरिद्रयोरिवाऽरुणिमेति, तान् निराकरोति ससर्गेति । तस्मादित्येतद्विवृणोति देशभेदादिति । किं च, मूर्त्तयोरेव संसर्गादाकारो निष्पद्यते, न मूर्त्ताऽमूर्त्तयोर्नाप्यमूर्त्तयोः । तदिह ज्ञानं तावदमूर्त्तम्, अर्थस्तु यदि मूर्त्तो यदि वा ऽमूर्त्तः द्वेधाऽपि नाऽनयोराकारो निष्पद्यत इत्याह मूर्त्तेति ॥ ४२ ॥

---

(१) तदद्वयोरेवेत्ति पा. ।

त्रैलोक्येन प्रसङ्गाच्च संसर्गो नैककालता ।
न चाऽप्यार्जवतः स्थानं ज्ञानेनाऽर्थस्य विद्यते ॥४३॥
सर्वथा कल्पनायां च चक्षुषा ऽपि रसादयः ।
गृह्येरन् सर्वभावानामण्वाकाराश्च तद्गताः ॥ ४४ ॥
न चाऽपि विषयत्वेन स्थाने संसर्गकल्पना ।
विषयत्वं हि(१)कीदृक् स्यात् प्रागाकारोपलम्भनात् ४५
न ह्यसञ्चेतितो भावो विषयत्वेन कल्प्यते ।
विषयत्वात् तदाकार आकाराद्विषयश्च सः ॥४६॥
द्वयोराकारनिर्मुक्तं सत्त्वं संसृष्टतां तथा ।
स्वरूपतः परिच्छिद्य वक्तुमित्यादि युज्यते ॥ ४७ ॥
न चाऽप्यस्येह सद्भावः प्राग् गृहीतो न चोपरि ।
न ह्याकारविनिर्मुक्तं ग्राह्यमस्तीति भाषितम् ॥४८॥

ननु सत्यपि देशभेदे कालैक्यात्संसर्गो भविष्यतीत्यत आह त्रैलोक्येनेति । ज्ञानसमयवर्त्तिनां सर्वेषामीदृशससर्गसम्भवात् सर्वेषामाकारा ज्ञान एकस्मिन्नुपलभ्येरन्निति । यदि ज्ञानाऽऽर्जवेनाऽऽभिमुख्येनार्थस्याऽवस्थानं ससर्गः, तत्राह न चेति । ज्ञानस्य मुखाऽभावादिति ॥ ४३ ॥

किं च, येनैवाऽर्थेन ज्ञानं ससृज्यते तेनैव सर्वात्मना संसर्गं प्राप्नोति न हि संसर्गे कश्चिदशः परिहर्त्तुं शक्यते । ततश्चैकस्मिन् घटादौ भावे चक्षुषाऽनुभूयमाने तद्गता रसादयः परमाणवश्चाऽनुभूयेरन्नित्याह सर्वथेति ॥ ४४ ॥

विषयतया ऽवस्थानमर्थस्य संसर्गो, न चातिप्रसङ्ग इति चेत्, तत्राह न चेति । कारणमाह विषयत्वमिति ॥ ४५ ॥

किमिति विषयत्वं न भवत्यत आह न हीति । एव चेतरेतराश्रयं स्यादित्याह विषयत्वादिति । विषयत्वरूपादेव हि संसर्गादाकारनिष्पत्तिः, आकारनिष्पत्तौ चोपलभ्यमानत्वलक्षणं विषयत्वं, निराकारोपलम्भाऽभावात्, अतोऽन्योन्याश्रयमिति ॥ ४६ ॥

किं चैवं(२) संसर्गधर्मत्वमाकारस्य युक्तमित्याह द्वयोरिति ॥ ४७ ॥

न त्वेवमत्राऽस्तीत्याह न चेति । कथमित्याह न हीति ॥ ४८ ॥

तस्मादर्थेन संसर्गो निष्प्रमाणक एव ते ।
ज्ञानवैचित्र्यसिद्ध्यर्थं न चाऽस्त्यर्थस्य कल्पना ॥४९॥
तदधीनं हि वैचित्र्यं क्व दृष्टं येन(१) कल्प्यते ।
नीराकारेण चोत्पत्तिर्वैचित्र्याऽऽकारयोः कथम् ॥५०॥
निराकाराच्च विषयाद्बुद्ध्याकारोऽतिविस्मयः ।

उपसंहरति तस्मादिति । नन्वसत्यर्थसंसर्गे यदिदं नीलपीतादिरूपेण ज्ञानानां वैचित्र्यं तन्नोपपद्यते । न हि समनन्तरप्रत्ययमात्रादस्योत्पत्तिः संभवति, तस्य सर्वत्राऽविशिष्टत्वात् । अविलक्षणेन च विलक्षणकार्यनिष्पत्त्ययोगात् । एवमालोकेन्द्रियमनःकारणानामपि साधारण्यादेव न वैचित्र्यनिमित्तत्वम् ।(२) तदिदं नीलरूपमन्येषु हेतुषु सत्स्वपि कदाचिदुत्पद्यमानकारणभूतमर्थसंसर्गं कल्पयत्यत आह ज्ञानेति ॥ ४९ ॥

कारणमाह तदधीनमिति । न ह्यर्थसंसर्गकृतं वैचित्र्यं क्वचिद् दृष्टं, यतस्तद्दर्शनादर्थसंसर्गः कल्प्यतइति । किं च, संसर्गधर्माऽऽकारवादिनां प्राक्संसर्गान्निराकारोऽर्थो ज्ञानं च, तत्कथं तत्संसर्गादाकारो निष्पद्यते, कथन्तरां च तद्वैचित्र्यमित्याह निराकारेणेति । साकाराणामेव चूर्णादीनां संसर्गादाकारनिष्पत्तिर्दृष्टा । सर्वेषां च निराकाराणामविलक्षणत्वात्कथं विचित्राऽऽकारनिष्पत्तिः ? अथाऽविलक्षणादपि कारणाद्विलक्षणकार्यनिष्पत्तिरुपेयते ? सा समनन्तरप्रत्ययादेवाऽस्तु, किमर्थसंसर्गग्रहणेनेति ॥ ५० ॥

यदप्याहुः, नाऽयमाकारः संसृष्टयोरुभयोः, सर्वदैवाऽर्थो निराकारः, ज्ञानमेव साकारम्, स चाकारोऽर्थसंसर्गकृत इति; तदपि पूर्ववन्निराकर्त्तव्यम् । न हि निराकारादर्थाद्बुद्धावाकारवैचित्र्ययोरापादनं संभवतीत्याह निराकारादिति । संसर्गधर्मत्वे वा ऽऽकारस्याऽयमपरो दोष इत्याह स्मृतीति सार्द्धेन । न ह्यतीतस्मृतावनागताऽनुमाने स्वप्ने शशविषाणाद्यवभासे वा ऽर्थसंसर्गो ऽस्ति, यन्निमित्तोऽयमाकारः स्यात्, अविद्यमानेन संसर्गाऽयोगात् । तदवश्यं वासनापर्यायसमनन्तरप्रत्ययकृतैवेयमाकारतद्वैचित्र्योत्पत्तिरङ्गीकर्त्तव्या; तथा जाग्रद्धियामप्यस्तु, किमर्थसंसर्गेणेति ।

सौत्रान्तिकास्तु, ज्ञानवैचित्र्यसिद्ध्यर्थमर्थमपि नीलपीतादिविचित्रा-

(१) केनेति पु० ।
(२) 'तदिद नीलपीतादि रूपेण ज्ञानानां वैचित्र्यं नोपपद्यते' इत्यधिकंक्वचित् ।

'स्मृतिस्वप्नादिबोधे(१) च स्यादनाकारता तव ॥५१॥
न हि तत्राऽर्थसंसर्गः केवला वासनैव तु ।
हेतुत्वेनोपपन्नेति सैव जाग्रद्धियामपि' ॥ ५२ ॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवं ज्ञानस्य गम्यते ।
आकारो, न हि बाह्यस्य ज्ञानाऽपेतो निदर्श्यते(२) ।५३।
बाह्याऽपेतो मया यद्वत्, तस्मात् संसर्गवागियम् ।
निराकारे ऽपि विज्ञाने वासनास्वेव युज्यते ॥५४॥

कारमेव कल्पयन्ति न निराकारम् । यदेव च विषयाकारसमर्पणक्षमं हेतुत्वं तदेवाऽर्थस्य ग्राह्यत्वमिति न ग्राह्यलक्षणाऽयोगः । यथा ऽऽहुः—

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद्ग्राह्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव तद्युक्तं ज्ञानाऽऽकाराऽर्पणक्षमम् ॥ इति ।

नन्वेवं जन्यज्ञानसमये जनकस्याऽर्थस्याऽतीतत्वात् कथं वर्तमानाऽवभासः ? ज्ञानाकारो ह्ययं वर्तमानः प्रथते, अर्थस्तु तत्समर्पकतया ऽतीत एव कल्प्यते, अतो न दोषः । कथं पुनः प्रत्यक्षज्ञानेऽनवभासमानस्य प्रत्यक्षत्वम् ? इदमेव प्रत्यक्षत्वमर्थस्य, (३)यत्साक्षात्साकारविज्ञानजननम् । यस्तु परम्परया साकारं विज्ञान जनयति सोऽनुमेयः, यथा वह्निस्वलक्षणं धूमस्वलक्षणतद्दर्शनतद्विकल्पप्रणाडिकया ऽग्निज्ञानं जनयदनुमेयम् । अत एव प्रत्यक्षमनुमान च द्वे एव प्रमाणे । साक्षाज्जनकस्य प्रत्यक्षत्वात्, परम्परया जनकस्य चाऽनुमेयत्वात् । अजनकस्य चाऽग्राह्यत्वान्नाऽतो द्वयादन्यत्सम्भवतीति । तेषामपीदं तुल्यं निराकरणम्, 'तदधीनं हि वैचित्र्यं क्व दृष्ट'मिति, 'स्मृतिस्वप्नादिबोधे च स्यादनाकारता तवे'ति च ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इतश्च ज्ञानाऽऽकारो नीलादिरित्याह अन्वयेति आकारोऽन्तेन । एवंशब्दो युक्त्यन्तरोपन्यासे । तावेव दर्शयति न हीति वदन्तेन । स्वप्नादावसत्यप्यर्थे ज्ञानान्वयादेवाऽऽकाराऽन्वयो दृश्यते, ज्ञानाऽभावे तु न क्वचिद्दृश्यतइति । उपसंहरति तस्मादिति । स्वभावतः स्वच्छमेव ज्ञानं समनन्तरप्रत्ययाख्यवासनासंसर्गाद् विचित्रनीलपीताद्याकारमुपजायतइति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

---

(१) बोधेनेति पा. । (२) निदर्श्यते, इति पा. ।

द्वयोरप्येक आकार इत्येतस्याऽप्रमाणता(१) ।
देशभेदादसंसर्गो द्वयोश्चाऽनवधारणात् ॥ ५५ ॥
एवमेवाऽर्थबुद्ध्योः स्यात् सादृश्यान्नाऽविभक्तता ।
भेदे ज्ञाते हि सादृश्यं नाऽज्ञाते स्यात् खपुष्पवत् ॥५६॥
तथा द्विचन्द्रमायादावन्यथा ऽर्थे व्यवस्थिते ।
या स्यादाकारसंवित्तिर्नाऽसावर्थनिबन्धना ॥५७॥
नक्षत्रं तारका तिष्यो दारा इत्येवमादिषु ।
नैकत्राऽर्थे विरुद्धत्वाल्लिङ्गाऽनेकत्वसम्भवः ॥ ५८ ॥
परिव्राट्कामुकशुनां कुणपादिमतिस्तथा ।
'दीर्घह्रस्वत्वबुद्धिश्च लोकस्मिन्नप्यपेक्षया ॥ ५९ ॥

अपरे त्वाहुः, एक एवाऽयमाकारः द्वाभ्यामर्थज्ञानाभ्यां साधारण्येनाऽनुभूयते लाक्षासंनिहितेनेव मणिद्वयेन लाक्षारूपमिति; तत्राह द्वयोरिति । कारणमाह देशभेदादिति । आन्तरं हि ज्ञानमतिदूरे चाऽर्थः, कथमाभ्यामसंसृष्टाभ्यामसंनिहिताभ्यामेकस्याऽनुभव इति । द्वयसद्भावस्य चाऽसिद्धत्वान्नाऽऽकारसाधारण्यमित्याहद्वयोरिति ॥ ५५ ॥

ये त्वाहुः, द्वावपि ज्ञानाऽर्थौ पृथगेवाऽऽकारवन्तौ, तथापित्वत्यन्तसादृश्यादाकारविवेको नाऽवभासत इति; तान् प्रत्याह एवमिति । 'सादृश्यादविभक्तते'त्येतदप्येवमेव, द्वयोरनवधारणादेव नस्या(२)दिति । एतदेव विवृणोति भेदे इति ॥ ५६ ॥

इतश्च ज्ञानाऽऽकारत्वमित्याह तथेति । सर्वेष्वेव विभ्रमेष्वसत्येवाऽर्थे भासमानो नीलादिः कथमर्थधर्मः स्यादिति ॥ ५७ ॥

इतश्चैवमित्याह नक्षत्रमिति । अर्थधर्मत्वे हि तस्यैकत्वान्न विरुद्धलिङ्गसमावेशो घटतइति ॥ ५८ ॥

यच्चेदमेकस्यामेव प्रमदातनौ परिव्राजकादीनां कुणपं, कामिनी, भक्ष इति व्यवस्थितोपजननं विकल्पत्रयं, तदपि न स्यात् । बाह्यार्थो यद्येकाकारः तथैव सर्वैः प्रत्येतव्यः; अथ ऽन्याकारः, तत्र त्रयाणामपि विकल्पत्रयं स्यात् । तदवश्यमात्मीयवासनानिर्मितैवैषा(३) विकल्पव्यवस्था ऽऽश्रयितव्या । तथा सर्वत्राऽस्त्वित्याह परिव्राडिति ।

---

(१) इत्येतच्चाप्रमाणकम् इति पा. ।

(२) न यायादिति पा. । (३) विचित्रविकल्पेति पा. ।

घटत्वपार्थिवद्रव्यप्रमेयादि(१)मतिस्तथा ।
युगपद्ग्राहकाणाञ्च न स्यादैकात्म्यवत्तया'(२) ॥६०॥
नाऽर्थे ह्येकत्र युगपद्विरुद्धाकारसम्भवः ।
प्रत्ययानां तु भिन्नत्वाद्भवेच्छक्त्यनुसारतः ॥ ६१ ॥
निरपेक्षं स्वरूपेण तस्माज् ज्ञानं यदाकृति ।
तथा ऽर्थो, न यथाऽर्थं तु ज्ञानमुत्पद्यते क्वचित् ॥६२॥
इत्थं विज्ञानतन्त्रत्वे को न्वर्थं कल्पयिष्यति ।

इतश्च नाऽर्थाकार इत्याह दीर्घेति सार्द्धेन । अपेक्षाभेदादविरोधं ब्रुवाणस्योत्तरमप्यपेक्षयेति । सत्यप्यपेक्षाभेदे धर्मिण एकत्वान्नाऽनेकाऽऽकारसमावेशः सम्भवति, एकात्मकत्वात्, एकात्मकमेव ह्येकम्, अन्यथैकत्वहानाद्, नानात्वैकत्वयोर्विरोधात् । यथा ऽऽहुः—

(३)अन्यथैकत्वभावः स्यान्नानाऽऽकाराऽवभासिनः ।
तत्त्वे कथं स्युराकाराःनानैकत्वस्य हानितः ॥ इति ।

तेन युगपद्ग्राहकाणां पुरुषाणां नैकत्र दीर्घह्रस्ववृक्षत्वाद्यनेकाकारमतिः स्यात् । नानाकारत्वे च सर्वेषां सर्वप्रतीतिः स्यात् । न च देशकालापेक्षोद्भववशात्प्रभारूपस्पर्शयोरिव नक्तदिव ग्रहणाऽग्रहणव्यवस्था संभवति । युगपद् ग्राहकाणामेव कस्याचित् किञ्चिदाकाराऽवभासादिति ॥ ५९ ॥ ६० ॥

ह्रस्वादीनां तु विरोधादप्यसमावेश इति आह नार्थइति । मत्पक्षे तु भिन्नाः प्रत्ययाः युक्तं यद्वासनाशक्त्यनुसारेण विरुद्धानविरुद्धांश्च बहूनाकारान् भजन्तइत्याह प्रत्ययानामिति ॥ ६१ ॥

तस्मादर्थाऽनपेक्षमेव यादृशं नीलाऽऽकारं पीताकारं वा ज्ञानमुत्पन्नं यदि तदनुसारेणाऽर्थो ऽभ्युपगन्तुं शक्यते, ततोऽस्तु नाम, न त्वर्थाऽनुसारि ज्ञानम् । नीलाद्याकारत्वं ज्ञानस्य नार्थाऽधीनमिति यावत् । तदाह निरपेक्षमिति ॥ ६२ ॥

भवतु तर्हि तदनुसार्येवाऽर्थः, अत आह इत्थमिति । नीलाद्याकारे ह्यर्थाऽधीने स्यादर्थसिद्धिः, स्वतन्त्रे तु ज्ञाने को नामाऽर्थं कल्पयेदर्था-

---

(१) घटत्वात् पार्थिवद्रव्यसंज्ञेयादीति पा. ।
(२) एकार्थवत्तयेति पा. ।

धीरनारोपिताऽऽकारा स्वात्मन्येवोपयोक्ष्यते ॥६३॥
नैतदस्ति, त्वयैकं हि ग्राह्यं ग्राहकमिष्यते ।
न चैकस्यैवमात्मत्वे दृष्टान्तः कश्चिदस्ति ते ॥६४॥
अग्न्यादयो घटादीनां प्रसिद्धा ये प्रकाशकाः ।
न ते प्रकाश्यरूपा हि प्रकाशस्याऽनपेक्षणात् ॥६५॥
ग्राह्यत्वं तु यदा तेषां तदाऽक्षं ग्राहकं मतम् ।
अक्षग्रहणकाले तु ग्राहिका धीर्भविष्यति ॥ ६६ ॥
तस्यां तु गृह्यमाणायामन्या धीर्ग्राहिकेष्यते ।

ऽनारोपिताऽऽकारैव धीरद्वितीयाऽर्थशून्या स्वात्मन्येव पर्यवस्यतीति ॥ ६३ ॥

अत्र प्रतिविधत्ते नैतदस्तीति । यदेतद्भवतोक्तम् , एकमेव ज्ञानं ग्राह्यं ग्राहकं चेति, तत्किं क्रियाकर्मत्वाभिप्रायम्, उत करणकर्मत्वाऽभिप्रायम् । आहोस्वित् कर्तृकर्मत्वाभिप्रायम् ? सर्वथा न संभवति । न तावत्क्रियाया एव कर्मत्वं संभवति, न हि पाकः पच्यते, छिदा वा छिद्यते । नापि करणकर्मत्वं कर्तृकर्मत्वं वा एकस्य सम्भवति, न ह्यङ्गुल्यग्रेणैवाऽङ्गुल्यग्रं स्पृश्यते, नाऽप्यङ्गुल्यग्रमात्मानं स्पृशति, तेनाऽऽसां विधानां दृष्टान्ते क्वचिदप्यदर्शनात् ज्ञाने ऽपि नास्ति सम्भवः । अथ स्वप्रकाशत्वमनेन प्रकारेणोच्यते, ज्ञान हि स्वयमेव प्रकाशते नाऽन्यमपेक्षते इति, न पुनः कर्मत्वमपीति । कस्य प्रकाशते ? न तावदन्यः पुमानस्ति । तत्र स्वयमेव प्रकाशमानमहं नीलामिति प्रत्यगात्मवृत्ति स्यात् । इदं नीलमिति तु पराग्वृत्ति ज्ञानमुत्पद्यते, अतो नैकस्य ग्राह्यग्राहकतेति ॥ ६४ ॥

ननु अग्न्यादीनां स्वयमेव प्रकाश्यप्रकाशकता दृष्टा अत आह अग्न्यादय इति स्याऽन्तेन । येऽग्न्यादयः प्रकाशकाः प्रसिद्धाः ते घटादीना, न प्रकाशात्मनः स्वरूपस्य प्रकाशकाः । न प्रकाश्या इत्यर्थः । कथमित्याह अनपेक्षणादिति । यद् घटादीनामेवाऽऽलोकापेक्षा नालोकस्येति ॥ ६५ ॥

केन तर्हि ते गृह्यन्तेऽत आह ग्राह्यत्वमिति । तस्य तर्हि केन ग्रहणम्, अत आह अक्षेति । अर्थापत्तिरूपा अनुमानरूपा वा धीरक्षस्य ग्राहिकेति ॥ ६६ ॥

तस्यास्तर्हि केन ग्रहणमत आह तस्यामिति । साऽपि ह्यर्थापत्त्याऽनु-

नन्वात्मा ग्राहको ग्राह्यो भवताऽभ्युपगम्यते ॥६७॥
कथंचिद्धर्मरूपेण भिन्नत्वात् प्रत्ययस्य तत् ।
ग्राहकत्वं भवेत्तत्र ग्राह्यं द्रव्यादि चात्मनः ॥६८॥
यस्तु नाऽत्यन्तभेदोऽत्र क्व वाऽसाविष्यते मया ।
प्रत्यासत्तिनिमित्ता तु प्रत्यगात्मप्रवर्त्तिता(१) ॥६९॥
अस्मत्प्रयोगसम्भिन्ना ज्ञानस्यैव तु कर्तरि ।
भवन्ती तत्र संवित्तिर्युज्येताऽप्यात्मकर्तृका ॥७०॥

मानेन वा गृह्यते, यथा वक्ष्यति 'नाऽन्यथा ह्यर्थसद्भाव' इति । भाष्यकारोऽपि "ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छती"(२)ति । चोदयति नन्विति। कर्तृकर्मत्वं भवताऽप्येकस्याऽभ्युपगतमिति ॥ ६७ ॥

परिहरति कथंचिदिति । ज्ञानस्य ज्ञेयाच्च कथंचिद्भेदोऽस्ति तव, मम तु स्वरूपेणैकोऽप्यात्मा धर्मरूपेण कथंचिद्भिन्नः, तदस्य ज्ञानरूपेण ग्राहकत्वं द्रव्यादिरूपेण ग्राह्यत्वमिति न ग्राह्यग्राहकयोरेकत्वमिति ॥६८॥

नन्वेवमप्यत्यन्तभेदो ग्राह्यग्राहकयोर्न स्याद्धर्मिरूपस्यैकत्वादत आह यस्त्विति । न क्वचिदप्यत्यन्तभेदोऽस्ति, सर्वत्र प्रमेयत्वाद्यभेदादिति । यद्यत्रापि ग्राह्यग्राहकयोर्भेदः, कथं तर्ह्यात्मवादे भाष्यकारेण "प्रत्यगात्मनि चत(३)द्भवती"ति प्रत्यग्वृत्तित्वमहम्प्रत्ययस्योक्तम् ? अत आह प्रत्यासत्तीति । न हि ज्ञानमात्रं ग्राहकं, किन्तु तद्विशिष्टो धर्मी, स एवाहबुद्ध्या द्रव्यादिरूपेण गृह्यते न द्रव्यादिमात्रम् । तेनोपाधिभेदेऽप्युपहितस्य कर्तुः कर्मणश्च प्रत्यासत्तेरेकत्वाद् युक्तं प्रत्यगात्मवृत्तित्वं, भेदश्च कियानप्यस्ति न सर्वात्मनैकत्वमिति ॥ ६९ ॥

यद्यपि सर्वात्मनैक्यं तथापि न दोष इत्याह अस्मत्प्रयोगेति । अस्मत्प्रयोगसम्भिन्नाऽहमिति संवित् स्वयमात्मकर्तृकाऽपि सती ज्ञानकर्तर्यात्मन्येव भवतीति(४) तत्र युज्यते प्रतिभासबलादस्मदर्थ एव हि ज्ञाता तत्र प्रतिभासते नान्य इति ॥ ७० ॥

---

(१) प्रवृत्तितेति पा. ।

(२) उत्पद्यमानैवासौ (बुद्धि.) ज्ञायते ज्ञापयति चार्थान्तरं प्रदीपवदिति यदुच्यते, तन्न । नह्यज्ञातेऽर्थे कश्चित् बुद्धिमुपलभते । ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छति । (शा. भा. १.१.५ सू. ख) ।

(३) नैतदेवम् । अन्येद्युर्दृष्टेऽपरेद्युरहमिदमदर्शमिति भवति प्रत्ययः । प्रत्यगात्मनि

न चाऽत्र करणज्ञानग्राहकाऽऽकारवेदनम् ।
ग्राह्यत्वं येन बुद्धेः स्यादभिन्नत्वेऽपि पूर्ववत् ॥ ७१ ॥
अन्यरूपाऽपि संवित्तिर्यद्यन्यविषयेष्यते ।
ज्ञानाकाराऽपि संवित्तिः कस्मान्नाऽर्थस्य(१)कल्प्यते ७२
अभिन्नत्वं यदा चेष्ट ग्राह्यग्राहकवस्तुनोः ।
तदाऽन्यतरसंवित्तौ द्व्याकारं ग्रहणं भवेत् ॥ ७३ ॥
यदा तु ग्राह्यमाकारं नीलादि प्रतिपद्यते ।
न तदा ग्राहकाऽऽकारा संवित्तिर्दृश्यते क्वचित् ॥७४॥
तस्मादभिन्नता चेत् स्यात् तस्याऽप्यनुभवो भवेत् ।
ग्राह्यो वा नाऽनुभूयेत ग्राहकाऽननुभूतिवत् ॥७५॥

ज्ञानस्य तु नाऽवभासोऽस्तीत्याह न चेति । ज्ञानं हि करणं, क्रिया, कर्ता वा ? न च नीलमित्यत्र त्रयाणामन्यतममपि प्रकाशते, ग्राह्यरूपस्य नीलमात्रस्य वेदनात् । अतो न पूर्ववदात्मवत् ज्ञानस्य ग्राह्यत्वम् । ज्ञानशब्देन च क्रियारूपमुच्यत इति ॥ ७१ ॥

यदि तु ग्राह्यमात्राऽवभासाऽपि संवित्तिर्ज्ञानगोचरेत्युच्यते ततो यथेष्टकल्पनायां ज्ञानाभासाऽप्यर्थगोचरा शक्या कल्पयितुमित्याह अन्येति ।

यदा च ग्राह्यमात्रमेव भासते न क्रिया कर्ता वा, तदा ये सर्ववित्तिषु त्रितयप्रतिभासमाहुस्ते निरस्ताः । यस्तु नीलमहं जानामीति प्रतिभासः स नीले ज्ञाते पश्चादानुमानिकः, न तु नीलवित्तिरेवैवंविधेति विभ्रमितव्यम् । एवं च सहोपलम्भस्यैवाऽभावात्तन्नियमो दुरुपपाद इति 'सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियो'रित्येतदपि परोक्तं निरस्तम् । तस्माद्भिन्नमेव ग्राह्यं ग्राहकादिति ॥ ७२ ॥

इतश्चैवमित्याह अभिन्नत्वमिति ॥ ७३ ॥

न त्वेतदस्तीति व्यतिरेकेण दर्शयन् ग्राह्यसंवित्तौ तावद्ग्राहकसंवित्तिर्नास्तीत्याह यदा त्विति ॥ ७४ ॥

ग्राहकादभिन्नत्वे च ग्राह्यस्य तदनुभववेलायां ग्राहकोऽप्यनुभूयेत, तद्वदेव वा ग्राह्योऽपि नानुभूयेत, न ह्येकस्य युगपद्ग्रहणमग्रहणं च सम्भवतीत्याह तस्मादिति ॥ ७५ ॥

---

(१) अर्थेष्विति पा. ।

ग्राहकग्रहणेऽप्येवं ग्राह्यसंवेदनं भवेत् ।
शुद्धमेव निराकारं ग्राहकं संवि(१)दस्ति हि ॥७६॥
ग्राह्यादभिन्नतायां च सा संवित्तिर्न युज्यते ।
ग्राहको वा न गृह्येत तद्ग्राह्याऽननुभूतिवत् ॥७७॥
यथावद् ग्राह्यसंवित्तौ ग्राहकग्रहणेऽपि वा ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिर्नास्त्येव स्याद् द्वयोरपि ॥ ७८ ॥
स बहिर्देशसंबद्ध इत्यनेन निरूप्यते ।
ग्राह्याऽऽकारस्य संवित्तिर्ग्राहकाऽनुभवादृते ॥ ७९ ॥
परं प्रति तु(२) साध्यत्वादर्थस्याऽऽकारसिद्धये ।
बहिर्देशेन सम्बन्धो न हेतुत्वाय कल्पते ॥ ८० ॥
तस्माद्बहिरितीहेदं निष्कृष्टं ग्राहकांशतः ।
संवेद्यं नीलपीतादि(३) प्रत्यक्षादेरुदाहृतम् ॥८१॥

एव ग्राहकसंवित्तावपि ग्राह्यसंवित्तिः स्यान्न तु तथाप्यस्तीत्याह ग्राहकेति ॥ ७६ ॥

ग्राह्यादभिन्नत्वे च तद्ग्राहिता संवित्तिर्न स्यात्, ग्राह्यमपि संवेद्येत तद्वदेव वा ग्राहकोऽपि न संवेद्येतेत्याह ग्राह्यादिति ॥ ७७ ॥

एवं प्रत्येकमेकाग्रहणे परस्याप्यग्रहणमापाद्य द्वयोरपि समाहृत्य दर्शयति यथेति ॥ ७८ ॥

उक्तेऽर्थे भाष्य(४)योजयति स बहिर्देशेति ॥ ७९ ॥

केचित्त्वर्थाकारत्वे नीलादेर्बहिर्देशसम्बन्धित्वं हेतुरुच्यत इति व्याचक्षते, बहिर्देशसम्बद्धो ह्याकारः कथमान्तरस्य ज्ञानस्य स्यादिति । तत्तु न युक्तमित्याह परं प्रतीति । न बहिर्देशस्तत्सम्बन्धो वा परस्य सिद्धः कथमसौ हेतुरिति ॥ ८० ॥

तस्मात्पूर्वोक्त एव भाष्यार्थ इत्याह तस्मादिति । बहिरित्यत्र भाष्ये इदमित्येवमिदंकारेण ग्राहकान्निष्कृष्टमेव प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य ग्राह्यं नीलपीताद्युदाहृतम् । अयञ्च भाष्यार्थः । स एव हि नीलाद्याकारो बहिर्देशसम्बद्धो ग्राहकान्निष्कृष्टः प्रतीयते न बुद्धिरिति ॥ ८१ ॥

---

(१) संविदन्ति हि इति पा. । (२) नेति पा. । (३) नीलमित्यादीति पा. ।
(४) निराकारा तु नो बुद्धिः । आकारवान्बाह्योऽर्थः । स हि बहिर्देशसम्बद्धः

न पूर्वं ज्ञायते बुद्धिरित्यत्रैतद्यदिष्यते ।
ग्राहकस्यैव संवित्तिर्लक्ष्यते ग्रहणे क्वचित् ॥८२॥
न स्मरामि मया कोऽपि गृहीतोऽर्थस्तदेति हि ।
स्मरन्ति ग्राहकोत्पादग्राह्यरूपविवर्जितम् ॥८३॥
तस्मादभिन्नतायां च ग्राह्येऽपि स्मरणं भवेत् ।
ग्राहकस्मृतिनिर्भासात् तत्राप्येषैव गृह्यते ॥८४॥
तदत्यन्ताऽविनाभावान्नैकाऽऽकारं हि जायते ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धैवं भिन्नता तयोः ॥८५॥
ग्राह्यांशो ग्राहकांशेन गृह्यते ग्राहकः पुनः ।
गृह्येतेति न वक्तव्यं ग्राहकान्तरवर्जनात् ॥ ८६ ॥
ग्राह्यांशेनाऽप्यशक्तत्वान्न तस्य ग्रहणं भवेत् ।

ग्राह्यनिर्मुक्तस्य ग्राहकस्य संवित्तिः "सत्य, पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते न तु पूर्वं ज्ञायते, भवति हि कदाचिदेतत् यज्ज्ञातोऽप्यर्थः स न ज्ञात इति उच्यते" इत्यत्र भाष्ये वक्ष्यते इत्याह न पूर्वमिति ॥ ८२ ॥

क्व लक्ष्यतेऽत आह न स्मरामीति । ज्ञातो मया वसन्तेऽस्मिन् देशे कोऽपि पुरुषः सम्प्रति विस्मृतवानस्मीति पूर्वत्र(१)ग्राह्ये देवदत्ते स्मृतावप्रतिभासमानेऽपि तद्गोचरं ज्ञानं प्रतिभासत इति ॥ ८३ ॥

ग्राहकादभिन्नत्वे च ग्राह्यस्य तत्रापि स्मरणं स्यादित्याह तस्मादिति । न तु भवतीत्याह ग्राहकेति । एषैव ग्राहक(२)स्मृतिरेव दृश्यते ग्राहकस्यैव स्मृतौ निर्भासादिति ॥ ८४ ॥

तेन ग्राहकेण ग्राह्यस्यात्यन्ताऽविनाभावान्न स्मरणमेकाकारं जायेतेत्याह तदत्यन्तेति । तदेवमेकस्य ग्रहणान्वयेऽप्यन्यस्य व्यतिरेकात् सिद्धं भिन्नत्वमिति उपसंहरति अन्वयेति ॥ ८५ ॥

चोदयति ग्राह्यांश इति । यदुक्तमेकस्य ग्रहणे परस्यापि ग्रहणं स्यादिति, तदयुक्तम्, ग्राह्यांशो हि ग्राहकांशेन गृह्यते, ग्राहकस्य तु न ग्राहकान्तरमस्तीति कथं गृह्येतेति ॥ ८६ ॥

ग्राह्यांशेन तस्य ग्रहणमिति चेन्न, तस्य ग्राह्यस्वभावस्य ग्राहकशक्त्यभावादित्याह ग्राह्यांशेनेति । तस्य च ग्राहकत्वे ग्राहकमात्ररूपत्वाज्-

---

(१) "पूर्वत्राऽग्राह्ये" इति "पूर्वज्ञानग्राह्ये" इति च पा. । (२) ग्राहकत्वस्मृतिरिति पा. ।

ग्राहकत्वेन चैतस्य हीयेतैव द्विरूपता ॥ ८७ ॥
ग्राहके गृह्यमाणे च ग्राह्यमात्रप्रसञ्जनम् ।
न स्यादाकार एकश्चेदितरस्यापि नास्तिता ॥८८॥
उद्भवाऽभिभवाभ्यां च ग्राह्याऽग्राह्यत्वदर्शनम् ।
यथा दीपप्रभादीनां रूपमात्रोपलम्भनम् ॥ ८९ ॥
दिवा चाऽग्नेः समीपस्थैः स्पर्श एवोपलभ्यते ।
गन्धवद्द्रव्यवृत्तौ च गन्धस्यैवोपलम्भनम् ॥ ९० ॥
न गुणान्तरसंवित्तिर्यथाऽत्राभिभवात्तथा ।
नाऽऽकारान्तरसंवित्तिर्ग्राह्यग्राहकबुद्धिषु ॥ ९१ ॥
ग्राह्यादनन्यभूतोऽपि कश्चिन्नैवोपलभ्यते ।
नित्यानित्यादयो धर्माः शब्दादिग्रहणे यथा ॥९२॥
अभेदं वाभ्युपेत्यायं प्रसङ्गो यदि गीयते ।
एकस्मिन् गृह्यमाणेंऽशे न गृह्येतापरः कथम् ॥९३॥

ज्ञानस्य द्वैरूप्यहानिरित्याह ग्राहकत्वेनेति ॥ ८७ ॥

एवं ग्राहकस्यापि ग्राह्यत्वे ग्राह्यमात्रतया द्वैरूप्यहानिरेवेत्याह ग्राहकइति । भवतु तर्ह्यैक(१)रूप्यमेवेति चेत्, तत्राह न स्यादिति । ग्राह्यग्राहकयोरितरेतरापेक्षत्वादन्यतराभावेऽन्यतरदपि न स्यात्, ततश्च निःस्वभावकत्वाज्ज्ञानस्यैवाऽभावः स्यादिति ॥ ८८ ॥

उद्भवाभिभववशेन चोपपन्नमेकस्य ग्रहणमितरस्य चाग्रहणं, तथा लोके दर्शनादित्याह उद्भवेति । क्व दृष्टमित्याह यथेति । प्रभारूपस्पर्शयोर्हि व्यवस्थितं रात्रिन्दिवमुपलम्भनम् । उदाहरणान्तरमाह गन्धवदित्यभिभवा दन्तेन । प्रकृते योजयति तथेति ॥ ८९ ॥ ९१ ॥

ननु रूपादीना भेदादुद्भवाभिभवौ युक्तौ, ग्राह्यग्राहकयोः कथमत आह ग्राह्यादिति । न हि रूपादिवन्नित्यत्वादीनां धर्मिणो भेदः, अथ च तद्ग्रहणेऽप्यग्रहणमिति ॥ ९२ ॥

किञ्चाऽभेदस्याऽभ्युपगमेनेदं प्रसङ्गापादानम्, अभेदे च सत्येकस्मिन् गृह्यमाणेऽपरोऽपि गृह्यतएव, कथमग्रहणमुच्यत इत्याह अभेदमिति ॥ ९३ ॥

न ह्यन्यत्प्रत्ययादस्ति भिन्नाद् ग्राह्यस्य भेदकम् ।
न चेयत्तैव भेदस्य देशतो मूर्तितोऽपि वा ॥१००॥
कारणानां हि सम्बन्धः कार्यैः कृतकतोच्यते ।
विभागोऽवयवानां च भवेत् क्वचिदनित्यता ॥१०१॥
बुद्ध्यादेरात्मरूपादिस्थानं नाशित्वमुच्यते ।
नित्यत्वं सर्वदा सत्ता वस्तुत्वं सैव कीर्त्यते ॥१०२॥
प्रमाणज्ञानसम्बन्धः प्रमेयज्ञेयतोच्यते ।
सर्वत्र चात्र भिन्नत्वमस्ति केनचिदात्मना ॥१०३॥
तस्माद्यथैव रूपादेर्देशभेदादिभिर्विना ।
बुद्धिभेदेन भेदोऽस्ति तथैवाऽत्र प्रतीयताम् ॥१०४॥
अत्यन्तभिन्नताऽस्माभिर्नैव कस्यचिदिष्यते ।

यच्च शब्दादिग्रहणे तदभिन्नानामपि नित्यत्वादीनामग्रहणमित्युक्तं, तदनुभाष्य परिहरति अभिन्नत्वेऽपीति सार्द्धेन । तेषामप्यस्त्येव भेदः, बुद्धिभेदात्, न हि बुद्धिभेदादन्यदस्ति भेदे प्रमाणमिति । नन्वसति देशभेदे परिमाणभेदे वा कथं भेदोऽत आह न चेति । न हि मूर्त्तिदेशभेदनिबन्धन एव भेद इत्येवमियत्ताऽस्ति तदभावेऽपि प्रमाणबलादुपपत्तेरिति ॥ ९९ ॥ १०० ॥

कीदृश पुनः शब्दादिव्यतिरिक्तं कृतकत्वादीनां रूपं यद्बुद्धिभेदाद्भिन्नमित्युच्यते, तद्दर्शयति कारणानामिति । नाशित्वात्मकमनित्यत्वं सावयवानामवयवविश्लेषात्मकं तदुपलक्षितः प्रध्वंसाभाव इत्यर्थः । निरवयवानां तु बुद्ध्यादीनां धर्मिणः स्वरूपमात्रेणावस्थानं बुद्धिविरहस्तत्प्रध्वंसाभाव इति यावत् । तदाह विभाग इति । नित्यत्वं दर्शयति नित्यत्वमिति । उत्पत्तिविनाशरहितत्वे सति सत्त्वं सर्वदा सत्त्वं, न पुनः सर्वकालसबन्धः, कालस्य तदभावप्रसङ्गादिति । वस्तुत्वं दर्शयति वस्तुत्वमिति । सैवेति । सर्वदेति विशेषणरहिता सत्तेत्यर्थः ॥ १०१॥१०२ ॥

प्रमेयत्वं ज्ञेयत्वं च दर्शयति प्रमाणेति । ज्ञेयत्वाऽवान्तरसामान्यं प्रमेयत्वमिति । सर्वेषु च कृतकत्वादिष्वस्ति केनचिदात्मना शब्दादिभ्यो भेद इत्याह सर्वत्रेति ॥ १०३ ॥

उपसंहरति तस्मादिति ॥ १०४ ॥

नन्वेवमत्यन्तभेदाभावादभेदोऽप्यस्तीति अभिन्नत्वेऽपि सिद्धमु-

सर्वं हि वस्तुरूपेण भिद्यते न परस्परम् ॥ १०५ ॥
सर्वं च कृतकत्वादि क्रियाहेत्वाद्यपेक्षया ।
गृह्यते तदसंवित्तावभेदेऽपि न गृह्यते ॥ १०६ ॥
ज्ञाने नैवंविधो भेदो नापेक्षाऽन्यत्र विद्यते ।
परस्परेण चापेक्षा स्याच्चेत्, संनिहितश्च सः॥१०७॥
ननु ग्राहकमित्येवं ग्राह्यमित्यपि वा मतिः ।
नीलादिग्रहणे नाऽस्तीत्यपेक्षा कथमुच्यते ॥१०८॥
मा भूदेवं तथाप्यत्र ह्याकारं ग्रहणं भवेत् ।
एवं ह्य(१)गृह्यमाणे वा ज्ञाने ह्याकारता कथम्॥१०९॥

द्भवादिकमत आह अत्यन्तेति । कथमित्याह सर्वं हीति । तेन कथंचिद्भेदवतोरेव सर्वत्रोद्भवाऽभिभवव्यवस्थानमिति ॥ १०५ ॥

किं पुनः कारणं शब्दाऽभिन्नस्यापि कृतकत्वादेः, यतस्तद्ग्रहणेऽप्यग्रहणमत आह सर्वं चेति ॥ १०६ ॥

ज्ञाने तु ग्राह्यग्राहकयोः कथंचिदपि भेदो नास्ति, न चाऽपेक्षणीयं किंचिदतोऽवश्यमेकग्रहणे परस्यापि तत्स्यादित्याह ज्ञाने इति । शङ्कते परस्परेणेति । ग्राह्यं हि ग्राहकाऽपेक्षं, तच्च ग्राह्याऽपेक्षमिति । परिहरति संनिहित इति ॥ १०७ ॥

चोदयति नन्विति । यदुक्तं संनिहितइति, तदयुक्तं, बुद्धिस्थितिर्हि संनिधानं, न च नीलादिग्रहणे ग्राहकमिति ग्राह्यमिति वा बुद्धिरस्ति, अतः कथं तयोः संनिधानम् 'अपेक्षा कथमुच्यते' इति अपेक्षाऽङ्गीकरणमयुक्तं, तदङ्गीकरणे च परिहाराऽसंभव इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

परिहरति मा भूदिति । यद्यपि ग्राह्यं ग्राहकमिति वा न गृह्यते तथापि तावत्स्वरूपेण ग्राह्यं गृहीतं, तावता चापेक्षणीयलाभादितरोऽपि ग्रहीतव्यः, तथा ग्राहकेऽपि गृहीते तल्लाभाद्ग्राह्योऽपि ग्रहीतव्य इति । किञ्च, यदि ग्राह्यं ग्राहकमिति च न गृह्यते, ततोऽस्य ह्याकारत्वे किं प्रमाणम्, न तु ज्ञानान्तरं, तस्यापि स्वांशापर्यवसानादित्याह एवमिति ॥ १०९ ॥

---

(१) एवञ्चेति पा० ।

उत्तरोत्तरविज्ञानविशेषाद्या प्रकल्प्यते ।
ग्राहकाकारसंवित्तिःस्मरणाच्चाऽऽनुमानिकी ॥११०॥
'एकाकारं किल ज्ञानं प्रथमं यदि कल्प्यते ।
ततस्तद्विषयाऽप्यन्या तद्रूपैव मतिर्भवेत् ॥ १११ ॥
घटविज्ञानतज्ज्ञानविशेषोऽतो न सिध्यति' ।
ग्राहकाऽऽकारसंवित्तौ त्वाकारप्रचयो भवेत् ॥११२॥
जायते(१)पूर्वविज्ञानं द्व्याकारं यत्र तत्पुनः ।

एवमेकग्रहणेऽपरस्यापि ग्रहणप्रसङ्गे (२)आहिते परः पुनराह, अस्त्येव सा द्व्याकारा संवित्तिः, उत्पद्यमानमेव हि ज्ञानं ग्राह्याऽऽकारेण घटादिना ग्राहकाकारेण च ज्ञानरूपेण प्रकाशते, उत्तरोत्तरज्ञानविशेषादुत्तरकाले चोभयत्र स्मृतिदर्शनात् स्वयं प्रकाशस्तस्याऽनुमीयते। तथाऽऽहुः-

घटविज्ञानतज्ज्ञानविशेषात्तु द्विरूपता ।
स्मृतेरुत्तरकालं च न ह्यसावविभाविता ॥ इति ।

तद् दूषयितुमुपन्यस्यति उत्तरोत्तरेति ॥ ११० ॥

'उत्तरोत्तरविज्ञानविशेषा' दित्येतद्विवृणोति एकाऽऽकारमिति सार्द्धेन । यदि घटज्ञानं घटविषयं केवलं विषयाऽऽकारं स्यात्ततस्तस्य घटाकारत्वात्तद्विषयमपि द्वितीयज्ञानं केवलविषयाकारं घटाकारमेव स्यात्, एवं तृतीयादिकमपीति नोत्तरोत्तरविज्ञानविशेषः स्यात्, एवं केवलग्राहकाकारत्वेऽपि सर्वेषां संविन्मात्ररूपत्वादविशेष एवेति । यदा तु प्रथमज्ञानं ग्राह्यग्राहकोभयरूपं, तदाऽऽकारप्रचयात् सिध्यति विशेष इत्याह ग्राहकेति ॥ १११ ॥ ११२ ॥

प्रचयमेव दर्शयति (३)जायतइति भिन्नताऽन्तेन । प्रथमस्य हि विषयाकारेण ग्राहकाकारेण च द्व्याकारत्वे तद्विषयं द्वितीयं तद्विषयाभ्यामाकाराभ्यामात्मीयेन च ग्राहकाकारेण त्र्याकारं भवति । एवमेकाऽ-

---

(१) ज्ञायते इति पा. ।

(२) एवमेकग्रहणे परस्यापि ग्रहणप्रसंग आपादितः। परः पुनराह–उत्तरोत्तरेति । अस्त्येव सा द्व्याकारसंवित्तिः। उत्पद्यमानमेव हि ज्ञानं ग्राह्याकारेण घटादिना ग्राहकाकारेण च ज्ञानरूपेण प्रकाशते । उत्तरोत्तरज्ञानविशेषादुत्तरकाले चोभयत्र स्मृतिदर्शनादेव प्रकाशस्तस्यानुमीयते । यथाहुः–घटविज्ञानतज्ज्ञानविशेषाद् बुद्धिरूपता। स्मृतेरुत्तरकालं च न ह्यसावविभाविततेति ॥ इति पाठान्तरम् । (३) ज्ञायत इति पा० ।

तस्याऽऽत्मीयश्च पूर्वौ च विषयस्थावुपप्लुतौ ॥११३॥
परेऽवाकारवृद्ध्यैवं पूर्वेभ्यो भिन्नता, तथा।
ग्राह्यवत्स्मरणात्पश्चात्संवित्तौ ग्राहकः पुरा ॥११४॥
न तावदेवमाकारान् पश्यामः प्रचयान्वितान्।
विषयव्यपदेशाच्च नर्ते ज्ञाननिरूपणम् ॥ ११५ ॥
तस्माज्ज्ञानात्मनैकत्वे ग्राह्यभेदनिबन्धनः।
संवित्तिभेदः सिद्धोऽत्र किमाकारान्तरेण नः ॥११६॥
निराकारत्वसाम्येऽपि यथाऽऽकारवतां ध्रुवम्।
भेदः स्वाभाविकस्तद्वज्ज्ञानानां किं न सिध्यति।११७।

ऽकारप्रचयादुत्तरोत्तरेषां पूर्वपूर्वेभ्यो भिन्नता सिध्यतीति। 'स्मरणाच्चाऽऽनुमानिकी' त्येतद्विवृणोति तथेति। ज्ञातो घट इति सहैव ज्ञानेनाऽर्थं स्मरति, न चाऽगृहीतस्य स्मरणं सम्भवति, अतो ज्ञानमपि गृहीतमिति ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

परिहरति न तावदिति। केवलग्राहकाकारं संविन्मात्ररूपमेव सर्वं, न तु तत्र द्विऽयाकारप्रचयोऽस्ति। विषयाकारस्तु घटादिर्बाह्य एव ज्ञानस्य विषयो भवति, न त्वसौ ज्ञानस्याकार इति। कथं तर्हि नीलाद्याकारं ज्ञानमिति व्यपदेशः, अत आह विषयेति। नीलाकारं, नीलविषयमित्यर्थः। विषयविशेषस्य व्यपदेशमन्तरेण ज्ञानस्य स्वगतो विशेषो निरूपयितुं व्यपदेष्टुं चाशक्य इति विषयद्वारेण व्यपदिश्यत इति॥११५॥

नन्वेवं संविन्मात्ररूपत्वाज्ज्ञानानां न भेदः सिध्येदत आह तस्मादिति। यस्मादेवं विषयादृते न ज्ञाननिरूपणं तस्मात् ज्ञानरूपेणैकत्वेऽपि विषयभेदप्रमाणक एव ज्ञानभेदः, न ह्यसति ज्ञानभेदे ज्ञेयभेदः सम्भवतीति ॥ ११६ ॥

ननु विद्यमानो भेदो ग्राह्यभेदात्प्रतीयते, निराकाराणां तु संविदां कथं भेदोऽत आह निराकारत्वेति। साकाराणामेव कुतो भेदः संभवतीति? ननु स्वभावात्कारणभेदाद्वेति चेत्, तुल्योऽयं निराकाराणामपीति किं नीलाद्याकारकल्पनया? ततश्च यदुक्तं 'भवतस्त्वर्थं कल्पयित्वा भवे'दिति 'न हि संवित्तिसत्त्वयैव तद्भेदना युक्ते'ति तत्परिहृतमिति(१) ॥ ११७ ॥

(१) 'तत्परिहृत्ये' त्यग्रिमग्रन्थसम्बद्धः क्वचित्पाठः।

स्मृतेरुत्तरकालं चेत्येतन्मिथ्यैव गीयते ।
तदैव ह्यस्य संवित्तिरर्थापत्त्योपजायते ॥ ११८ ॥
गृहीतमेव यच्चोक्तं तदभेदाद्, न तद्, यतः ।
नाऽस्माभिर्वाक्प्रवृत्तेस्त्वं निमित्तमनुयुज्यसे ॥११९॥
ग्राह्यग्राहकतैवाऽस्य केनचिन्नोपलभ्यते ।
प्रत्यक्षज्ञानपक्षे च, नैषा स्यादानुमानिकी ॥१२०॥
एकाऽऽकारं च विज्ञाने यथाऽन्योऽन्यत्र कल्प्यते ।
सहस्राऽऽकारतैकस्य कस्मान्न परिकल्प्यते ॥१२१॥
ग्राह्यग्राहकयोर्भेदो नन्वस्त्येव परस्परम् ।
सिद्धो नःपक्ष एवं स्याद्, न ज्ञानत्वादभेदतः॥१२२॥

'स्मृतेरुत्तरकाल' मित्येतत् परिहरति स्मृतेरिति । असिद्धेयं स्मृतिरिति । कथं तर्हि ज्ञातो घट इति ज्ञानपरामर्शोऽत आह तदैवेति । यथा चाऽर्थापत्त्या ज्ञानकल्पनं तथा वक्ष्याम इति ॥ ११८ ॥

यत्त्वभेदादेकग्रहणेऽपरमपि गृहीतमेवेत्युक्त, तदनुभाषते गृहीतमित्य भेदादन्तेन । निराकरोति न तदिति । कारणमाह यतो नाऽस्माभिरिति । यदि ह्येकस्मिन् गृहीते किमन्यदपि गृहीतमिति वाक्प्रवृत्तिः संभवतीत्ये तदस्माभिर्भवान्पृच्छ्यत तत एवं ब्रूयात्संभवत्येषा वाक्प्रवृत्तिरिति, न त्वेवमस्माभि पृच्छ्यतइति ॥ ११९ ॥

किं तर्हि भवताच्यतेऽत आह ग्राह्येति । ग्राह्यग्राहकयोरन्यतरग्रहणेऽन्यतरस्य गृह्यते, तच्चैकत्वेऽनुपपन्न, तस्माद् भिन्नमेव ग्राह्यं ग्राहकादितीदमस्माभिरुच्यतइति । यच्चाऽऽकारप्रत्ययादुत्तरकालस्मृतेश्च ग्राहकस्यापि संवित्तिरस्तीत्यनुमीयतइत्युक्तं, तत्राह प्रत्यक्षेति ॥ १२० ॥

तदेव ग्राह्यमात्राऽवभासे विज्ञान ये द्वितयस्य त्रितयस्य वा भासनमेकदेशिनः सौगताश्च कल्पयन्ति ते सहस्रा(१)काराऽवभासमेवं कल्पयेयुरित्याह एकाकारइति ॥ १२१ ॥

चोदयति ग्राह्येति । एकस्यापि ज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकांशौ भिन्नावेवेति युक्तमेकग्रहणे परस्याऽग्रहणमिति । सिद्धान्तवाद्याह सिद्धइति । परः पुनराह नेति । कारणमाह ज्ञानत्वादिति । एकस्यैव ज्ञानस्योभावप्यंशौ तावंशात्मना भिन्नावपि ज्ञानरूपेणाऽभिन्नाविति न युष्मत्पक्षासिद्धिरिति॥१२२॥

(१) स्वहस्ताकाराबभासमेवेति पा० ।

भिन्नाऽभिन्नत्वमेकस्य कुतोऽत्र परिकल्पितम् ।
त्वया सांख्यमतेनैवमुक्त्वा बुद्धस्य शासनम् ॥१२३॥
एकं चेद् ग्राहकं ग्राह्यं कुतो भिन्नत्ववागियम् ।
भिन्नं चेत्कथमुच्येत तस्यैकत्वं पुनस्त्वया ॥ १२४ ॥
एकज्ञानादनन्यत्वाद् ग्राह्यग्राहकयोर्मिथः ।
एकत्वेन भवेज्ज्ञानं ग्राह्यं ग्राहकमेव वा ॥ १२५ ॥
तत्र चान्यतरापाये द्वितीयापायतः पुनः ।
ज्ञानस्यांशद्वयासत्त्वान्निःस्वाभाव्यादभावता ॥१२६॥
भिन्नाभ्यां वाऽप्यभिन्नत्वाद्भेदो ज्ञानात्मनो भवेत् ।
(१)तत्स्वात्मवत्, ततश्चैवं सिद्धं वस्तुद्वयं हि नः॥१२७॥
'तयोश्च यदि संज्ञेयं ज्ञानमित्यस्त्वथाऽपि वा ।
ज्ञानं ज्ञायतइत्यर्थो धीर्भावे करणेऽपि वा ॥१२८॥
सर्वथा वस्तुभेदो नः सिद्धः शब्दो यथारुचि ।
प्रवर्ततां न नस्तत्र काचिद्विप्रतिपन्नता' ॥१२९॥

तदेतदभ्युपगतसिद्धान्तविरोधेन दूषयति भिन्नाऽभिन्नत्वमिति ॥ १२३ ॥

बुद्धशासनमेव स्मारयति एकमिति । एवं च भवन्मतादैकरूप्यमेव ज्ञानस्याऽऽपादयितु शक्यमित्याह एकेति ॥ १२४ ॥ १२५ ॥

यदा त्वन्यतराभावस्तदा ग्राह्यग्राहकयोरितरेतरापेक्षत्वादेकाभावेऽपरस्याप्यभावान्निःस्वभावत्वेन ज्ञानस्याप्यभाव एव स्यादित्याह तत्र चेति ॥ १२६ ॥

यदि वा भिन्नाभ्यामंशाभ्यामभेदस्तद्वदेव ज्ञानस्यापि भेद इत्याह भिन्नाभ्यामिति वदन्तेन । एवं चाऽत्यन्तभेदाद् ग्राह्यग्राहकयोः सिद्धं नः समीहितमित्याह ततश्चेति ॥ १२७ ॥

सिद्धे च वस्तुभेदे यद्युभयोर्ज्ञानशब्दः परिभाष्येताऽथवा कर्मव्युत्पत्त्याऽर्थे भावकरणान्यतरव्युत्पत्त्या च बुद्धौ ज्ञानशब्दः प्रयुज्यते तदस्तु नाम यथेष्टमित्याह तयोश्चेति द्वयेन ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

---

(१) "तत् स्वात्मनः" इति पा. ।

'अथ सत्यपि भिन्नत्वे ग्राह्यं ज्ञानान्तरं भवेत् ।
ज्ञानत्वे तस्य का युक्तिः' पूर्वोक्ता यदि(१) सेष्यते ।१३०
ज्ञानं ज्ञानमितीदं तु न द्वयोरनुवर्तते ।
व्यतिरिक्तं च सामान्यं त्वया नाऽभ्युपगम्यते ॥१३१॥
व्यतिरेके तयोर्ज्ञानान्न(२) ज्ञानात्मकता भवेत् ।
तद्रूपरहितत्वे च ज्ञानाऽभावः प्रसज्यते ॥ १३२ ॥
ताभ्यां च तस्य सम्बन्धे प्रत्येकं व्यतिषज्य च(३) ।
भेदसावयवत्वादिदोषो वैशेषिकादिवत् ॥ १३३ ॥
यथा हि तेषां जात्यादौ दोषा ह्युक्ताः परैरमी ।
तथैवेषां प्रसज्यन्ते भिन्नाऽभिन्नार्थसङ्गतौ ॥ १३४ ॥

वैभाषिकास्त्वाहुः, सत्यं, ग्राहकाद्भिन्नमेव ग्राह्यं, तत्तु ज्ञानमेव वा ऽतीतं नार्थ इति, तदप्ययुक्तं, युक्त्यभावादित्याह अथेति पादत्रयेण । यदि तु पूर्वोक्ता परिभाषा कर्मव्युत्पत्तिर्वा ज्ञानत्वे ग्राह्यस्य युक्तिः, ततः सेष्यत(४)इत्याह पूर्वोक्तेति ॥ १३० ॥

अर्थतस्तु नैकरूपं ज्ञानत्वमुभयोरस्तीत्याह ज्ञानमिति । तत्रापि नास्त्येवाऽनुगतं, न हि स्वलक्षणव्यतिरिक्तं सामान्यमस्ति भवतामित्याह व्यतिरिक्तमिति ॥ १३१ ॥

अभ्युपेत्यापि ब्रूमः, तत् खलु पूर्वोत्तराभ्यां ग्राह्यग्राहकस्वलक्षणाभ्यां व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्त वा, व्यतिरिक्तत्वे तावद् ग्राह्यग्राहकयोर्न ज्ञानात्मकता स्यादित्याह व्यतिरेके इति । ज्ञानस्य च ग्राह्यग्राहकाभ्यां भिन्नस्य तद्रूपविरहादभावः स्यादित्याह तद्रूपेति ॥ १३२ ॥

व्यतिरिक्तस्य च ज्ञानस्वरूपस्य ताभ्यां प्रत्येकं सम्बन्धे भूतगतकर्मगुणवद्भेदः स्याद्, व्यासज्य सम्बन्धे सावयवत्वमित्यादिदोषो वैशेषिकादिवद्भवतामपि स्यादित्याह ताभ्यामिति ॥ १३३ ॥

वैशेषिकादिवदित्येतद्विवृणोति यथा हीति । भिन्नेष्वभिन्नस्याऽर्थस्य सङ्गतावभ्युपगम्यमानायामित्यर्थः ॥ १३४ ॥

---

(१) पूर्वोक्ता तस्येति पा. । (२) तयोर्भेदे नेति पा. ।
(३) वेति पा. । (४) सेत्स्यत इति पा. ।

ताभ्यामव्यतिरेके वा भेदः पूर्वोक्त एव ते ।
सादृश्याऽपोहसामान्यकल्पना वारयिष्यते ॥१३५॥
वस्त्वन्तरस्य चाभावात्त्वयाऽपोहोऽपि दुष्करः ।
नाज्ञानं नाम किञ्चित्स्यादपोह्यं ज्ञानवादिनः ॥१३६॥
अपोहो न ह्यभावस्य कथंचिदुपपद्यते ।
वस्त्वन्तरमभावः स्यादपोह्यत्वाच्च वस्तुता॥१३७॥
तेनाऽज्ञाननिवृत्तौ हि ज्ञानेऽन्यार्थः प्रसज्यते ।
कल्पितं स्यादपोह्यं चेद्, नात्यन्ताऽसत्यकल्पना॥१३८॥

यदि त्वव्यतिरिक्तमेव ग्राह्यग्राहकाभ्यां सामान्यं, ततः पूर्ववद्भिन्नाभ्यामभिन्नत्वात् सामान्यस्याऽपि भेदः स्यादित्याह ताभ्यामिति ।

ननु जात्यात्मकसामान्याऽङ्गीकारे अमी दोषाः सन्तु, सादृश्यरूपमपोहरूपं वा किं न भवत्यत आह सादृश्येति ॥ १३५ ॥

विशेषतश्च ज्ञानमात्रवादिनोऽपोह्याभावान्नाऽपोहसिद्धिरित्याह वस्त्वन्तरस्येति । वस्त्वन्तराभावमेव दर्शयति नाज्ञानमिति । अगोनिवृत्तौ(१) त्वगवात्मानोऽश्वादयो वस्तुरूपाः सन्त्येवेति शेषः ॥ १३६ ॥

यदि तु वस्त्वन्तराभावे ऽपि ज्ञानाभावमेवापोहेत् (२)तत्राह–अपोह इति । अभावस्यावस्तुरूपस्यापोह्यत्वे तदपोहात्मक ज्ञानसामान्यं वस्तुरूपमेव स्यान्न निवृत्तिरूपं, न ह्यवस्तुनिवृत्तिरवस्तु भवति, तदवस्तुत्वे वाऽपोह्यस्याऽभावस्य वस्त्वन्तरत्वापत्तिरित्याह वस्त्वन्तरमिति । अत्रैव प्रयोगमाह अपो(३)ह्यत्वादिति । अज्ञानं वस्तु, अवस्त्वात्मकस्य सामान्यस्याऽपोह्यत्वात, अश्वादिवदिति ॥ १३७ ॥

तेनाभावस्यापोह्यत्वायोगादज्ञाननिवृत्तिरूपे ज्ञानसामान्येऽङ्गीक्रियमाणे तदपोह्यमज्ञानं ज्ञानादन्यद्वस्त्वन्तरमर्थं एव तव प्रसज्यत इत्याह तेनेति । शङ्कते कल्पितमिति । दूषयति नेति । कल्पना हि बुद्धिविशेषः, न चात्यन्तासत्यस्य बुद्धिविषयता सम्भवति, भवन्मतेऽपि सर्वज्ञानानामात्मा ज्ञानान्तरं वा ग्राह्यमिति नाऽत्यन्ताऽसत्यस्य कल्पना सम्भवति ॥ १३८ ॥

---

(१) अगोनिवृत्त्या च गवात्मन इति पा० ।

(२) ज्ञानाभाव एवापोह्यस्तत्रापोहोऽपि अवस्तुनिवृत्तिः इति पा० ।

(३) अग्राह्यत्वादिति पा० ।

बुद्धिरज्ञाननिर्भासा तत्राऽज्ञानं प्रकल्पितम् ।
ततश्च ज्ञानमेवैकमपोह्यत्वेन सम्मतम् ॥ १३९ ॥
न चाऽऽत्माऽपोह एवास्ति क्वचित् सामान्यकल्पने ।
वृक्षस्य न ह्यपोह्यत्वं वृक्षेणैव कदाचन ॥ १४० ॥
अपोह्ये चैव विज्ञाने ज्ञानत्वं न भवेत्तव ।
वृक्षत्वं न ह्यपोह्येषु घटत्वादिषु युज्यते ॥ १४१ ॥
ततश्चाज्ञानमेवार्थ इत्यभिन्नार्थता भवेत् ।
अज्ञानप्रत्ययश्चाऽयं किमालम्बन इष्यते ॥१४२॥
न तावज्ज्ञाननिर्मुक्तमज्ञानं ग्राह्यमस्ति ते ।
ननु वस्तु निषिद्धं, तदभावः किं न गृह्यते? ॥१४३॥
भावो न गृह्यते येन तस्याऽभावेषु का कथा ।
स्वांशपर्यवसानं च तुल्यमत्रापि कारणम् ॥ १४४ ॥

एव च कल्पितमप्यज्ञानमज्ञानात्मिका बुद्धिरेव तत्राऽऽपद्यतइत्याह बुद्धिरिति । ततः किमित्याह ततश्चेति ॥ १३९ ॥

तथापि किमित्याह न चेति । न हि ज्ञानस्य ज्ञानेनाऽपोहः सम्भवति वृक्षस्येव वृक्षेणेति । अपोह्यस्य (१)चाऽज्ञानस्य ज्ञानत्वं न स्यादिति ४०

भवन्मतेऽपि वृक्षाऽपोह्येष्विव घटादिषु न वृक्षत्वमित्याह अपोह्य इति ॥ १४१ ॥

ज्ञानत्वाऽभावे चाऽज्ञानशब्दस्याऽर्थशब्देनाऽभिन्नार्थत्वमित्याह ततश्चेति । किं च योऽयमज्ञानप्रत्ययो ग्राह्योपस्थापकः स किमालम्बनः? न ज्ञानाऽतिरिक्तं तावदस्ति भवतां, यदालम्बनं स्यादित्याह अज्ञानेति । चोदयति नन्विति । वस्त्वेव हि ज्ञानातिरिक्तमस्माभिर्निषिध्यते नाभावः, तेन ज्ञानाभावस्याऽऽलम्बनत्वमस्तीति ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

परिहरति भाव इति । सर्वप्राणिप्रसिद्धमतिस्थूलमपि महीमहीधराद्यपह्नुवानः कथमभावमङ्गीकुर्यादिति । यच्च भावाऽपह्नवे कारणं सर्वज्ञानानां स्वांशे ज्ञानान्तरे वा वृत्तिर्नान्यत्रेति, तदभावापह्नवेऽपि तुल्यमित्याह स्वांशेति । स्वांशग्रहणं ज्ञानान्तरस्याप्युपलक्षणम् । ज्ञानान्तरग्राह्यत्वपक्षेऽपि निराक्रियमाणे स्वांशपक्षोपक्षेपः, तस्मिन्नपि पक्षे तुल्यमिदं दूषणमिति दर्शयितुम् ॥ १४४ ॥